

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 34

Київ
2011

Редакційна колегія:

КОЛЕСНИК В.Ф., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В.П., д-р іст. наук, проф., (заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В.К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М.В., д-р іст. наук, доц.;
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., д-р іст. наук, проф.;
СКРИПНИК Г.А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М.Г., д-р іст. наук, доц.;
СЕРГІЙЧУК В.І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю.М., д-р іст. наук, доц.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О.П., канд. іст. наук, доц.;
КАЗАКЕВИЧ Г.М., канд. іст. наук, доц.;
КОНТА Р.М., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В.В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н.В., канд. іст. наук, доц.

Адреса редакційної колегії:

*01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства*

Рецензенти:

д-р іст. наук М.В.КУГУТЯК
д-р іст. наук О.М.ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 5 від 20.05.2011 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 10 березня 2010 р. № 1-05/2 збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "історичні науки".

(Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 4.)

Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія КВ

З М І С Т

Сорока Юрій. Західноукраїнські землі на початковому етапі Другої світової війни: біженці, військовополонені, обмін населенням.	4
Скляр Володимир. Зміни чисельності україномовного населення в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття.	9
Доморослий Валентин, Капелюшна Марина. Зародження парламентської діяльності в Наддніпрянській Україні.	14
Коцур Надія. Діяльність Комісії народних медичних читань при наукових медичних товариствах (друга половина ХІХ – початок ХХ століття).	21
Рудь Микола. Етнокультурні процеси на території Західного Помор'я у V–Х ст.	29
Кудінов Дмитро. Приговорний рух українського селянства в роки першої російської революції: історіографія проблеми.	36
Метка Людмила. Глина та вироби з неї у народній ветеринарії українців у другій половині ХІХ – на початку ХХІ століття.	49
Коцур Юлія. Харчування населення Роменщини на початку 30-х років ХХ століття.	55
Образцова Наталія. Міграційний капітал українських заробітчани у Португалії: проблеми встановлення шляхів надходження, реальних обсягів та визначення внеску в економіку України.	65
Коваль Андрій. Державна політика щодо української кооперації в 1920-х роках.	71
Капелюшний Валерій, Байлема Тетяна. Соціальна політика національних урядів України у 1917–1920 роках (на матеріалах Подільської губернії): історіографічні аспекти сучасного дослідження проблеми.	76
Гавриш Лариса. Способи збуту гончарних виробів майстрами м. Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії наприкінці ХІХ століття.	80
Рахно Костянтин. Купівля молочного посуду як вияв жіночої господарчої магії.	84
Крупка Олександр. Вижі та возні у структурі і процедурах місцевого суду Волині у 1560–1570-х роках.	89
Терес Наталія. Етнополітичний простір сучасної України: нові виклики і проблеми (2005–2010 рр.).	97
Троцан Дарина. Семантика дороги в традиційній весільній обрядовості українців.	103
Ніколаєва Анна. Придорожній хрест: функції та семантика.	114
Троцька Валентина, Щербань Анатолій. Горно 1920-х років з околиць Опішного для випалювання іграшок.	122
Круглова Людмила. Оповідні джерела релігійного змісту на сторінках наукового часопису Історичного товариства Нестора-літописця.	128
Наші автори	

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: БІЖЕНЦІ, ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ, ОБМІН НАСЕЛЕННЯМ

У статті розглядається проблема біженців та військовополонених на західноукраїнських землях у 1939–1940 рр.

Ключові слова: війна, військовополонені, біженці, переселення.

Проблема обміну та переселення населення у 1939–1941 рр. в результаті розмежування сфер впливу між СРСР та Німеччиною лише частково висвітлена в сучасній українській історіографії. Окремі аспекти демаркації радянсько-німецького кордону та їх наслідки для населення західноукраїнських земель аналізуються у дослідженнях В. Барана, В. Токарського¹, О. Калакури², М. Мандрик³.

Підписання у серпні 1939 р. в Москві так званого пакту Молотова-Ріббентропа, а також додаткового таємного протоколу, що передбачав поділ “сфер інтересів СРСР та Німеччини” у Європі розв’язав руки Гітлеру у військовій агресії проти Польщі та початку Другої світової війни. У секретному протоколі пакту зокрема зазначалося: “...У випадку перебудови областей, які входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нар’єв, Вісла і Сян... Щодо південного сходу Європи, з радянського боку визначається інтерес СРСР до Бессарабії. З німецького боку проголошується повна незацікавленість до цих областей”⁴.

Польська армія на момент нападу Німеччини 1 вересня 1939 р. мала у своєму складі 24 піхотні, 8 кінних і одну бронемоторизовану дивізії, 407 бойових літаків, загалом – 440 тис. жовнів. У ході загальної мобілізації, оголошеної 31 серпня, військовому командуванню вдалося сформувати ще 15 піхотних дивізій і довести чисельність армії до одного мільйона. За різними даними близько 150–200 тис. особового складу польської армії складали українці⁵. Більшість з них сумлінно виконували свій солдатський обов’язок, майже 6 тис. полягли в боях.

Незважаючи на мужність і героїзм польських військових, уже наприкінці першого тижня війни передові частини вермахту досягли польської столиці, зайняли Краків, а в наступний – частину території, яка за московською угодою належала до радянської сфери інтересів. Зранку 17 вересня 1939 р. війська Українського і Білоруського фронтів перейшли радянсько-польський кордон, розпочавши так званий визвольний похід.

Червона армія швидко просувалась територією Західної України. В польській армії почалися випадки дезертирства солдатів-українців і білорусів, які стали набирати масового характеру.

У ті дні газета “Правда” в оперативному зведенні писала, що тільки з 17 по 20 вересня 1939 року частини “Червоної армії роззброїли три піхотні дивізії”, дві кавалерійські бригади і багато дрібних груп польської армії. За далеко неповними даними взято в полон понад 60 тис. солдатів та офіцерів⁶. За вказівкою наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії в м. Бродах, Володимир-Волинському, Волочиську, Кам’янці-Подільському, Олевську, Острозі, Шепетівці та інших місцях були створені приймальні пункти, у яких частини Червоної армії передавали військовополонених органам НКВС. Щоб розвантажити потік військовополонених і посилити моральний розлад польських частин, 23 вересня нарком К. Ворошилов надіслав наказ командуванню Українським фронтом відпускати по домівках військовополонених селян-українців, мобілізованих на території Західної України. А вояків-чехів звільняти, взявши розписку про те, що вони не воюватимуть проти СРСР. Загалом було відпущено 44 тис. українських вояків. За домовленістю з Берліном німецьке командування в свою чергу видало наказ, згідно з яким вояків-українців теж відпускали з полону. Зокрема, тільки через Перемишль до 3 жовтня

їх було передано радянській стороні близько 4 тис. Водночас німцям віддавали військово-полонених з німецької частини Польщі (близько 13 тис. на той же день)⁷.

Під час цієї військової кампанії втрати польської сторони сягали 6–7 тис. полеглих і 10 тис. поранених. За результатами останніх досліджень Червона армія втратила вбитими і пораненими понад 3,5 тис. осіб. Крім цього з польської сторони лише в полон потрапило понад 452,5 тис. осіб, з них 18,8 тис. офіцерів. Війська Українського фронту з 17 вересня по 2 жовтня 1939 року взяли в полон 392,3 тис. осіб, у тому числі 16,7 тис. офіцерів, а війська Білоруського фронту з 17 по 30 вересня – 60,2 тис. осіб, із них 2,1 тис. офіцерів. Ще 19 вересня Л. Берія видав секретний наказ про утворення 8 концтаборів (до 10 тис. кожний) в Осташкові, Юхновську, Козельську, Путивлі, Старобільську та інших містах СРСР. Частина полонених офіцерів у квітні 1940 р. відправили у Катинь. Частина польських військових зуміла врятуватися і перейшла на територію Угорщини (понад 50 тис. осіб), Румунії (близько 25 тис.), Литви (близько 14 тис.) та Латвії (близько 1,6 тис. осіб)⁸.

Ще в ході наступу Червоної армії і взяттям 22 вересня м. Львова уряди Німеччини і СРСР підтвердили демаркаційну лінію між своїми арміями, зафіксовану в серпневих домовленостях. Але вже 25 вересня радянське керівництво запропонувало німецькій стороні новий переділ територій. Бажаючи добитись контролю над Литвою, замість литовських територій Німеччині віддавалися землі межиріччя між Західним Бугом і Віслою, які підпадали під радянську сферу впливу⁹. На той час Червона армія вже перетнула лінію нового кордону і вийшла під Варшаву, Люблін, на Сян. На початку жовтня вона завершила бойові дії і, за наказом Москви, відступила, передаючи німцям територію східної Польщі, де 12 жовтня утворилася Генеральна губернія Третього рейху. Так доля понад мільйонного населення етнічних українських земель Лемківщини, Посяння, Холмщини й Підляшшя знову вирішувалася не за їх власною волею, а політичними амбіціями диктаторів двох держав.

28 вересня 1939 р. в Москві відбулося підписання договору про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною. Вже 30 жовтня він був ратифікований Верховною Радою СРСР. Новий кордон майже повністю збігався з лінією східного кордону Польщі, яку рекомендувала комісія експертів і британський міністр лорд Керзон від імені Верховної ради союзників між радянськими і польськими військами в липні 1920 року. СРСР дісталася територія 200 тис. км. і 13,2 млн. населення, а Німеччині – 190 тис. км. (22,1 млн. осіб). Водночас були підписані три таємні протоколи, які стосувалися окремих аспектів радянсько-німецьких відносин: про лінію кордону; взаємні зусилля щодо недопущення на своїх території польської агітації, спрямованої проти іншої сторони; про переселення німців (близько 44 тисяч осіб з Галичини і 100 тисяч – з Волині).

1 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) доручило Л. Берії і Л. Мехлісу підготувати пропозиції щодо біженців. Згідно підготовлених і затверджених рішень 60 тисяч біженців із західної Польщі заплановано було повернути назад. Але німецька сторона відмовилася приймати таку велику кількість людей. Відтак, начальник штабу Українського фронту М. Ватутін наказав передати 14 тис. біженців НКВС, які ешелонами були відправлені в глибину СРСР. Але потік біженців нестримно зростав. За даними НКВС УРСР до кінця грудня 1939 р. у західних областях України налічувалося майже 150 тис. біженців. Це вихідці із центральних і західних регіонів Польщі, які намагалися уникнути переслідування з боку гітлерівців. Поряд з євреями серед них було чимало поляків, зокрема комуністів і лівих соціалістів, у тому числі Болеслав Берут, Владислав Гомулка, Едвард Охаб, десятки колишніх політ'язнів і сотні політемігрантів¹⁰.

Одночасно у жовтні 1939 р. було прийнято рішення про демаркацію радянсько-німецького кордону. Створена восени 1939 р. спеціальна комісія, яка налічувала вісім осіб (по чотири від СРСР і Німеччини) вже в лютому 1940 р. завершила роботу, встановивши на новому кордоні завдовжки 1,5 тис. км. понад 2,8 тис. прикордонних стовпів¹¹.

16 листопада 1939 р. між урядами СРСР і Німеччини було підписано угоду “Про евакуацію українського і білоруського населення з території колишньої Польщі, яка відійшла в зону державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, яка відійшла в зону державних інтересів Союзу РСР”. У тексті угоди вказувалося: “Евакуації підлягають лише ті, котрі виявили своє бажання евакуюватися, і по відношенню до яких є дозвіл Головного чи Районного Уповноваженого відповідних сторін. Евакуація є добровільною і тому примусовість не може бути застосована ні прямо ні побічно. Бажання евакуюватися

може бути виражене як усно, так і письмово. Право евакуації поширюється і на осіб, які знаходяться в місцях ув'язнення, а також на осіб, які переслідувалися колишнім польським урядом¹².

Згідно статей угоди евакуйованим дозволялося вивозити з собою: ношений одяг, особистий багаж вагою не більше 50 кг для глав сімей і одиноких і 25 кг для кожного члена сім'ї. Особам, які евакуйовувалися своїм транспортом, дозволялося взяти із собою домашню худобу і птицю, але не більше 2 коней чи однієї пари волів, однієї корови і десяти штук домашньої птиці.

Сторони домовилися, що пунктами перебування головних уповноважених будуть: на території СРСР м. Луцьк, а на німецькій території – міста Холм і Ярослав. Крім цього, районні представництва розміщувалися: німецькі – Бельськ-Подляський, Луцьк, Станіслав, Костополь, Володимир-Волинський, Львів, Стрий; радянські – Бяла, Холм, Грубешів, Ярослав, Белгород, Санок, Лисько, Новий Сонч, Варшава і Лодзь. Евакуацію намічалось розпочати 19 листопада 1939 р., з моменту укладення угоди і завершити до 1 березня 1940 р. На практиці цей процес розтягнувся до червня місяця. Станом на 10 січня 1940 р. на виїзд до Німеччини записалося 28,1 тис. сімей, або близько 110,7 тис. осіб. На початок квітня 1940 р. німецьке населення залишило в західних областях 38.091 будинок, у тому числі у Львівській області – 7.903, Волинській – 10.630, Станіславській – 3.733, Дрогобицькій – 4.222, Тернопільській – 6.449, Ровенській – 5.154¹³.

Звертає на себе увагу і той факт, що заяви на виїзд в окуповану Німеччиною територію подали 1.600 осіб єврейської національності, яким німецька сторона відмовила у праві евакуації з радянської території. Заяви на виїзд були подані і представниками інших національностей – українцями, білорусами, чехами і поляками. Всього на початок червня і 940 р. із західних областей УРСР виїхало до 66 тисяч німецьких жителів. В західні області на цей же період переїхало до 80 тис. осіб, в основному євреї та українці¹⁴.

У грудні 1939 р. між СРСР і Німеччиною було досягнуто остаточної домовленості про обмін біженцями. На цей період у Західній Україні і Західній Білорусії зосередилося від 300 тис. до 500 тис. утікачів, більшість з яких були євреї. На західноукраїнських землях найбільше втікачів перебувало: у Львівській області – 65,2 тис. осіб, Дрогобицькій – 34,8 тис. осіб, Ровенській – 18,9 тис. осіб та Волинській – 18,8 тис. осіб. У Станіславській і Тернопільській областях – відповідно 7,6 тис. і 4,3 тис. осіб. Ще до підписання угоди частина втікачів отримала дозвіл повернутися на свої території. Таких повернулося – понад 44 тис. осіб¹⁵. Зі 105,6 тис. біженців, які залишилися в західних областях УРСР, роботу одержало понад 40 тис. осіб. Решту з них радянська влада спрямувала у східні області України, зокрема у Вінницьку, Житомирську, Чернігівську, Полтавську, Кіровоградську та ін. Однак, зіткнувшись з радянською дійсністю та умовами життя в цих регіонах, біженці масово намагалися повертатися на західні землі, з метою їх подальшого повернення у рідні краї.

Згідно з угодою, передбачався: виїзд польських громадян, за національністю українців і білорусів на схід, а численних біженців, які походили з етнічних польських земель, – на захід,

Робота евакуаційних комісій, з численними уточненнями, фільтраційними заходами перевірок затягнулася до літа 1940 р. Подолавши значні труднощі, певна частина біженців повернулася на рідні землі. Станом на 7 травня 1940 р. західні області УРСР залишили 25,4 тис. біженців, за національністю: 16 тис. поляків, 6,2 тис. українців, 388 німців, 48 євреїв та ін. Всього до початку червня з СРСР до Німеччини виїхало 51,8 тис. біженців. Решті десятків тисяч людей, які прагнули залишити Радянський Союз, німецька сторона відмовила. Більшість з них залишилась на Львівщині. В той же час радянська влада прийняла з Німеччини лише 624 біженців¹⁶.

Завдяки радянсько-німецьким домовленостям у 1940 р. продовжилось подальше приєднання українських земель до складу СРСР. 26 червня 1940 р. радянський уряд направив королівському урядові Румунії ноту з вимогою повернути СРСР Бессарабію і Північну Буковину.

Не знайшовши підтримки в провідних західних країн, вже втягнутих у воєнний конфлікт Румунія була змушена задовольнити вимоги СРСР.

28 червня частини Південної групи радянських військ під командуванням генерала армії Г. Жукова перейшла Дністер і вступила у Чернівці й Хотин, а 30 червня вийшла на нові кордони з Румунією. Обрана на мітингові, що відбувся у перший день визволення у Чернівцях, делегація від населення Північної Буковини одержала повноваження просити Радянський Уряд включити край до складу СРСР і УРСР.

2 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про включення Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу Української РСР. Водночас зі складу України було вилучено Молдавську Автономну Республіку і приєднано до новоствореної Молдавської РСР. 7 серпня були утворені Чернівецька та Ізмаїльська області УРСР. До Чернівецької області, крім буковинських земель, увійшла і основна частина Хотинського повіту Бессарабії.

3 липня 1940 р. закінчився час, визначений радянською стороною для виведення румунських військ. На зайнятій території було роззброєно 7, 4 тис. румунських вояків, у тому числі 106 офіцерів, 243 унтер-офіцерів і майже 7,1 тис. солдатів. Їх було направлено в задалегідь підготовлені місця утримання військовополонених румунської армії: табори в Козельську, Путивлі, Старобельську¹⁷.

Невдовзі після вступу Червоної армії в Бессарабію і Північну Буковину у літку 1940 р., розпочала роботу змішана радянсько-румунська комісія, яка вирішувала питання обміну населення. Станом на 7 вересня в Румунію виїхало майже 3,9 тис. осіб переважно румунської національності, а також молдовани, росіяни, угорці, болгари, литовці та ін. Кількість біженців з Румунії до СРСР становила на той же період 157,2 тис., більшість з яких українці і росіяни як колишні солдати румунської армії, що проживали на території Бессарабії і Північної Буковини¹⁸.

В цей же період розпочалися радянсько-німецькі переговори щодо евакуації німецького населення з Бессарабії і Північної Буковини. За даними німецького консульства у Чернівцях на цих територіях проживало близько 80 тис. осіб німецької національності, а також близько 200 осіб, як мали німецьке підданство. Здійсненням переселення займалася утворена у липні 1940 р. Змішана радянсько-німецька комісія з евакуації.

Згідно з Угодою про евакуацію, підписаною урядами СРСР і Німеччини на початку вересня, евакуація мала здійснюватися добровільно. Але на практиці переселення велося примусово, що відповідало політичним інтересам обох держав. Усього на виїзд було зареєстровано понад 133,6 тис. осіб, а виїхало 133,1 тис. Залишене переселенцями майно передавалося місцевим органам влади, а на основі колишніх німецьких господарств створено низку колгоспів і радгоспів, які заселялися селянами з інших районів СРСР¹⁹.

Встановлюючи жорсткі тоталітарні порядки, радянська влада придушувала будь-які прояви непокори. Логічним продовженням більшовицького терору, розпочатого проти населення радянської України у 30-х роках, стали масові депортації. Загалом у 1940–1941 рр. можна виокремити чотири етапи в масових депортаціях мешканців західноукраїнських земель. Перший етап припадав на 10–13 лютого 1940 р. Початок другого етапу припадає на березень–квітень цього ж року. Третій етап розпочався у червні 1940 р. У травні – червні 1941 р. був розгорнутий четвертий етап депортації.

2 березня 1940 р. РНК СРСР ухвалила секретну постанову № 289-127сс про виселення із Західної України членів сімей військовополонених, які перебували у таборах і в'язницях та колишніх польських урядовців. За цією директивою із західних областей України і Білорусії було депортовано 28.162 сімей, в яких нараховувалося 131.938 осіб. За національною ознакою вони поділялися: поляки – 109.233 особи; українці – 11.720 осіб; білоруси – 10.802 особи; німці – 152 особи; інші – 1.835 осіб. Більшість депортованих було направлено в колгоспи і радгоспи степових районів Казахстану²⁰.

На виконання рішення РНК СРСР від 2 березня 1940 р. Л. Берія дав вказівку наркомуні НКВС України І. Сірову по закінченню роботи німецько-радянської комісії провести з 10 – по 20 червня переоблік біженців не прийнятих Німеччиною. Переоблік приписувалося провести під приводом необхідності видачі радянських паспортів всім громадянам, які проживають на території західних областей України, і котрі не отримали паспортів у визначений термін. В результаті проведеної 29 червня 1940 р. операції із західних областей України було депортовано до 80 тис. біженців. За національним складом вони поділялися: поляки – 8.357 осіб; євреї – 64.533 особи; українці – 1.728 осіб; білоруси – 186 осіб; німці – 119 осіб; інші – 1.396 осіб.

Як і осадники, більшість депортованих були направлені в спецпоселення, розташовані у районах лісозаготівель Наркомлісу СРСР: Кіровській, Пермській, Вологодській, Архангельській, Івановській, Ярославській та ін. областях і краях СРСР²¹.

Водночас йшло виселення мешканців так званої 800-кілометрової зони радянсько-німецької прикордонної смуги. Під цю категорію потрапили не менше 10 тис. осіб.

Масштаби примусового обміну населенням, депортацій українців, поляків, німців, євреїв, чехів, представників інших народів 1939–1941 рр. за визначенням багатьох дослідників прирівнюються до радянських репресій періоду колективізації в СРСР у 1930-х років. За неповними даними, радянська влада репресувала в 3–4 рази більше людей, ніж нацисти у зоні німецької окупації, де проживало майже вдвічі більше населення, ніж на приєднаних до СРСР територіях²².

-
- ¹ Баран В.К., Токарський В.В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. – Львів, 2009. – 448 с.
- ² Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на Землях України у ХХ столітті. – К., 2007. – 508 с.
- ³ Мандрик М.В. Український геополітичний чинник у зовнішньополітичній стратегії зарубіжних країн: історичний контекст (кінець 1920-х – 1945 рр.). – К.; Чернівці, 2010. – 576 с.
- ⁴ Якобсен Г.А. 1939–1945. Вторая мировая война: хроника и документы. – М., 1995. – С. 95–96.
- ⁵ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999. – С. 38.
- ⁶ Правда. – 1939. – 21 сентября.
- ⁷ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. Вказ. праця. – С. 73–74.
- ⁸ Баран В.К., Токарський В.В. Вказ. праця. – С. 29.
- ⁹ Сергійчук В. Правда про “Золотий вересень” 1939-го. – К., 1999. – С. 11.
- ¹⁰ Калакура О.Я. Вказ. праця. – С. 290–291.
- ¹¹ Илларионова Т.С. Обмен населением между СССР и Германией накануне и в начале Второй мировой войны // Отечественная история. – 2004. – № 4. – С. 59–68.
- ¹² Центральний державний архів громадських об’єднань України (Далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7308. – Арк. 1–2.
- ¹³ Там само. – Арк. 36.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 64.
- ¹⁵ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сборник док. и мат. – Т. 1. – М., 1985. – С. 110–112.
- ¹⁶ Баран В.К., Токарський В.В. Вказ. праця. – С. 165, 238–239.
- ¹⁷ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне... – Т.1, Кн.1.– С. 205–207.
- ¹⁸ Там само. – С. 224–230.
- ¹⁹ Пасат В.И. Эвакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году // Отечественная история. – 1997. – № 2. – С. 99–102.
- ²⁰ Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 26–44
- ²¹ Архів Служби безпеки України. – Ф. 42. – Спр. 42. – Арк. 8–12.
- ²² Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття. – Луцьк, 1995. – С. 227–229.

В статье рассматривается проблема беженцев и военнопленных на западноукраинских землях в 1939–1940 гг.

Ключевые слова: война, военнопленные, беженцы, переселение.

In the article the problem of refugees and prisoners of war in Western Ukraine in 1932–1940 is analyzed.

Key words: war, prisoners of war, refugees, migration.

ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ УКРАЇНОМОВНОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті на основі проведення аналізу статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. розглянуто динаміку чисельності україномовного населення в Україні з урахуванням територіальних відмінностей.

Ключові слова: Україна, україномовне населення, зміни чисельності, територіальні відмінності.

Сучасний етап розвитку України ставить перед науковцями нові завдання, пов'язані зі всебічним вивченням українського суспільства. Доволі актуальним залишається дослідження змін мовної структури населення. Тривалий час означена проблематика перебувала поза увагою українських науковців, і тому зберігаються міфологеми радянських часів в оцінці мовного середовища України. Етнічні процеси в Україні посідають чільне місце в сучасній українській науці: етнології¹, етносоціології², етнополітології³, етнології⁴, етнодемографії⁵, філософії⁶, однак їхня складова – мовні процеси досліджуються переважно мовознавцями⁷.

Аналіз статистичних матеріалів переписів населення 1989 та 2001 рр.⁸ сприяє визначенню динаміки чисельності україномовного населення України. Тому дана стаття покликана досягнути не лише зміни загальної чисельності україномовного населення в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХ ст., але й акцентувати увагу на територіальних відмінностях цих змін. Важливе значення має проведення порівняльного аналізу динаміки чисельності україномовного населення на тлі змін чисельності всього населення та українців, з урахуванням регіональних особливостей.

Україна. Загальна чисельність україномовного населення в Україні становила в 1989 році 33 271 865 осіб, а в 2001 році скоротилася до 32 577 468 осіб, тобто на 2,09% (694 397 осіб). Темпи скорочення чисельності україномовного населення за 1989–2001 рр. виявилися значно нижчими, ніж загальної чисельності населення України – на 6,24% (3 211 132 особи). Частка україномовних серед скорочення усього населення України становила лише 21,62%. Однак, питома вага україномовного населення серед усього населення втричі вища – 67,53%. Тобто, загальна чисельність населення України за 1989–2001 рр. скоротилася не за рахунок україномовних.

Проте зменшення чисельності україномовного населення за цей час відбувалося на тлі хоча й незначного, але все-таки зростання числа українців – на 0,33% (122 640 осіб). Отже, в динаміці чисельності українців та україномовного населення спостерігалися протилежні тенденції, що свідчить про істотні відмінності в змінах етнічного складу та мовної структури населення України. Динаміка чисельності україномовного населення за 1989–2001 рр. мала значні територіальні відмінності.

Західна Україна. З чотирьох регіонів України лише в Західному регіоні спостерігалось зростання їхньої чисельності – на 2,20% (190 289 осіб). У 1989 році чисельність україномовного населення в Західній Україні становила 8 664 016 осіб, а в 2001 році збільшилася до 8 854 305 осіб. При цьому, загальна чисельність населення регіону за цей час зазнала скорочення – на 1,66% (160 807 осіб). До того ж, темпи зростання чисельності україномовного населення виявилися навіть вищими, порівняно з приростом чисельності українців не лише у відносних, але й навіть в абсолютних показниках – 1,61% (139 406 осіб).

Зростання чисельності україномовного населення за 1989–2001 рр. відбулося в усіх областях Західного регіону, за винятком Тернопільської. Найвищі темпи приросту спостерігалися в Закарпатській – 4,47% (43 441 особа), Чернівецькій – 4,25% (28 327 осіб) та

Рівненській – 3,89% (42 538 осіб) областях. Дещо нижчі темпи приросту були у Волинській – 2,82% (28 179 осіб), Івано-Франківській – 2,57% (34 512 осіб) та Львівській – 1,05% (25 820 осіб) областях. Навпаки, у Тернопільській області чисельність україномовного населення скоротилася на 1,11% (12 528 осіб).

Темпи зростання чисельності україномовного населення в Закарпатській та Рівненській областях перевищували темпи приросту загальної чисельності населення. У Волинській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях приріст числа україномовного населення відбувся на тлі скорочення чисельності всього населення. У Тернопільській області чисельність україномовного населення скорочувалася повільніше, ніж усього населення. У всіх західних областях, окрім Тернопільської, темпи приросту чисельності україномовного населення виявилися вищими, ніж українців. У Тернопільській області чисельність україномовного населення зменшувалася повільніше, ніж чисельність українців.

Центральна Україна. На відміну від Західного, в Центральному регіоні спостерігалось скорочення чисельності україномовного населення, але меншими темпами, ніж у цілому в Україні. Так, якщо в 1989 році його чисельність в Центральному регіоні становила 13 875 298 осіб, то в 2001 році вона зменшилася до 13 789 226 осіб, тобто на 0,62% (86 072 особи). Однак загальна чисельність населення регіону за 1989–2001 рр. зазнала досить значного скорочення – на 7,04% (1 1185 010 осіб).

Частка україномовного населення серед скорочення чисельності всього населення Центрального регіону виявилася досить незначною – лише 7,26%. Для порівняння, питома вага україномовного населення серед загальної чисельності населення Центральної України в 2001 році залишалася істотно вищою – 88,13%. Тобто, загальна чисельність населення регіону скоротилася за 1989–2001 рр. не за рахунок україномовного населення, а насамперед за рахунок російськомовного населення.

Досить незначною була також і частка Центрального регіону серед скорочення загальної чисельності україномовного населення в Україні – 12,40%. Для порівняння, в 2001 році частка регіону серед усього україномовного населення України становила 42,33%. Виявилось також, що темпи скорочення чисельності україномовного населення регіону були майже вчетверо нижчими, ніж темпи зменшення числа українців, відповідно, 0,62% (86 072 особи) та 2,35% (341 455 осіб).

Скорочення чисельності україномовного населення за 1989–2001 рр. спостерігалось в усіх дев'яти центральних областях, однак доволі різними темпами. Найбільш інтенсивно в регіоні скорочувалася його чисельність в Чернігівській області – на 9,12% (110 435 осіб). В інших областях скорочення істотно менше: Черкаській – на 4,96% (67 506 осіб), Вінницькій – на 3,99% (69 520 осіб), Житомирській – 3,57% (47 873 особи), Сумській – на 3,06% (34 143 особи), Полтавській – на 2,90% (43 514 осіб), Кіровоградській – на 2,22% (22 705 осіб), Хмельницькій – на 2,21% (30 687 осіб) та Київській – на 1,72% (29 419 осіб).

Лише в Києві, на відміну від усіх центральних областей, чисельність україномовного населення за 1989–2001 рр. істотно збільшилася на 24,94% (369 730 осіб). У столиці спостерігалися найвищі темпи зростання чисельності україномовного населення в Україні як у відносних, так і в абсолютних показниках. Натомість загальна чисельність населення Києва за цей час, навпаки, зазнала незначного скорочення – на 0,20% (5 259 осіб).

У всіх центральних областях темпи скорочення чисельності україномовного населення за 1989–2001 рр. виявилися нижчими, ніж усього населення. Частка україномовних серед скорочення загальної чисельності населення за цей час у всіх областях Центральної України залишалася істотно нижчою, ніж їхня частка серед усього населення в 2001 році і складала: в Чернігівській – 62,50% та 89,05%, Черкаській – 52,31% та 92,49%, Вінницькій – 44,33% та 94,81%, Полтавській – 34,13% та 89,98%, Хмельницькій – 32,33% та 95,24%, Житомирській – 32,30% та 93,02%, Сумській – 26,12% та 83,30%, Київській – 25,96% та 92,27%, Кіровоградській – 22,18% та 88,89%. Тобто, із дев'яти областей лише в двох (Чернігівській та Черкаській), загальна чисельність населення зменшилася переважно за рахунок україномовних.

У всіх центральних областях за 1989–2001 рр. чисельність україномовного населення скорочувалася дещо повільніше, ніж чисельність українців. А в Києві чисельність україномовного населення зростала значно інтенсивніше, ніж чисельність українців, відповідно, 24,94% та 13,26%.

Західна та Центральна Україна. За рахунок західних областей та Києва чисельність україномовного населення в цілому Західного та Центрального регіонів збільшилася на 0,46% (104 217 осіб), з 22 539 314 осіб у 1989 році до 22 643 531 особи в 2001 році. Однак на тлі цього зростання, загальна чисельність населення цих двох регіонів, навпаки, зменшилася – на 5,07% (1 345 817 осіб), як і чисельність українців – на 0,87% (202 049 осіб).

Південна Україна. Як і в Центральному регіоні, на Півдні України за 1989–2001 рр. спостерігалось незначне зменшення чисельності україномовного населення: з 6 508 595 осіб до 6 450 470 осіб, тобто на 0,89% (58 125 осіб). При цьому, скорочення загальної чисельності населення Південного регіону за цей час виявилось істотно більшим – 5,78% (783 395 осіб). Частка україномовних серед скорочення чисельності всього населення регіону за 1989–2001 рр. була досить незначною – лише 7,42%. Її рівень був істотно меншим, ніж питома вага україномовного населення серед усього населення Півдня України в 2001 році – 50,47%.

Також доволі незначною була і частка регіону серед скорочення загальної чисельності україномовного населення в Україні за цей час – лише 8,37%. Для порівняння, частка Півдня серед всього україномовного населення в 2001 році залишалася значно вищою – 19,80%. Про суперечливість етнічних та мовних процесів у Південній Україні свідчить те, що скорочення чисельності україномовного населення відбувалося на тлі зростання чисельності українців – на 2,82% (228 105 осіб).

Динаміка чисельності україномовного населення в Південному регіоні за 1989–2001 рр. мала істотні відмінності за окремими областями. Так, у чотирьох областях регіону спостерігався приріст чисельності україномовного населення: найбільше в Одеській – на 5,06% (54 716 осіб), Херсонській – на 2,42% (20 320 осіб), Миколаївській – на 2,41% (20 558 осіб) і найменше в Дніпропетровській – лише на 0,25% (6 018 осіб).

Однак у Криму його чисельність зазнала досить інтенсивного скорочення, найбільш значного зменшення у відносних показниках в цілому серед усіх областей України – на 31,26% (103 802 особи). Скоротилася також і його чисельність в Запорізькій області – на 5,47% (55 935 осіб). Незначний приріст чисельності україномовного населення в чотирьох південних областях не міг компенсувати ще більшого скорочення його чисельності в Криму та Запорізькій області. Тому, якраз за рахунок Криму та Запорізької області, у Південній Україні і відбулося зменшення чисельності україномовного населення за 1989–2001 рр.

Відрізнялася також і динаміка чисельності україномовного та всього населення за окремими областями Південного регіону. У Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях зростання чисельності україномовного населення відбулося в умовах скорочення загальної чисельності населення. У Запорізькій області темпи скорочення чисельності україномовного населення виявились нижчими, ніж усього населення, відповідно, 5,47% та 7,10%. Частка україномовних серед скорочення загальної чисельності населення цієї області за 1989–2001 рр. становила 38,00%. Лише в Криму темпи скорочення чисельності україномовного населення були істотно вищими, ніж усього населення, не лише у відносних, але й в абсолютних показниках, відповідно, 31,26% (103 802 осіб) та 1,20% (29 286 осіб). Тобто, загальна чисельність населення Криму зменшилася за 1989–2001 рр. винятково за рахунок україномовного населення.

У Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях темпи приросту чисельності україномовного населення поступалися темпам зростання чисельності українців. У Запорізькій області чисельність україномовного населення скорочувалася на тлі зростання числа українців. У Криму темпи скорочення чисельності україномовного населення були майже вчетверо вищими за темпи скорочення числа українців (31,26% та 7,87%).

Східна Україна. Серед чотирьох регіонів України найбільш істотного зменшення за 1989–2001 рр. зазнала чисельність україномовного населення на Сході України з 4 223 956 осіб до 3 483 467 осіб, тобто на 17,53% (740 489 осіб). Однак темпи скорочення загальної чисельності населення регіону були майже вдвічі нижчими – 9,54% (1 081 920 осіб). Частка україномовних серед скорочення чисельності всього населення Східного регіону за цей час була досить значною – 68,44%.

Тобто, за 1989–2001 рр. загальна чисельність населення Сходу України, на відміну від інших трьох регіонів, скоротилася переважно за рахунок україномовного населення. До того

ж, якраз за рахунок Східного регіону відбулося і скорочення загальної чисельності україномовного населення в Україні. При цьому, істотне зменшення чисельності україномовного населення на Сході України відбулося на тлі, хоча й досить незначного, але все-таки збільшення числа українців – на 1,57% (95 584 особи). Тобто, напрями змін етнічного на мовного складу населення Східного регіону за 1989–2001 рр. кардинально відрізнялися.

Південна та Східна Україна. Чисельність україномовного населення в Південно-Східній Україні скоротилася з 10 732 551 особи в 1989 році до 9 933 937 осіб у 2001 році, тобто на 7,44% (798 614 осіб). За 1989–2001 рр. за рахунок цих двох регіонів, насамперед Східного, і зазнала скорочення загальна чисельність україномовного населення в Україні. Темпи скорочення чисельності україномовного населення на Півдні та Сході України фактично не відрізнялися від змін загальної чисельності цих двох регіонів. Частка україномовного населення серед скорочення загальної чисельності населення Півдня та Сходу за 1989–2001 рр. становила 42,81%. На тлі скорочення чисельності україномовного населення в Південно-Східній Україні за цей час спостерігалось зростання числа українців – на 2,28%.

Таким чином, аналіз статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. свідчить про істотні територіальні відмінності в динаміці чисельності україномовного населення. У трьох із чотирьох регіонів, як і в цілому в Україні, спостерігалось скорочення їхньої чисельності, особливо значне в Східному регіоні. Збільшення чисельності україномовного населення за відбулося в Західному регіоні в цілому, а також десяти областях: шести західних, чотирьох південних та в Києві. Зменшення його чисельності сталося в 14 областях: усіх дев'яти центральних, усіх трьох східних, одній західній (Тернопільській), одній південній (Запорізькій), а також в АР Крим та Севастополі. Найбільш істотного скорочення чисельності україномовне населення зазнало в Криму (31,26%), в Донецькій (28,35%) та Луганській (23,46%) областях.

Зниження чисельності україномовного населення в центральних областях, як і в Тернопільській області, спричинено депопуляційними процесами. У Донбасі і в Криму, як і в Харківській та Запорізькій областях, скорочення чисельності україномовного населення наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть зумовлено інерційним впливом етномовних процесів радянських часів, визначальною ознакою яких стала мовна асиміляція українців, насамперед в урбаністичному середовищі.

¹ Борисенко В.К. Етнічний склад населення України / В.К. Борисенко // Українська етнологія / За ред. В.К. Борисенко. – К., 2007. – С. 60–69.; Євтух В.Б. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник / В.Б. Євтух, В.П. Трощинський, К.Ю. Галушко, К.О. Чернова. – К., 2004. – 344 с.; Капелюшний В.П. Історичні та етнічні основи розвитку української нації у ХХ – на початку ХХІ ст. // Українська етнологія / За ред. В.К. Борисенко. – К., 2007. – С. 27–43.; Наулко В.І. Формування сучасного етнічного складу населення в Україні // Етнонаціональні процеси в Україні: історія і сучасність. – К., 2001. – С. 13–45.; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – 80 с.

² Залізник Г.М. Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – К., 2008. – С. 132–166.; Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998. – 170 с.

³ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – 726 с.; Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.І. Вишняк та ін. – К., 2008. – 398 с.; Огульчанський Ю.А. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми. – К., 2006. – 68 с.

⁴ Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів, 2006. – 490 с.; Лозинський Р.М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд). – Львів, 2008. – 497 с.

⁵ Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – К., 2004. – 67 с.; Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях. – К., 2004. – 200 с.

⁶ Крисаченко В.С. Динаміка населення: демографічні, етнічні та глобальні виміри. – К., 2005. – 368 с.

⁷ Масенко Л.Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. – К., 2004. – 163 с.; Масенко Л.Т. Мовна ситуація в Україні // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – К., 2008. – С. 96–131.; Погрібний А.Г. Світовий мовний досвід та українські реалії. – К., 2003. –

72 с.; Радевич-Винницький Я. Глобалізація і мовно-інформаційний простір в Україні. – Дрогобич, 2005. – 280 с.; Ткаченко О.Б. Українська мова і мовне життя світу. – К., 2004. – 272 с.

⁸ Національний склад населення України. Частина I (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К., 1991. – 219 с.; Національний склад населення України. Частина II (по Кримській АРСР та областях): за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. – К., 1992. – 509 с.; Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / за ред. О.Г. Осауленка. – К., 2003. – 246 с.

В статье на основе проведения анализа статистических материалов переписей раскрыта динамика численности украиноязычного населения Украины с учётом территориальных особенностей.

Ключевые слова: Украина, украиноязычное население, территориальные особенности.

The article is based on statistical analysis of census 1989 and 2001. Author examined the dynamics of the number of Ukrainian-speakers in Ukraine, taking into account regional differences.

Keywords: Ukraine, Ukrainian-speakers, territorial differences.

Валентин ДОМОРОСЛИЙ
Умань
Марина КАПЕЛЮШНА
Київ

ЗАРОДЖЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядаються проблеми зародження легітимного українського парламентаризму, розкривається процес створення української парламентської громади та її діяльність.

Ключові слова: автономія, громада, декларація, депутати, парламент.

20 жовтня 1860 року згідно австрійської конституції запроваджувалися крайові сейми, що обирали зі свого складу делегатів до парламенту у Відні¹. Так розпочинається легітимна парламентська діяльність українців Галичини. Проте більша частина тогочасних українських земель входила до складу Російської імперії і парламентська діяльність цієї частини українського суспільства розпочинається значно пізніше – у квітні 1906 р.

27 квітня 2011 р. минає 105 років з початку легітимної парламентської діяльності українців Наддніпрянщини у вищому законодавчому органі Російської імперії – І Державній Думі. Які ж події привели українців до участі в роботі російського законодавчого органу?

На рубежі XIX–XX століть українська національно-політична думка швидко зміцнювала свої позиції, знаходила дедалі твердіший національний ґрунт. Доба 80-х – першої половини 90-х років, за визначенням відомого українського політичного діяча та вченого Д. Дорошенка, була “найкращою в історії українського руху в другій половині XIX століття”². У цей час виникають національні політичні партії, як на територіях, що входили до Австро-Угорщини, так і в українських губерніях Росії. В їхніх програмних документах містились вимоги, розпочинаючи від культурно-національної автономії аж до повної самостійності України. Щоправда, останні спирались не стільки на національно-історичні традиції державності, скільки на теоретичні соціалістичні доктрини. Тому їхня реалізація розглядалася як далека перспектива.

Наслідком і водночас впливовим фактором подальшого духовного піднесення стала активізація науково-літературної діяльності національної інтелігенції. Значно зросла кількість різноманітних українських видань, засновувалися просвітні товариства, тощо. Причому це відбувалося і на заході, й на сході. Як свідчив М. Грушевський, українське суспільство в Росії паралельно з галицьким розгорнуло широку програму національного розвитку³.

З початком першої Російської революції надії на вільний національний розвиток і національне самовизначення посилились. Певні сподівання покладалися, зокрема, на представницький орган утворити який пообіцяв 18 лютого 1905 року царський уряд⁴. Зваживши на всеохоплюючий розвиток революції, частина ліберально зорієнтованого суспільства в особі земців-конституціоналістів впродовж лютого-квітня розробила основні положення російської конституції з вимогою скликання народних представників. Врешті-решт на таємному засіданні 19–26 липня 1905 року в Петергофі за участю царя Миколи II було прийнято рішення про скликання Державної Думи, яка “повинна бути знайома не тільки з потребами і проблемами країни, але й з її настроєм, градусом її психологічної температури”⁵.

6 серпня 1905 року був обнародований маніфест про скликання законодорадчої Думи, але демократичні сили виступили з гаслом її бойкоту. Представник Революційної української партії (РУП) разом із представниками від більшовиків та інших політичних сил взяв участь у роботі між партійної конференції в Ризі, яка ухвалила тактику її бойкоту. Всеросійський жовтневий страйк примусив уряд Маніфестом 17 жовтня проголосити ряд політичних свобод: перетворити

Думу із законодорадчої на законодавчу, надати виборчі права ширшим прошаркам населення. Але цар залишав за собою право “вдосконалювати” діяльність Думи, про що свідчила заява: “Ми цілком і повністю зберігаємо за собою право піклування про дальше вдосконалення організації Державної думи і, коли життя вказуватиме на необхідність певних змін її діяльності, які б задовольняли вимоги часу й державного спокою, ми дамо з цієї нагоди відповідні вказівки”⁶. Мова йшла про право царя розпустити представницький орган.

Вибори до I Думи відбувалися на основі указу від 11 грудня 1905 року, за яким розширювалися виборчі права міського населення і вперше надавалися ці права робітникам, котрі досягли 25-річного віку й працювали на підприємствах, що нараховували не менше 50 робітників чоловічої статі.

Доки настали вибори до Думи, стихійний порив політичного піднесення в країні був уже подавлений ззовні, і вибори проходили під знаком мовчазного зовнішнього спокою – без передвиборних зборів, без промов, при відсутності найбільш опозиційних в масах елементів, що були вилучені через арешт, заслання, протиправне виключення з списків. У деяких випадках опозиційні елементи самі ухилялися від виборів через бойкот Думи. Цієї тактики дотримувалися ліві російські партії, а з українських УСДРП, Спілка⁷. Та й місцева адміністрація робила все можливе, щоб вибори в Україні для більшості населення – селян були неусвідомленим і незрозумілим актом. На селі не тільки не допускалася ніяка агітація чи збори, але й переслідувалися навіть підцензурні газети. Ситуація погіршувалася з кожним днем. 1 грудня 1905 року – день проголошення в деяких українських губерніях надзвичайного стану – можна вважати остаточним переломом у бік реакції. За таких обставин українське селянство йшло на вибори. На першу спробу його свідомої політичної діяльності уряд відповів нечуваними репресіями. Це одних злякало, інших розхолодило, а взагалі ж революційний рух був загнаний всередину. Затуманені офіційною пропагандою та каральними акціями, селяни нерідко обирали в депутати людей опозиційних їхнім вимогам та потребам, таких як поміщики реакціонери О. Горват (Київська губернія), Г. Фірсов (Харківська губернія) С. Варун-Секрет та М. Байдак (Херсонська губернія).

Але основна маса виборців в Україні (ними, як відомо були селяни) йшла за платформами депутатів-селян, щоб обрати малоземельних, які будуть відстоювати інтереси сільської бідноти. Виняток був зроблений для деяких популярних земських діячів на Полтавщині (Л. Яснопольський, І. Присецький) та Чернігівщині (М. Миклашевський)⁸.

У селянських виборах не було звичайної для Заходу та й для сьогодення боротьби партій. Оскільки в селі не було партійної агітації.

Успішніше просувалися справи на виборах у безпартійних, незалежних, радикально-демократичних елементів, які виступали від себе, не посилаючись на приналежність до якої б то не було партії, з більш чи менш самостійними, але завжди радикально-демократичними програмами, серед них: С. Таран (Київська губернія), Г. Косаренчук (Подільська губернія), Ф. Дубовик (Полтавська губернія).

Із політичних партій існуючою ситуацією на селі найуспішніше скористалися кадети. За їхніми мандатами до парламенту пройшли: О. Свечин, І Тарасенко (Чернігівська губернія), І. Присецький (Полтавська губернія) О. Бабич (Чернігівська губернія)⁹.

Значно гіршими були справи в українських партіях. Перебуваючи в стадії організаційного оформлення, відчуваючи на собі переслідування за національною належністю, вони не могли самостійно виставляти свої кандидатури через те, що широкий загал мало що про них знав. Деякі з них, такі як Українська радикально-демократична партія (УРДП), блокувалася з кадетами. Таким чином, депутатами були обрані М. Онацький і В. Шемет¹⁰. Щодо В. Шемета то він своє свідоме життя перебував під впливом М. Міхновського і його партії, а членство в УРДП використовував для прикриття своїх самостійницьких поглядів¹¹. Сам Міхновський також балотувався на виборах до першої Думи. “Ми не маємо права забувати, що коли не підемо до думи, то й не зможемо усунути шкідливі нам закони, або видати такі закони які нам потрібні” - писав він у газеті “Слобожанщина”¹². Депутатом М. Міхновський не став. Зате завдяки його активності депутатами стали члени очолюваної ним партії Л. Литвин, А. Грабовецький.

Зовсім інший характер носили вибори к містам. У великих містах: Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі передвиборча агітація була поставлена на європейський зразок. Опозиційні

настрої повністю використала партія народної свободи, саме завдяки блокуванню з нею до першого російського парламенту пройшли представники УРДП І. Шраг, П. Чижевський, М. Біляшівський¹³.

Значно гіршими були справи у невеликих і середніх містах, де у зв'язку з мало чисельністю пролетаріату каральні органи контролювали ситуацію і не допустили до Думи нелояльних до режиму депутатів.

За таких умов були проведені вибори до I Думи, яка складалася з 497 депутатів. За партійним складом вона була ліберально-кадетською. Але перемога була специфічною, адже за словами активного діяча цієї партії Т. Локотя: "Навіть при наявності безперечного факту, реального результату виборів, який дав "перемогу" саме конституційно-демократичній партії, ми не можемо назвати її "ворога", над яким ця перемога отримана. А якщо немає ворога, то й немає перемоги"¹⁴. В ній нараховувалося 179 кадетів, 44 чорносотенців і октябристів, 94 трудовики, 18 соціал-демократів, 92 безпартійних.

9 українських губерній послали до I Державної Думи 102 депутати. За партійною належністю вони розподілялися таким чином: кадети – 36, помірковані – 6, демократичні реформатори – 2, автономісти – 4, трудовики – 28, соціал-демократи – 5, безпартійні – 13, партійна належність не встановлена – 8¹⁵.

За національним складом українська депутація мала такий вигляд: українців – 63, великоросів – 1, зросійщених – 22, поляків – 5, євреїв – 4, німців-колоністів – 1¹⁶, національність решти 7 встановити не вдалося.

За соціальним складом депутати з України поділялися на; селян – 42, представників інтелігентних професій – 28, землевласників – 25, робітників – 6, священників – 1.

Перша державна Дума зібралася на своє перше засідання 27 квітня 1906 року. Скликання першого парламенту, на який покладалося стільки надій, ставило перед українським громадянством важливе завдання – винести на широкий простір та поставити на міцну основу ті справи, що їх перед тим український рух проводив у підпільній діяльності.

З початком роботи першого російського парламенту вся ця праця мала втілитися в одному осередку – в парламентській організації, утворення якої стало однією з нагальних потреб усього визвольного руху.

Утворити в Думі таку організацію було вирішено ще в Україні. Ще під час виборів багатьом депутатам, між ними І. Шрагу та В. Шемету, були дані накази створити окрему в Думі депутатську фракцію і боротися за відновлення прав українського люду. На жаль ми не знайшли тексту цих наказів, але про них згадували в пресі тих часів¹⁷.

Організацією парламентської фракції зайнялися ті депутати, що були членами УРДП: І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський, М. Онацький із допомогою свідомих українців – мешканців Петербургу. Вони ще в листопаді 1905 року створили Політичний клуб для надання допомоги своїй батьківщині. Його членами були; В. Доманицький, О. Лотоцький, О. Русов, С. Русова, П. Стебницький, В. Піснячевський¹⁸.

1 травня 1906 року в приміщенні одного з районних бюро конституційно-демократичної партії відбулися перші установчі збори українського парламентського корпусу. Окрім депутатів на збори прибули і деякі члени українського політичного клубу – В. Доманицький, О. Русов, П. Стебницький. Головою зборів було обрано І. Шрага, секретарем М. Біляшівського.

Першим узяв слово харківський депутат Ф. Іваницький, який піддав сумніву необхідність створення окремої фракції і автономного устрою для України. Депутат мотивував свій сумнів тим, що між Україною та Росією немає такої різниці, щоб доходити аж до автономного поділу, та й чи потрібна, за його словами, взагалі українська мова в школі та суді. Гідну відповідь своєму колезі по партії дав О. Свечин, який зазначив: "Український народ має свій особливий дух, цілком інакше духовне життя, отже і серед інших національностей в державі мусить мати окреме місце, а його заступники повинні виразно стояти поруч з заступниками інших народів"¹⁹.

Далі Ф. Іваницький висловив побоювання, що окрема група українських депутатів відбере силу в партії народної свободи. Знову йому заперечив О. Свечин, відмітивши, що група буде позапартійною і ніякої шкоди для інших партій, куди входитимуть члени української громади, не буде. Головуючий на зборах І. Шраг зазначив, що депутати всіх народностей в I Державній Думі організуються в окремі групи, не вагаючись і не задумуючись над питанням, чи це потрібно.

Це, на його думку, конче потрібно, тому що ніхто не знає потреб свого народу, ніхто не стоятиме за його права так, як сам народ, його заступники. Тому-то українці мусять обов'язково зорганізувати в Думі свою групу. "А якщо цього не станеться і заступники українського народу не обізвуться тепер за його права, то ніхто за нас, українців, і не зважатиме. Мовчати не можна. Тільки той успіху досягне, хто голосно перед усім світом заявляє про себе, домагається своїх загальних прав"²⁰.

На підтримку ідеї про створення групи виступили П. Чижевський, Д. Онацький, Д. Присецький, М. Біляшівський, В. Шемет, А. Грабовецький, А. Тесля.

Далі депутат С. Таран запропонував, щоб до групи входили лише ті депутати, які не належать ні до однієї з партій. Але проти цього виступили І. Шраг та П. Чижевський, зауваживши, що подібний крок лише стане на заваді українській справі. Їх підтримала більшість із присутніх, ухваливши, що членом Української парламентської громади можуть бути всі бажаючі, незалежно від партійної належності.

Усі присутні за винятком Ф. Іваницького проголосували за створення Української громади в І Державній Думі.

На цьому засіданні розглядалося питання і про керівні органи громади. Головою було обрано чернігівського депутата і громадського діяча І. Шрага. До керівництва фракції були обрані: П. Чижевський, В. Шемет, Г. Зубченко, М. Онацький, І. Тарасенко, С. Таран, А. Грабовецький.

До складу громади входило 44 чоловіки. Згідно з даними одного з керівників фракції В. Шемета по губерніях громадівці розподілялися таким чином: Київська – 12, Полтавська – 10, Катеринославська – 4, Харківська – 4, міста Києва – 1. Прізвища і територіальну належність 4 депутатів йому встановити не вдалося. За соціальним складом група мала такий вигляд: селяни – 19, робітники – 4, решта 17 – земські діячі, вчені, адвокати, судді, вчителі²¹. Але він не дав поіменного списку депутатів, які входили до складу громади. Нам вдалося встановити прізвища 34 членів громади. Згідно з даними авторів по губерніях члени громади розподілялися в такому порядку: Київська – 9, Полтавська – 9, Чернігівська – 9, Подільська – 3, Харківська – 3, Катеринославська – 2. Соціальний склад мав такий вигляд: земські діячі, вчені, адвокати, судді, вчителі – 16, селяни – 13, робітники – 3, землевласники – 2. За партійною належністю громада мала такий вигляд: кадети – 15, трудовики – 8, безпартійні – 4, Українська демократична партія (УДП) – 2, Українська радикальна партія (УРП) – 1, прогресисти – 1, демократичні реформатори – 1²².

Втішно відзначити, що до цієї групи увійшли і дехто з тих депутатів, що досі позиціонували себе як росіяни, аніж українці, а тепер, зрозумівши свій обов'язок перед рідним краєм, вирішили стати на захист його прав. Ними були такі шановані постаті, як професор М. Ковалевський та чернігівський земський діяч О. Свєчин²³.

З метою допомоги парламентській громаді до Петербурга із Львова приїздить професор М. Грушевський, який був добре обізнаний з досвідом діяльності українських депутатів в австрійському парламенті (рейхсраті) та крайових сеймах Галичини та Буковини. Він і став організатором та ідейним натхненником друкованого органу громади – часопису "Украинский вестник". Редактором видання був М. Славинський, секретарем Д. Дорошенко. У роботі журналу брали участь кращі наукові сили України: М. Грушевський, Б. Грінченко, Д. Бодуен-де-Куртене, М. Туган-Барановський, Ф. Вовк, О. Лотоцький, С. Єфремов, І. Франко; депутати члени громади І. Шраг, В. Шемет, Г. Зубченко, П. Чижевський. Журнал був першим загально-російським виданням ХХ століття присвяченим життю в Україні, її політичним економічним і соціальним аспектам.

Сама думська діяльність була маловідомою для новообраних депутатів, у них не вистачало досвіду. Досвідом з діячами громади ділився не тільки М. Грушевський, а й побратими, українські депутати австрійського парламенту. Свідченням цього є лист І. Шрага до голови української фракції рейхсрату Є. Олесницького. "Певний, що Ви, вельмишановний добродію, не відмовите допомагати нам своїм досвідом; найтісніші зв'язки між Вами і нами тепер більш потрібні, ніж коли-небудь, бо можуть обставини так скластися, що нам і в парламентській боротьбі треба буде єднатися; наші інтереси спільні і в Австрії, і в Росії"²⁴.

Перед депутатами членами громади постало багато проблем: національна, аграрна, стан

політичних прав і свобод у державі. Ми у своїй статті зупинимось на одній з основних – національній, зважаючи на те, що 2011 рік це не тільки 105 років від початку української парламентської діяльності, а й двадцятиріччя національної незалежності.

Свідченням цього було те, що ще до початку роботи I Державної Думи українські парламентарі отримували депутатські накази у цьому напрямі. Так, 20 квітня 1906 року I. Шраг на урочистих проводах серед інших наказів від виборців Чернігова отримав наказ забезпечити Україні національно-культурний розвій²⁵.

Також на ім'я голови громади I. Шрага приходили телеграми подібного змісту вже в період роботи I Думи. Одна з них з Миколаївщини, в якій виборці вимагали від громадівців “міцно стояти у боротьбі за національне вільне життя і за широкий розвій рідної мови по судах і по школах”²⁶. 17 травня 1906 року В. Шемет також отримав телеграму від своїх виборців з Полтавщини, в якій ставилась вимога: “Невідступно домагатися волі, націоналізації землі та автономії України”²⁷. Аналогічні вимоги стояли в телеграмах студентів київської Духовної академії, українського гуртка з Баку, земляків з Буковини і Галичини, в яких пропонувалося направити всі зусилля на досягнення “культурного і політичного самовизначення українського народу”²⁸. Виконуючи волю своїх виборців, уже на першому, організаційному засіданні 1 травня 1906 року була створена комісія “для обговорення й наступу” у складі: М. Ковалевського, П. Чижевського, що мала через друковане слово ширити та обороняти засади демократії²⁹.

Цьому питанню було присвячене засідання громади 18 травня, на якому виступив М. Грушевський, поділившись не тільки своїми знаннями з даної проблеми, але й давши характеристику автономії Галичини у складі Австро-Угорської імперії, де в результаті автономного устрою влада сконцентрувалася в руках польських поміщиків та чиновників. Він зауважив, що на підставі вище названого досвіду необхідно добиватися національно-територіальної автономії. Виходячи з цього громада робить висновки: українські депутати повинні добиватися не паперової, а справжньої конституції, щоб влада була в народних обранців, а не чиновників. І саме для цього необхідно добиватися прямого і таємного голосування. Важке соціально-економічне становище Галичини, внаслідок національного гніту українців поляками. Доводить, що українці в Росії мусять домагатися автономії, але не територіальної, а національно-територіальної³⁰.

Наступним кроком у розробці ідеї автономії України був виступ I. Шрага перед партійними клубами I Державної Думи 1 липня 1906 року.

Доповідач зазначив, що визвольний рух мусить дати волю не тільки особі, але й кожному народові, що бере участь в житті російської держави. Шлях у цьому напрямі один – домагатися автономного устрою для себе, тобто ширшого самоврядування і права встановлювати самим для свого краю закони.

Доповідач зазначив, що справа автономії України не є щось книжне, вона має глибокі основи в історії українського народу. На його думку, право нашого народу на політичну автономію треба будувати не на історичному ґрунті, а на соціально-економічних сучасних засадах. Розбиваючи страхи тих, хто вбачав в автономії якусь небезпеку, він заявив: “Не та єдність міцна і дужа, що опирається на штики й кулемети. Ясне майбутнє чекає не на централізовану Росію, а на ту, в якій кожній національності буде дано право задовольнити свої потреби, в якій буде забезпечено інтереси кожного народу”³¹. Далі думку керівника фракції доповнив В. Шемет, який запевнив, що питання автономії України в Думі буде поставлене на порядку денному і всіх депутатів незалежно від партійної та соціальної приналежності закликав проголосувати за нього. Але збори партійних клубів не підтримали цієї української ідеї і закликали діячів громади зачекати з проголошенням автономії до відкриття Установчих Зборів.

Але громадівці на цьому не зупинилися. Вони готували текст Декларації про автономію. В основному над текстом Декларації працював М. Грушевський при підтримці депутатів-правників: I. Шрага, В. Вязлова, Є. Шольпа³². Тексту самої Декларації нам знайти не вдалося, але її виклад даний в статті М. Грушевського “Наши требования”³³.

Згідно Декларації вирішення українського питання в Думі не відокремлювалося від вирішення загального питання про перебудову держави на принципах рівноправ'я народів, національно-територіальної автономії. Не поділяючи народності на “зрілі” й “недозрілі” громадівці вважали першочерговим завданням парламенту Росії забезпечити особисті права

громадянина й організувати місцеве самоврядування на демократичних засадах. У питаннях вирішення національно-обласних справ, зазначила громада, необхідно виходити “із сучасного стану справ, із реальних потреб населення, а не історичних актів і довідок”³⁴.

Далі Декларація передбачала реформувати Російську імперію на засадах федеративного устрою, як основи для організації майбутніх національних стосунків, найдосконалішої форми поєднання державного союзу з інтересами вільного розвитку національного і суспільного життя. Водночас завважувалося, що на даний момент достатнім було б здійснення принципу національно-територіальної автономії як фундаменту нового державного устрою. За ним, зокрема, територія, де проживає більшість українського населення, виходила з існуючих адміністративних одиниць і створювала демократичним шляхом органи самоврядування під керівництвом народного представництва – українського сейму, що обирається загальним. Рівним, прямим і таємним голосуванням.

Декларація наполягала на широких повноваженнях сейму щодо місцевого законодавства. Водночас вона визначала сферу компетенції центрального парламенту й загальнодержавних міністерств. Центральним органам передбачалося надати права нормування державного та суспільного ладу, керівництва засобами, необхідними для утримання органів центрального й загальнодержавного й провінційного управління, а також галузями, що в інтересах державного союзу залишаються у компетенції загальнодержавних міністерств. Кошти від економічного розвитку автономії мали направлятися на задоволення потреб місцевого населення, за винятком частки на загальноросійські видатки. Планувалося заборонити будь-яку централізацію у сфері церковного управління, а також примусову перестановку національних елементів в армії, забезпечити можливість проходження військової служби у межах рідного краю або якомога ближче до нього.

Важливим пунктом Декларації було прийняття закону про права мов і діалектів у державних закладах. Насамперед йшлося про дозвіл використовувати в народних школах народні (в тому числі й українську) мови як засоби викладання. Підкреслювалося, що чиновники різних установ мають володіти в обов'язковому порядку мовою місцевого населення. За російською мовою при цьому залишався б статус загальнодержавної, але скасовувалися всілякі обмеження щодо спілкування рідною мовою в усіх сферах суспільного життя.

Декларація зазначала, що запропоновану програму треба здійснити в інтересах всієї країни та її складових частин, в інтересах успішного вирішення спільною працею областей і народів завдань, поставлених визвольним рухом Росії. “Ця національна обласна програма, яку ми поставили тут як постулат українства у нерозривному зв'язку з перебудовою всієї Росії на засадах національного рівноправ'я та обласної автономії, повинна бути здійснена і здійснена негайно”³⁵, – рішуче заявляв автор документа.

Декларацію готувався проголосити з думської трибуни голова громади І. Шраг 9 липня, але одним днем пізніше вона була розпущена царем за непоступливість у аграрному питанні.

Таким чином у І Державній Думі Росії українська громада не змогла нічого зробити для полегшення життя народу, але вона голосно заявила про те, що українство не асимілювалося, продовжує існувати і боротиметься за своє життя. Підтвердженням тому є те, що нове покоління борців за українську державність на початку 90-х років ХХ століття використало цей вище названий документ для виробітку Декларації про суверенітет від 16 липня 1990 року та Акту проголошення незалежності 24 серпня 1991 року.

¹ Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1995. – С. 65.

² Дорошенко Д. Нариси історії України. – Львів, 1991. – С. 545.

³ Грушевський М. Очерки истории украинского народа. – К., 1991. – С. 341.

⁴ Учреждение Государственной Думы // Материалы по учреждению Государственной Думы. – М., 1905. – С. 145.

⁵ Петергофское совещание о проекте Государственной Думы под личным его Императорского Величества председательством. Секретные протоколы заседания 19–26 июля 1905 года. – Берлин, б/г. – С. 79.

⁶ Утверждение Государственной Думы и утверждение Положения о выборах в Думу. Реформы 1905–1906 гг. – СПб, б/г. – С. 2.

- ⁷ Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической “Спілки”. – Харьков, 1926. – С. 48.
- ⁸ Локоть Т. Первая Дума / Статьи. Заметки и впечатления бывшего члена Государственной Думы. – М., 1906. – С. 35.
- ⁹ Там само. – С. 16.
- ¹⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого / Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XXXI. – С. 7.
- ¹¹ Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М. І. Міхновський на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 16.
- ¹² Слобожанщина. – 1906. – 25 березня.
- ¹³ Лотоцький О. сторінки минулого / Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XXXI. – С. 8.
- ¹⁴ Локоть Т. Первая Дума / Статьи. Заметки и впечатления бывшего члена Государственной Думы. – М., 1906. – С. 16.
- ¹⁵ Лось Ф.Є. Революція в 1905–1907 рр. на Україні. – К., 1955. – С. 379.
- ¹⁶ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 265.
- ¹⁷ Посол І. Шраг в гостині у Чернігівських українців // Громадська думка. – 1906. – 26 квітня.
- ¹⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого / Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XXXI. – С. 12.
- ¹⁹ Доманицький В. Петербурзькі вісті. Перші збори Українського Парламентського клубу // Громадська думка. – 1906. – 5 травня.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Шемет В. Украинская парламентская фракция // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С. 134.
- ²² Доманицький В. Петербурзькі вісті. Перші збори Українського Парламентського клубу // Громадська думка. – 1906. – 5 травня.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Шемет В. Украинская парламентская фракция // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С. 83.
- ²⁵ Лист І. Шрага до Євгена Олесницького. Петербург, 6 червня 1906 // Український історик. – 1967. – № 1–2.
- ²⁶ Посол І. Л. Шраг в гостині у Чернігівських українців // Громадська думка. – 1906. – 26 квітня.
- ²⁷ Аркас М. Лист до редакції // Громадська думка. – 1906. – 13 травня.
- ²⁸ Наказ селян с. Пісок Лохвицького повіту на Полтавщині // Громадська думка. – 1906. – 17 травня.
- ²⁹ Лотоцький О. сторінки минулого / Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XXXI. – С. 14.
- ³⁰ Наказ селян с. Пісок Лохвицького повіту на Полтавщині // Громадська думка. – 1906. – 17 травня.
- ³¹ В. П. збори української парламентської фракції // Громадська думка. – 1906. – 18 травня.
- ³² Лотоцький О. сторінки минулого / Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XXXI. – С. 22.
- ³³ Піснячевський В. Петербурзькі листи // Громадська думка. – 1906. – 4 липня.
- ³⁴ Грушевський М. Наши требования // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 268.
- ³⁵ Там само. – С. 273.

В статье рассматриваются проблемы зарождения легитимной украинской парламентской деятельности. Авторы раскрывают процесс создания украинской парламентской общины и ее деятельность.

Ключевые слова: автономия; декларация; депутаты; община; парламент.

Article deals with the problems of uprising of legal Ukrainian parliamentary activity. Authors describe the process of forming of Ukrainian parliamentary community and its functioning.

Key words: autonomy; community; declaration; deputies; parliament.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСІЇ НАРОДНИХ МЕДИЧНИХ ЧИТАНЬ ПРИ НАУКОВИХ МЕДИЧНИХ ТОВАРИСТВАХ (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)

У статті проаналізовано діяльність Комісії народних медичних читань при Товаристві київських лікарів та Харківському медичному товаристві. Показано внесок її засновників і членів у поширенні медичних і гігієнічних знань серед населення, в профілактиці соціальних і інфекційних захворювань.

Ключові слова: наукове товариство, Товариство київських лікарів, Харківське медичне товариство, Комісія медичних народних читань, профілактика, епідемія, соціальні хвороби, Н.А. Хржонцевський, О.В. Корчак-Чепурківський, В.І. Недригайлов.

Вагоме місце в історії організації науки займають громадсько-наукові об'єднання, зокрема наукові товариства. Створення наукових товариств стало однією з форм організації наукової діяльності, що отримала широке розповсюдження в Росії у ХІХ – на початку ХХ ст.

Аналізуючи досягнення наукової думки в галузі природознавства, В.І. Вернадський надавав їм великого значення. З цього приводу він писав, що для зародження наукових товариств сприятливими були умови суспільного життя, які вимагали спеціальних знань і розвитку техніки. Цією технікою і цими знаннями могли володіти тільки люди освічені. Серед них завжди знаходились і такі, метою яких був науковий пошук без практичних застосувань або особистої користі, люди, охоплені науковою ідеєю¹.

На сучасному етапі розвитку суспільства особливо актуальне значення має вивчення досвіду діяльності наукових медичних товариств у ХІХ – на початку ХХ ст. З огляду на теперішній стан поширення соціальних хвороб, появи нових і повернення старих інфекційних захворювань є всі підстави вважати, що набутий досвід у галузі профілактики і подоланні епідемій на межі другого тисячоліття може бути використаний в умовах реформування охорони здоров'я.

Особливо помітну роль в науково-організаційній роботі медичних товариств відіграли Комісії медичних народних читань. Вони створювалися провідними вченими університетів, які організовували народні читання серед широких верств населення та залучали до цієї роботи медичних спеціалістів різних профілів, що дозволяло охоплювати медико-гігієнічним навчанням значну частину населення.

Питання створення та діяльність Комісії народних медичних читань при наукових товариствах не було предметом ґрунтовного дослідження науковців. Окремі аспекти діяльності Комісії медичних народних читань при Товаристві київських лікарів досліджували Беляев А.В.², Квітницький-Рижов Ю.Н.³, Бушуев В.Ф.⁴, Руда С.П.⁵ та ін. В 2010 році з'явилося кілька праць, присвячених 170-річчю утворення Товариства київських лікарів, зокрема, у статтях таких науковців, як Стойка О.А., Лозинський В.С.⁶, Ходько О.В.⁷ розкрита благодійницька діяльність професора Н.А. Хржонцевського, як одного із засновників Комісії народних медичних читань. Деякі аспекти діяльності Комісії народних медичних читань при Товаристві київських лікарів висвітлено в дисертаційному дослідженні Товкун Л.П.⁸. Національна наукова медична бібліотека видала бібліографічний покажчик до 170-ї річниці з дня заснування Товариства Київських лікарів, у якому представлено також науковий доробок членів Комісії та описи друкованих праць періоду 1840–1928 рр.⁹.

Що торкається питання вивчення діяльності Комісії народних медичних читань при Харківському медичному товаристві, то таких матеріалів зовсім мало. Лише в ювілейних збірниках, присвячених 50-річчю та 100-річчю заснування Харківського медичного товариства^{10, 11}, фрагментарно згадується про роль Комісії народних медичних читань в санітарно-освітній роботі.

Метою нашого дослідження стало вивчення діяльності Комісії народних медичних читань при Товаристві київських лікарів та Харківському медичному товаристві.

Відповідно до мети було поставлено наступні завдання:

- проаналізувати на основі наявних джерел та літератури діяльність Комісії народних медичних читань при медичних товариствах;
- показати внесок засновників Комісії народних медичних читань у проведенні профілактичної та санітарно-протиепідемічної роботи серед населення.

Джерельною базою нашого дослідження стали протоколи засідань Товариства київських лікарів та Харківського медичного товариства, які друкувалися в “Трудах общества Киевских врачей с приложением протоколов” та “Трудах Харьковского медицинского общества с приложением протоколов”. Вони стали цінним матеріалом для висвітлення завдань дослідження.

В другій половині XIX століття в Російській імперії існувала велика кількість різних товариств медичного спрямування. Важливе значення в справі поширення елементарних медичних і гігієнічних знань серед населення з метою запобігання різних хвороб і зниження рівня їх смертності, розвитку різних галузей гігієнічної науки мали наукові медичні товариства. Вони були на той час пропагандистами передових поглядів і методів у медицині, а також відрізнялися громадською, організаційною, санітарно-просвітницькою діяльністю та своїм швидким реагуванням на соціально-громадські явища країни.

До найбільш вагомих за своєю санітарно-просвітницькою діяльністю слід віднести Товариство київських лікарів та Харківське медичне товариство, які служили “зв’язною ланкою” між лікарями-практиками та професорами медичних факультетів університетів¹².

Товариство київських лікарів було засновано в 1840 р. У різний період його очолювали професори Київського університету ім. св. Володимира – В.О. Караваєв, Н.А. Хржонцевський, Ю.І. Мазон, П.І. Перемежко, Г.М. Мінх, В.П. Образцов. Статут Товариства київських лікарів був затверджений у 1850 р., воно об’єднувало прогресивних викладачів медичного факультету університету та лікарів, які працювали в Києві¹³.

Харківське медичне товариство, яке входило до відомства медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ, було засновано в 1861 р. з ініціативи професора В.Ф. Грубе¹⁴. Метою медичного товариства було сприяння науковому вдосконаленню лікарів, що входили до складу товариства, розповсюдження медичних знань і методик лікування з урахуванням місцевих умов життя, а також надання медичної допомоги тим, хто звертався до закладів товариства. Товариство складалось з почесних членів, членів та член-кореспондентів.

Наукова та практична діяльність товариства проявлялась в доповідях, обміні думками на засіданнях та в його виданнях. З моменту заснування товариства друкувались протоколи засідань та щорічні звіти про діяльність, а з 1886 р. доповіді почали друкувати у періодичному виданні у вигляді збірки праць членів товариства.

Важливу роль у розвитку передової гігієнічної думки в Києві та розробці санітарно-гігієнічних заходів у місті відіграли професори Київського університету св.Володимира – Н.А. Хржонцевський і О.В. Корчак-Чепурківський, які в різний час очолювали при Товаристві Комісію медичних народних читань.

Професор Хржонцевський Н.А. (1836–1906 рр.) чітко усвідомлював і розумів, що ефективність профілактики інфекційної захворюваності і збереження здоров’я населення багато в чому залежить від знань кожним членом суспільства правил особистої гігієни і поведінки при контакті з інфекційним хворим. У зв’язку з цим він виробив стратегію санітарної освіти, до основних положень якої відносилася колективна і індивідуальна робота щодо інформування населення про збереження і зміцнення здоров’я, профілактику захворювань, формування відповідальності за індивідуальне здоров’я і здоров’я оточуючих¹⁵.

Спочатку професор Н.А. Хржонцевський звернувся зі своєю ідеєю до Київського товариства лікарів. Отримавши підтримку, запропонував винести клопотання Київському губернатору і Попечителю учбового округу про влаштування медичних читань. І лише на основі “Височайше затверджених 24 грудня 1876 року правил для влаштування народних читань в губернських містах”¹⁶ було дозволено організувати Комісію медичних народних читань при Товаристві київських лікарів¹⁶.

Незважаючи на організаційні труднощі, 10 грудня 1886 р. за ініціативою професора Н.А. Хржонщевського була створена Комісія народних медичних читань, діяльність якої поклала початок санітарно-освітній роботі серед населення.

Слід зазначити, що для читання лекцій відводилися різні приміщення. Так, зокрема, 26 грудня 1886 р. у верхньому залі контрактного будинку на Подолі відбулася перша лекція на одну із поширених тем соціального змісту: “Про шкідливість пияцтва для здоров’я”. До проведення просвітницької роботи підключилася й Міська дума, яка відвела для Комісії медичних читань частину приміщення й витратила 150 р. с. (рублів сріблом) на пристосування під лекторій нижньої зали своєї будівлі на Хрещатику, а також призначила щорічну допомогу в розмірі 300 р. с.¹⁷.

За ініціативою Н.А. Хржонщевського в 1895 р. у м. Києві було побудовано будинок для народних читань – Народна аудиторія (вул. Боровського, 26)¹⁸.

Комісія медичних читань складалася із почесних і дійсних членів. Вона об’єднувала кращих викладачів медичного факультету, прогресивних лікарів та всіляко опікувалася здоров’ям народу, як шляхом проведення просвітницької діяльності та профілактики хвороб, так і самовідданої боротьбі з епідемічними та соціальними хворобами. Водночас членами комісії могли стати також особи, які не були членами Товариства київських лікарів.

Члени Комісії публікували свої статті, видавали популярні брошури медико-гігієнічного змісту для народу. В своїх лекціях та статтях вони розкривали питання профілактики захворювань, а також підкреслювали про ефективність формування здоров’я завдяки спільній роботі органів охорони здоров’я і освіти на всіх етапах життя людини, починаючи з дошкільного віку. У зв’язку з цим комісія планувала свою роботу і погоджувала з Попечителем Київського учбового округу¹⁹.

Для проведення санітарно-освітньої роботи серед широких верств населення члени Комісії залучали до цієї роботи медичних спеціалістів різних профілів, що дозволяло охоплювати медико-гігієнічним навчанням значну частину населення. При цьому лікар був наставником формування здоров’я і профілактики захворювань кожної людини, залученої до навчання і охопленої санітарною освітою.

Водночас для закріплення ефекту навчання здоров’ю і широкого охоплення населення медико-гігієнічною інформацією випускалася і поширювалася санітарно-освітня література. Одночасно отримало поширення розміщення в поліклініках, школах, на підприємствах плакатів, санітарних бюлетенів та інших джерел інформації щодо профілактики захворювань і формування здоров’я.

В звіті Комісії народних медичних читань при Товаристві київських лікарів за 1887–1890 рр. вказувалось на проведення народних читань з предметів, які торкалися питань охорони здоров’я, зокрема епідеміології і гігієни. За період з 26 грудня 1886 року по 26 грудня 1890 р. було проведено 90 читань. Перше читання було проведено 26 грудня 1886 р. в день відкриття читань професором Н.А. Хржонщевським на тему: “О вреде пьянства для здоровья”.

“Народні медичні читання повсюди і кожну неділю є обов’язковим розумним, практичним і дешевим способом оздоровлення Росії” – зазначив Н.А. Хржонщевський у цьому ж звіті²⁰.

Лекції професорів Київського університету св. Володимира та інших доповідачів, членів Товариства київських лікарів, супроводжувалися, як свідчать дані протоколів чергових засідань, демонстрацією відповідних картин на екрані, освітлювалися за допомогою “чарівного ліхтаря”. Тексти бесід, з одного боку, були такими, які дозволялися цензурою для публічних народних читань, й водночас охоплювали широке коло питань: від “будови людини”, про “психічну хворобу” й дифтерію – до порад при нещасних випадках та про виховання дітей. То ж деякі потреби практичної медицини й санітарної гігієни населення задовольнялися у такий лекційний спосіб. Після першої доповіді професора Ніканора Хржонщевського було багато інших виступів. Зокрема, впродовж 1890 року їх прослухали майже 7,5 тисяч осіб, а за період до 1895 року на народних медичних читаннях залучилися до знань близько 43000 слухачів²¹.

Таким чином, зусиллями Комісії медичних народних читань при Товаристві київських лікарів і, зокрема, Н.А. Хржонщевського сформувався новий напрямок в медицині – профілактичний, який реалізувався через санітарну просвіту і поширення медико-гігієнічних знань серед населення.

В 1887 році у віці 50 років професор Н.А. Хржонщевський вимушений був піти у відставку. Останні майже 20 років життя присвятив громадській, просвітницькій та лікарській діяльності.

Як уже зазначалося, створена в 1896 році за ініціативою професора Н.А. Хржонщевського Комісія медичних народних читань, в 1897 році на деякий час припинила свою діяльність.

І лише 7 листопада 1898 р. на засіданні Товариства київських лікарів знову згадали про медичні народні читання. Київська комісія медичних народних читань відновила свою діяльність завдяки приходу нових людей із прогресивними ідеями, які бажали поділитися своїми знаннями та власним досвідом для такої благородної справи²².

Одним із прогресивних діячів того часу був досвідчений санітарний лікар Києва, доктор медицини О.В. Корчак-Чепурківський (1857–1947). 5 квітня 1899 р. його було обрано віце-головою Комісії медичних народних читань при Товаристві київських лікарів, а 10 квітня 1899 р. на засіданні Товариства київських лікарів обрано дійсним членом цього товариства^{23, 24}.

5 квітня 1899 р. Комісія медичних народних читань розпочала свою діяльність. Перше засідання було проведено в приміщенні Народної аудиторії Товариства підтримки початкової освіти, оскільки Комісія на той час не мала свого приміщення. На той час Комісія мала дозвіл Київського губернатора для читання лекцій лише для двох лекторів, що, у свою чергу значно гальмувало поширення гігієнічних знань серед простого населення міста. Ця проблема згодом була ліквідована – завдяки наполегливості О.В. Корчака-Чепурківського було отримано дозвіл від губернатора ще для двадцяти трьох лекторів, що значно поліпшило роботу Комісії. За ініціативи О.В. Корчака-Чепурківського було переглянуто зміст старої інструкції Комісії та підготовлено нову інструкцію, яка була затверджена міністром внутрішніх справ 10 серпня 1901 р. Новація надавала лекторам широкий простір тематики, що значно полегшувало проведення медичних читань. Наприклад, за старою інструкцією лекції читалися тільки з друкованих брошур, які були затверджені науковим комітетом міністерства народної освіти, а за новою інструкцією читання лекцій можна було проводити як за брошурами, так і за друкованими чи рукописними текстами, або й зовсім без них, але за програмою, що затверджувалася губернським лікарським інспектором²⁵.

На одному з перших засідань О.В. Корчак-Чепурківський окреслив головну мету Комісії медичних народних читань. Він наголосив на обов'язках кожного лікаря щодо проведення роботи з попередження захворювань не тільки шляхом санітарних заходів, а й популяризацією гігієнічних знань серед народу²⁶. Згідно з цією метою Комісія проводила систематичні читання за профілактичною тематикою: про інфекційні та венеричні захворювання; про першу допомогу при нещасних випадках до прибуття лікаря; про захворювання очей; про значення хірургічних операцій для життя людини; про шкідливість алкоголю; про усунення зубного болю; про повітря та його значення для людини; про способи зупинки кровотеч тощо. Завдяки цим лекціям жителі м. Києва мали змогу отримати елементарні поняття про найбільш небезпечні хвороби та способи профілактики і боротьби з ними. Особисто О.В. Корчак-Чепурківським були проведені лекції на такі теми: “Про сифіліс”²⁷, “Про холеру”, “Про інфекційні хвороби”, “Для чого лікарі роблять операції”, “Про житло і про те, як воно повинно бути влаштоване”, “Як ми дихаємо і як досягнути чистоти повітря в нашому житлі”²⁸.

11 травня 1902 р. на засіданні Товариства київських лікарів О.В. Корчака-Чепурківського було обрано головою Київської Комісії медичних народних читань²⁹. Неодноразово на засіданнях цієї Комісії він ставив питання щодо доцільності впровадження читань лекцій із анатомії та фізіології людини. На його думку, такі читання могли б дати кращі знання для сприймання простими людьми практичних медичних норм. Наслідком цих виступів стали лекції про будову людського організму, про їжу та харчування, про кров, читання яких розпочалося з 1904 р.³⁰

Під час керівництва О.В. Корчака-Чепурківського Комісією медичних народних читань інтенсивно зросла кількість установ для читання лекцій. Так, до 1899 р. лекції читалися тільки в приміщенні Народної аудиторії Товариства підтримки початкової освіти, а станом на 1904 р. читання вже проводилися в Народному будинку Товариства грамотності, Народній аудиторії, Контрактовому домі, Києво-Галицькій та Києво-Куреневській народних чайних, також у чайній Південно-Західного товариства тверезості на Львівській площі, у лікарні Благодійного товариства на вул. Лабораторній, чайній Опікунства про народну тверезість на Солом'янці, Лук'янівському Народному будинку Київського міського товариства тверезості³¹. Із вересня 1901 р. читання на тему “Про народну тверезість” організовувались у чайних, при цьому більшість їх завідуючих охоче йшли назустріч такому наміру Комісії та люб'язно надавали свої приміщення, а відвідувачі уважно слухали лекторів і дякували їм після читань³².

З 1904 р. завдяки зусиллям О.В. Корчака-Чепурківського вперше в діяльності Комісії після читання лекцій проводилася безкоштовна роздача листівок про різні інфекційні та венеричні хвороби, про пологи, про вигодовування новонароджених дітей та догляд за ними тощо. Листівки були написані в доступній формі, що зробило їх популярними серед народних мас³³.

Отже, період керівництва О.В. Корчака-Чепурківського Київською комісією медичних народних читань при Товаристві київських лікарів відзначився значним піднесенням діяльності цієї Комісії, збільшенням кількості слухачів завдяки розширенню як тематики читань, так і кількості місць для їх проведення; започаткуванням безкоштовної роздачі листівок профілактичного змісту для населення. Усе це свідчить про вагомий внесок О.В. Корчака-Чепурківського в справу поширення елементарних медичних і гігієнічних знань серед простого народу для запобігання розповсюдженню різних хвороб і зниження рівня їх смертності.

Слід також відзначити, що питання гігієни і санітарно-протиепідемічної справи знаходять відображення і в санітарно-освітній діяльності Харківського медичного товариства. Активним пропагандистом санітарно-гігієнічних ідей був В.І. Недригайлов (1865–1937) – учень відомого вченого-бактеріолога В.К. Високовича. В 1908 р. В.І. Недригайлов був призначений директором Бактеріологічного інституту, організованого Харківським медичним товариством³⁴.

У 1891 р. В.І. Недригайлов організує народні медичні читання.

Впродовж 1891–1895 рр. Харківське медичне товариство розглядало питання про популярні читання з гігієни, систематично організовувало виставки, складало популярні брошури з різних галузей гігієни і епідеміології. Особлива увага при цьому зверталася на поширення знань про інфекційні хвороби та їх профілактику в періоди спалахів епідемій дифтерії, черевного тифу, холери, чуми в м. Харкові.

Медичні народні читання допускалися тільки за дозволеними для читання брошурами. Водночас Харківському медичному товариству вдалося домогтися дозволу щодо проведення бесід без брошури, лише за попередньо затвердженою адміністрацією міста програмою.

На щорічних звітах про діяльність Товариства розглядалися також питання організації і проведення медичних народних читань. Так, зокрема, в 1895 році Товариство заслухало доповідь В.І. Недригайлова щодо роботи комісії з народних медичних читань. За існуючим на той час положенням народні читання повинні були проводитися тільки у вигляді читань дозовлених книг. Оскільки санітарно-освітніх брошур виявилось мало, а більшість існуючих була застарілою і майже не придатною для проведення таких читань, комісія запропонувала Медичному товариству винести клопотання перед губернською адміністрацією щодо внесення необхідних виправлень та змін в тексті брошур, про використання для читання загальних праць з гігієни і медицини, а також дозволу розповідати текст, а не читати. Губернатор дав на це дозвіл за умови представлення програми читання на затвердження³⁵.

Харківське медичне товариство неодноразово на своїх засіданнях розглядало питання боротьби із соціальними хворобами. Так, зокрема, в 1872 та в 1898 рр. широко обговорювалося питання про суспільно-державну боротьбу з пияцтвом та проституцією. В 1885 р. професор А.І. Якобій виступив з доповіддю “Про профілактичні заходи щодо поширення сифілісу”³⁶.

У 1897 році Медичне товариство заслухало дві доповіді, присвячені питанням професійної гігієни. Зокрема, Е.Ф.Беллін доповідав “Про захворювання центральної нервової системи в залежності і зв’язку з нещасними випадками експлуатації”, а П.В. Царевський – “Професійна гігієна залізничних майстерень”. Зокрема, П.В. Царевський доповів про житлові умови, тривалість робочого часу і оплату праці, а також про захворюваність робітників Люботинських залізничних майстерень. Таким чином, як бачимо, з початком пролетарського етапу російського революційного руху Медичне товариство звертало увагу на питання гігієни праці робітників³⁷.

У 1901 році в Одесі почалася епідемія чуми. Поява цього небезпечного інфекційного захворювання схвилювала всю країну. В зв’язку з цим почали розроблятися і впроваджуватися заходи щодо попередження поширення і розвитку цієї епідемії. В свою чергу Харківське медичне товариство також намітило ряд протиепідемічних заходів, зокрема, доручило завідувачу Бактеріологічним інститутом В.І. Недригайлову, написати популярну брошуру, присвячену профілактиці чуми. Товариство отримало протичумну сироватку і взяло на себе постачання нею всіх лікарів. Воно також порушило питання про створення завчасно лікувальних закладів для боротьби з чумою, а також ізоляторів при Олександрівській, Миколаївській та губернській лікарнях.

У цьому ж році Товариство створило комісію для розгляду статуту “Союза для борьбы с детской смертностью в России”. Статут отримав схвалення зі сторони Медичного товариства і в Харкові було створено відділення цього союзу, яке організувало “Каплю молока” – одну з небагатьох в Росії дитячих консультацій з молочною кухнею³⁸.

У зв'язку з очікуваною в місті епідемією холери Товариство організувало противохолерну виставку, на якій проводило санітарно-виховну роботу серед населення. Метою цієї виставки було ознайомлення населення з комплексом профілактичних і протиепідемічних заходів при холері.

Отже, Комісія народних медичних читань при Харківському медичному товаристві, створена за ініціативою В.І. Недригайлова, проводила санітарно-освітню роботу серед населення шляхом читання лекцій на гігієнічну і епідеміологічну тематику, випуском брошур, організації виставок.

Таким чином, на основі вище викладеного матеріалу можна зробити наступні висновки.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася створенням значної кількості наукових медичних товариств, серед яких найбільш вагомими в проведенні науково-організаційної і практичної діяльності було Товариство київських лікарів та Харківське медичне товариство.

Важливу роль в справі поширення елементарних медичних і гігієнічних знань серед широких верств населення відіграли Комісії медичних народних читань, які створювалися при товариствах. Вони сприяли формуванню профілактичного напрямку в медицині, який реалізовувався через санітарну просвіту.

Ініціаторами і засновниками Комісії медичних народних читань при Товаристві київських лікарів були професори Київського університету св. Володимира – Н.А. Хржонцевський і О.В. Корчак-Чепурківський; при Харківському медичному товаристві – директор Бактеріологічного інституту В.І. Недригайлов.

¹ Вернадский В. И. Труды по истории науки в России. – М., 1988. – 360 с.

² Беляев А. В. Обзор деятельности Киевской Комиссии медицинских народных чтений при Обществе Киевских врачей за 1899–1902 г. //Труды Общества Киевских Врачей с приложениями за 1901–1903 г. – К., 1903. – Том VI. – Вып. 3. – С. 31–92.

³ Квитницький-Рыжов Ю.Н. Хржонцевский Н.А. // Успехи современной биологии. – К., 1954. – Т. 38.

⁴ Бушуев В.Ф. Хржонцевский Н.А. // Труды Общества Киевских врачей с приложением протоколов за 1905 – 1906, 1907 гг. – Т. 8. – Вып. 2.

⁵ Руда С. П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2000. – 262 с.

⁶ Стойка О.А., Лозинський В.С. Комиссии медицинских народных чтений при Обществе киевских врачей и ее деятельность. // История утворення і становлення Товариства Київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення): матеріали конференції. – К., 2010. – С. 39–42.

⁷ Ходько О.В. Никанор Адамович Хржонцевський (видатні досягнення в медицині та благодійність) // Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення): матеріали конференції. – К., 2010. – С. 57–62.

⁸ Товкун Л.П. Академік О.В. Корчак-Чепурківський: наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883–1947 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.07. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 266 с.

⁹ Товариство Київських лікарів: бібліографічний покажчик [наук. ред. Павленко Р.І.]. – К., 2010. – С. 22.

¹⁰ Харьковское медицинское общество (1861–1911). Очерки его пятидесятилетней деятельности [под ред. С.Н. Игумнова]. – Харьков, 1913. – 539 с.

¹¹ 100-летие Харьковского научного медицинского общества (1861–1961): сборник очерков и статей по истории деятельности. – К., 1965. – 470 с.

¹² Макаренко И.М. Из истории развития гигиенической мысли на Украине

// История высшего медицинского образования и научных медицинских школ Украины: материалы к III укр. ист.-мед. конф. посвященной 120-летию Киевского ордена Трудового Красного Знамени мед. института им. акад. А.А. Богомольца) [под. ред. К.Ф.Дупленко и Р.Я.Бенюмова] – К., 1962. – С. 92–94.

- ¹³ 150 лет Киевскому медицинскому институту [под ред. акад. АМН СССР Е.И. Гончарука]. – К., 1991. – 264 с.
- ¹⁴ 100-летие Харьковского научного медицинского общества (1861–1961): сборник очерков и статей по истории деятельности. – К., 1965. – С. 16–19.
- ¹⁵ Бушуев В.Ф. Хржонцевский Н.А. // Труды Общества Киевских врачей с приложением протоколов за 1905–1906, 1907 гг. – Т. 8. – Вып. 2.
- ¹⁶ Ходько О.В. Никанор Адамович Хржонцевський (видатні досягнення в медицині та благодійність) // Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення): матеріали конференції. – К., 2010. – С. 61.
- ¹⁷ Там само. – С.61.
- ¹⁸ Квитницький-Рыжов Ю.Н. Хржонцевский Н.А. // Успехи современной биологии. – К., 1954. – Т. 38.
- ¹⁹ Стойка О.А., Лозинський В.С. Комиссии медицинских народных чтений при Обществе киевских врачей и ее деятельность. // Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення): матеріали конференції. – К., 2010. – С. 40.
- ²⁰ Отчет комиссии Народных Медицинских чтений при Обществе киевских врачей за 1887, 1888, 1889 и 1890 гг. – К., 1891. – С. 4–13.
- ²¹ Товкун Л.П. Академік О.В.Корчак-Чепурківський: наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883–1947 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.07. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 124–125.
- ²² Инструкция Комиссии Медицинских Народных Чтений при Обществе Киевских Врачей // Труды Общества Киевских Врачей с приложением протоколов за 1904 – 1905 г. – К., 1905. – С. 78–83.
- ²³ Беляев А.В. Обзор деятельности Киевской Комиссии медицинских народных чтений при Обществе Киевских врачей за 1899 – 1902 г. // Труды Общества Киевских Врачей с приложениями за 1901–1903 г. – К., 1903. – Том VI. – Вып. 3. – С. 80.
- ²⁴ Протоколы Общества Киевских Врачей с приложениями за 1898–99 гг. – К., 1899. – С. 39.
- ²⁵ Беляев А.В. Обзор деятельности Киевской Комиссии медицинских народных чтений при Обществе Киевских врачей за 1899 – 1902 г. // Труды Общества Киевских Врачей с приложениями за 1901–1903 г. – К., 1903. – Том VI. – Вып. 3. – С. 80.
- ²⁶ Там само. – С. 84.
- ²⁷ Там само. – С. 90.
- ²⁸ Корчак-Чепурковский А.В. Отчет о деятельности Киевской Комиссии Медицинских Народных Чтений за 1902–1904 гг. // Труды Общества Киевских Врачей с приложением протоколов и отчетов за 1903 – 1904 г. – К., 1905. – Том VII. – Вып. II. – С. 80–96.
- ²⁹ Беляев А.В. Обзор деятельности Киевской Комиссии медицинских народных чтений при Обществе Киевских врачей за 1899 – 1902 г. // Труды Общества Киевских Врачей с приложениями за 1901–1903 г. – К., 1903. – Том VI. – Вып. 3. – С. 31.
- ³⁰ Там само. – С. 81.
- ³¹ Корчак-Чепурковский А.В. Отчет о деятельности Киевской Комиссии Медицинских Народных Чтений за 1902–1904 гг. // Труды Общества Киевских Врачей с приложением протоколов и отчетов за 1903–1904 г. – К., 1905. – Том VII. – Вып. II. – С. 91.
- ³² Беляев А.В. Обзор деятельности Киевской Комиссии медицинских народных чтений при Обществе Киевских врачей за 1899–1902 г. // Труды Общества Киевских Врачей с приложениями за 1901–1903 г. – К., 1903. – Том VI. – Вып. 3. – С. 81.
- ³³ Корчак-Чепурковский А.В. Отчет о деятельности Киевской Комиссии Медицинских Народных Чтений за 1902–1904 гг. // Труды Общества Киевских Врачей с приложением протоколов и отчетов за 1903–1904 г. – К., 1905. – Том VII. – Вып. II. – С. 93.
- ³⁴ Харьковское медицинское общество (1861–1911). Очерки его пятидесятилетней деятельности [под ред. С.Н. Игумнова]. – Харьков, 1913. – С. 510.
- ³⁵ Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1894 г. – Харьков, 1895. – С. 4–13.
- ³⁶ Приложение к протоколам Харьковского медицинского общества. 1885. – Вып.4. – Харьков, 1885. – С. 1–3.

³⁷ 100-летие Харьковского научного медицинского общества (1861–1961): сборник очерков и статей по истории деятельности. – К., 1965. – С. 53.

³⁸ Там само. – С. 55.

В статье проанализирована деятельность Комиссии народных медицинских чтений при Обществе киевских врачей и Харьковском медицинском обществе. Показано вклад ее основателей и членов в распространении медицинских и гигиенических знаний среди населения, в профилактике социальных и инфекционных заболеваний.

Ключевые слова: научное общество, Общество киевских врачей, Харьковское медицинское общество, Комиссия медицинских народных чтений, профилактика, эпидемия, социальные болезни, Н.А. Хржонцевський, О.В. Корчак-Чепурковський, В.И. Недригайлов.

In the article the activities of the Commission of People's Medical Society Readings in Kiev and Kharkov Physicians Medical Society. Maturity of its founders and members in the dissemination of medical and hygienic knowledge among the population, prevention of social and infectious diseases are analyzed.

Keywords: Scientific Society, the Society of Physicians of Kiev, Kharkov Medical Society, Medical Commission of People's readings, prevention, epidemic, social ills, N.A. Hrzhonshevsky, O.V. Korchak-Chepurkivssky, V.I. Nedrigaylov.

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОГО ПОМОР'Я У V–X ст.

Стаття присвячена аналізу процесу заселення слов'янами території Західного Помор'я та їх етнокультурному розвитку у VI–X ст.

Ключові слова: слов'яни, Західне Помор'я, етнокультурний процес, раннє середньовіччя.

Складність проблеми заселення слов'янами території Західного Помор'я та їх етнокультурного розвитку в добу раннього середньовіччя обумовлена, на наш погляд, насамперед специфікою її джерельної бази, у котрій через недостатність писемних джерел головну роль відіграють дані археології, можливості якої, незважаючи на значний прогрес цієї науки у XX ст., все ж залишаються вельми обмеженими при дослідженні етнічних процесів.

Дана стаття, спираючись передусім на результати археологічних розкопок польських вчених XX ст. є спробою здійснити певне узагальнення тим дослідженням, котрі до останнього часу велись у цій сфері.

Одна з перших писемних згадок про поморських слов'ян належить перу візантійського історика Феофілакта Сімокатти, котрий у своїй “Історії” повідомляє, що незабаром після поразки авар від візантійців 587 р. каган відправив послів на Помор'я, де вони просять у місцевих племен військової допомоги, пропонуючи їх старійшинам “багаті дари”. “Але ті, прийнявши дари, відмовили, – як зазначає Феофілакт, – йому [кагану] в союзі, запевняючи, що перепонуою для них служить довга тривалість шляху”¹. Розраховуючи на шляхетність кагана, старійшини поморських слов'ян відправили до нього посольство у складі трьох чоловік з вибаченнями. Ображений правитель авар, однак, “забувши про закон, [що захищає] послів, почав робити їм перепони до повернення”. Очевидно, в такий спосіб він розраховував або отримати назад свої дари, або добитися надіслання військової допомоги помор'ян. Як повідомляє далі Феофілакт Сімокатта, обманувши у слушний момент кагана, послі втекли у Фракію, оскільки неодноразово чули, що ромеї “дуже славляться багатством і людинолюбством”². Потрапивши в руки самому імператору Маврикію, послі не мали при собі жодної зброї, “єдиною їх ношею були кіфари”³, які вони ніби-то “несуть тому, що не навчені носити на тілі зброю”⁴.

Вище наведена інформація Феофілакта Сімокатти переконливо засвідчує перебування слов'ян наприкінці VI ст. на узбережжі Балтійського моря. Очевидно, це були венедські племена, котрі у VI ст. з регіону середньої течії річки Одер розселилися в Західному Помор'ї, де вони, ймовірно, вперше вийшли до Балтики. Нині вважається можливим відносити до VI ст. пам'ятки дзедзіцького типу, виявлені у низів'ях Одеру (поселення Дзедзіце, Дерчево, Денбчино, Пжецлав та ін.)⁵. Поморські землі слов'яни застали практично незаселеними, саме на них і почала формуватись у VI–VII ст. племінна спільнота помор'ян, репрезентована пам'ятками типу Дзедзіце.

Найбільш характерним елементом дзедзіцької культури, що відрізняє її від інших ранньосередньовічних слов'янських старожитностей, в тому числі і від впритул прилягаючої до неї празько-корчацької території, є житлобудування. На відміну від празько-корчацьких напівземлянок, тут майже на всіх пам'ятках відкриті наземні житла, переважно зрубні, центральна частина яких зайнята видовженою ямою, заглибленою у материк на 0,2–0,8 м.⁶ Розміри ям досить різноманітні – від 2х1,5 м., до 3,1х1,9 м. Крім житлових, відомі і господарські об'єкти у вигляді ям. В житлових ямах досить часто розміщувалась опалювальна споруда – вогнище. Середні розміри вогнища – 1,5х1,2 м. Поряд з вогнищами у ряді поселень зафіксовані залишки печей-кам'янок⁷.

Поховальний обряд носіїв дзедзіцької культури майже невідомий. Дослідники вважають, що тут існувала якась обрядність, що важко фіксується археологією. Найімовірніше, це був

ритуал кремації померлих з подальшим захороненням кальцинованих кісток у ямках або урнах на такій незначній глибині, що вони були знищені під час землеробських робіт.

Поселення дзедзіцької культури були переважно неукріпленими. Так, поселення в Дзедзіцах, відкрите у 1960 р. у Мислібузькому повіті Західнопоморського воєводства, не мало оборонних споруд і було, на думку польських археологів, неукріпленим (площею до 4 га) поселенням сільського типу VI–VII ст.⁸. Поселення, як правило, знаходились на берегах рік та інших водойм. Дослідження топографії найдавніших слов'янських ранньосередньовічних поселень Західного Помор'я дозволило дійти висновку, що вони знаходились як на низинній території (Колобжег) та невеликих плоскогір'ях (Дзедзіце, Гжецлав), так і на пагорбах (Дерчево, Страхоцін) чи на схилах пагорбів (Лесенцін, Денбчино)⁹. На жаль, повністю розкопаних поселень VI–VII ст. поки що не так багато, тому робити висновки про їх планування передчасно. Наявні фрагментарні дані дозволяють говорити про домінування купчастої забудови багатьох поселень Західного Помор'я.

Ліпний посуд дзедзіцької культури представлений в основному низькими широкогорлими неорнаментованими горщиками, досить слабо випаленими, середня товщина стінок яких становить 0,7–0,9 см.¹⁰. Крім того, виявлена досить значна кількість глиняних мисок та пряслиць, а також окремі залізні вироби, зокрема ножі, шила і гачки для вудки¹¹.

Починаючи з VII ст. на території Західного Помор'я стали формуватися гроди. На думку В. Лосіньського, для їх виникнення в цьому регіоні було кілька причин. Розселення слов'ян у VI–VII ст. привело до їх перегрупування і розпаду попередніх племінних утворень. Намітилася тенденція формування малих племен. У цій ситуації необхідними стали оборонні і політичні центри. Виникаючі гроди і були такими опорними пунктами малих племен, що займали навколишню місцевість площею 30 кв. км. Це були пункти натурального обміну, політичні центри і сховища в момент небезпеки. Навколо гродів групувалися села, де проживало населення, що займалося сільським господарством. Спочатку гроди будувалися дуже рідко, однак поступово їх кількість почала зростати, досягнувши максимуму в IX ст., коли поморські землі вкрилися густою сіткою оборонних об'єктів. За підрахунками того ж таки В. Лосіньського, у IX ст. кількість гродів перевищила 33% сукупності поморських фортець, що означало їх 8-разове зростання відносно VII ст. (коли функціонувало 11% гродів). Подібне становище зберігається до середини X – початку XI ст. У той час значна частина гродів на території Західного Помор'я була спустошена, здебільшого у результаті пожеж, ймовірно, пов'язаних з політичними подіями тієї доби, коли їх кількість падає в XI ст. на 18%¹².

Основну групу кераміки, виявленої при розкопках західнопоморських гродів VII – першої половини VIII ст. становить ліпний посуд, підправлений на гончарному крузі, що отримав назву голанчського. Він досить різноманітний і представлений баночними, яйцевидними та біконічними горщиками, а також широким і невисоким мископодібним посудом, що має в основному товщину стінок 0,7–0,9 см., хоча інколи зустрічається і тонкостінна кераміка та окремі посудини з товщиною стінок понад 1 см.¹³.

На зміну голанчській кераміці незабаром приходять кенджинська, для котрої типовим є вазоподібний округлобокий посуд, найчастіше поясно орнаментований у його верхній частині пасмами хвилястих і зигзагоподібних ліній¹⁴. Голанчська і кенджинська кераміка нагадує фельдберзьку, носіями якої було плем'я велетів¹⁵. Мала місце при цьому інфільтрація носіїв фельдберзької культури у ці землі чи поява голанчської кераміки була результатом запозичення дзедзіцькими племенами Західного Помор'я нових форм посуду з підправкою на гончарному крузі, сказати цілком певно важко.

Подальший розвиток кераміки Західного Помор'я проходив незалежно від сусідніх земель. У другій половині VII – першій половині IX ст. ще продовжував використовуватись голанчський і кенджинський посуд, але разом з тим отримує поширення кераміка бардиського і волінського типів, а наприкінці цього періоду з'являється і кераміка щецинського типу, що містить багатий асортимент форм посуду, серед яких найбільш характерними є горщики зі слабким заломом у верхній третині їх тулуба, близькі до циліндроконічних та біконічних. Майже вся кераміка орнаментована, як правило, візерунками з ліній, прокреслених вертикально, горизонтально чи хрестоподібно. Зустрічаються також орнаменти з хвилястих ліній і паличних відбитків¹⁶. Найбільше розповсюдження щецинської і волінської кераміки припадає на період від середини IX до 70-х років X ст., після чого поширення набуває кераміка швелюбського типу¹⁷.

У X ст. на днищах посуду на території Польського Помор'я повсюдно з'являються гончарні клейма: геометричні відбитки, зрідка навіть фігурні. Відносно їх призначення до цього часу існує певна неясність. Інколи їх пов'язують з магічними уявленнями. Оскільки знаки на днищах виявлені лише на частині посуду, деякі дослідники вважають, що клеймо ставилось тільки на тій кераміці, котра обкладалась гончарним митом¹⁸. У відповідності зі ступенем залежності ремісника це міг бути його власний знак, або знак тієї особи, котрій сплачувалося мито. По мірі розвитку гончарного виробництва прослідковуються зміни, як у характері керамічної маси, так і в орнаментативній. Спочатку орнаментативна багатша і різноманітніша, пізніше вона досить помітно стандартизується.

Як і в усіх слов'янських народів, основою господарства поморських слов'ян у VI–X ст. було землеробство і скотарство. Що доповнювалось рибальством, полюванням та бджільництвом. Вони вирощували насамперед просо та інші зернові культури: пшеницю, ячмінь, овес і жито. З X ст. на Помор'ї починає розвиватися садівництво, а саме вирощення груш, слив, вишень, грецького горіха та винограду. Обширні, зручні для тваринництва місцевості дозволяли тримати велику кількість домашньої худоби, передусім свиней і корів, а також овець і кіз. У VII–VIII ст. у раціоні харчування помор'ян переважала яловичина, але в наступні століття її повністю замінила свинина.

Наявність великої кількості рік, озер, а також моря, сприяли розвитку рибного промислу, а багаті звіриною пущі – полюванню на лося, кабана, оленя, тура, козуль і зайців. Жителі Клобжега уже в VI–VII ст. займались солеварінням, близько 1000 р. місцеві солеварні були широко відомі за межами Західного Помор'я¹⁹.

У поморських слов'ян у добу раннього середньовіччя досить високого рівня досягло залізоплавильне виробництво, котре на відміну від металообробки, зосереджувалось, як правило, у зручних місцях за межами гродів. Асортимент виробів із заліза був доволі значним. Він включав різні види сокир, ножі, шила, серпи, лемеші плуга, стріли, списи, рибальські гачки, пряжки, застібки і т. п.

У великій кількості знайдено на Західному Помор'ї прикраси з кольорових металів. Особливо популярними в X ст. були маленькі (до 2,5 см. в діаметрі) скроневі кільця поморського типу, що підвішувались до головної стрічки з тканини або шкіри й звисали на скроні у вигляді прикрас. Виготовлялись вони зі сплавів білих металів, часто зі срібла. Скроневі кільця поморського типу були пустотілими, один кінець їх закінчувався дротом, закрученим у вигляді латинської літери S. Більшість кілець орнаментовано різними рослинними чи геометричними візерунками²⁰.

Досить рано на Польському Помор'ї почали виготовляти на токарному станку бурштинове намисто. Матеріали розкопок, зокрема у Воліні, вказують на те, що в розглядуваний період роботи по обробці бурштину, кісті і рогу виконувались одними і тими ж ремісниками або в одних і тих самих майстернях²¹.

Важливою галуззю ремесла у помор'ян в епоху раннього середньовіччя була деревообробка. Дерево було найважливішою сировиною для зведення будинків, оборонних споруд і мостів, з нього виготовляли різноманітні знаряддя праці, посуд, меблі, транспортні засоби, ідоли та інші культові предмети, іграшки та музичні інструменти. Приблизно з середини IX ст. ці роботи почали виконувати спеціалісти: теслярі, столярі, токарі, бондарі, стельмахи і суднобудівники. Не пізніше X ст. спеціалізованим ремеслом стає ткацтво, котре раніше повсюдно існувало на Західному Помор'ї в рамках домашнього виробництва. Матеріали археологічних розкопок дають змогу встановити, що окрім названих вище галузей ремесла, у поморських слов'ян розвивалось також у IX–X ст. виготовлення скла, обробка шкіри і каменю²².

Починаючи з рубежа VIII–IX ст. специфіка приморської зони сприяла широкому розвитку товарообміну, котрий позитивно впливав на стан місцевого виробництва. Основою експорту помор'ян у цей час були, крім рабів, в значній мірі хутра, мед та віск. Звідси у внутрішні райони Польщі надходили оселедці та колобжезька сіль, а до неродючої Скандинавії, мабуть, експортувалось зерно, а також гончарні вироби. Предметом вивозу до скандинавських країн були, без сумніву, вироби з бурштину і окремі види продукції металургійних майстерень, як от, скроневі кільця. В Хайтгабу і Бірці знайдено вироби з кісті і рогу, виготовлені в поморських майстернях²³.

У IX ст. устанавлюються торгові контакти Польського Помор'я з Західною Європою, насамперед з Рейнською областю: звідси походять фрагменти скляного келиха, знайденого в Швелюбе, бронзовий голечник і фризський роговий гребінь з Кенджино.

У X ст. відбувається розквіт міжнародної торгівлі, у той час Помор'я має регулярні контакти з усіма європейськими країнами. Окрім зв'язків зі Скандинавією і Західною Європою, встановлюються стійкі відносини з Руссю, про що свідчать зразки волінської кераміки, виробів зі скла і взуття у давньоруських містах: Новгороді, Пскові та Старій Ладозі²⁴. Крім того, поглиблюються відносини з іншими слов'янськими країнами. Налагоджуються торгові зв'язки з арабським світом. Археологічним відображенням останніх є скарби арабських дірхемів, виявлених на Польському Помор'ї, найдавніші з яких (а саме в Кретоміно і Гжибово) відносяться до IX ст., тобто до того часу, коли прискорюється ритм суспільно-економічного розвитку цих земель²⁵.

Типологічні особливості господарського розвитку Західного Помор'я наклали відбиток на хід урбанізаційного процесу в регіоні. Археологічні відкриття показують, що протягом IX ст. окремі поселення в гирлі Одера, такі як Волін і Щецин, а також Колобжег у гирлі Парсенти, перетворюються у регулярно, густо забудовані міські поселення, оточені укріпленнями, що заселялись ремісниками, рибалками і купцями²⁶.

Спираючись на вище розглянуті економічні реалії, спробуємо відтворити етнічну карту Західного Помор'я доби раннього середньовіччя. Для розуміння проблеми розселення і територіально-політичної структури поморських слов'ян дуже цінною є лаконічна інформація Баварського Географа (866–890), котрий у своєму описі гродів і територій, що знаходяться на північ від Дунаю, називає, принаймні, два поморянських плем'я – “Prissani”, що володіли “LXX civitates” і “Velunzani”, котрі також мали “LXX civitates”²⁷. Ототожнення “пріссан” з західно-поморськими пижичанами, а “велунчан” з волинянами, не викликає сумніву ось уже майже століття, з часу досліджень С. Закшевського²⁸.

Дуже складною є ідентифікація ще кількох слов'янських племен, згадуваних Баварським Географом на Західному Помор'ї, зокрема, плем'я “Trafnezi”, що володіло “civitates CCLVII” та “Zuireani”, котрі мали “CCCXXV civitates”²⁹. Плем'я “Trafnezi”, ототожнене свого часу К. Тименєцьким з дравчанами, які проживали, як вважав дослідник по верхній течії р. Драви, в околицях Дравського озера та однойменного гроду. “Zuireani” ідентифіковані як сіверяни, на думку цього ж вченого, займали територію по течії р. Парсенти, навколо Колобжега і Бялогарда³⁰. Точку зору К. Тименєцького поділяє Р. Керсновський, котрий також пов'язує з сіверянами згадку Баварського Географа про плем'я “Zuireani”, котре володіло “CCCXXV civitates”³¹. Гіпотеза ця, однак, викликає сумніви. Археологічний матеріал, на жаль, не дає підстав щось певне сказати з даного питання.

Етнічна карта Західного Помор'я, відтворена на основі повідомлення Баварського Географа, не є, однак, беззаперечною і повною, на чому уже наголошувалось в спеціальній історичній літературі. Іншою підставою для висновків були ретроспективні дослідження, котрі брали за основу територіальні поділи Помор'я XII–XIII ст. Спираючись на тогочасні відносини, К. Ваховський виокремив плем'я щецинян між Рендовою та нижньою течією р. Одер³², а Ф. Цуршман окреме плем'я навколо Старгарду³³. Проте, висновки, що спиралися лише на ретроспективний метод, не могли вповні відтворити хронологію виокремлення можливих племен навколо Щецина і Старгарда. Хоча на їх основі все ж таки можна допустити, що це відбулося, мабуть, одночасно з подібними етнічними процесами у родючій землі Пижицькій та на острові Волін.

Особливе місце займає проблема загадкових ліцікавіків, котрі, згідно повідомлення Відукінда Корейського, у 70-х рр. X ст. перебували під владою польського князя Мешко I³⁴. Медієвіст І. Відаєвіч, проаналізувавши багато гіпотез, що існують з даного питання у німецькій, польській і чеській історіографії, співставив історичні факти і дійшов висновку, що ліцікавіки були поморським плем'ям і займали розвилину між нижнім Одером та нижньою Вартою, на прикордонні поморсько-любусько-великопольському³⁵. Однак, післявоєнна польська історіографія не підтримала цю точку зору І. Відаєвіча і пов'язує ліцікавіків або з любушанами, або ж вбачає в них узагальнюючу назву племен, підвладних Мешку I³⁶.

Не підлягає сумніву, що у дослідженні “племінної археології” Польського Помор'я особливо вагомими в останні десятиліття є здобутки Л. Лецеєвіча і В. Лосіньського. Спираючись на археологічні матеріали та писемні джерела, Л. Лецеєвіч виокремив на ранньосередньовічному

Помор'ї дев'ять племен: волинян і пижичан, а крім того “щецинян” між Одером і Рендовою, “старгардян” у басейні р. Ini, якесь плем'я у верхів'ях річок Реги і Драви, а також інше – над течією Парсенти і Брди, у приморській зоні над р. Слупя і Лупава, нарешті на лівому березі нижньої Вісли над Радинєю і Вежицею³⁷.

Як вважає польський історик Л. Лецеєвіч, сильне плем'я мешкало над Парсентою, головним центром його, найімовірніше був Колобжег, котрий переживав у другій половині X ст. справжній розквіт³⁸. У джерелах, на жаль, ніде не згадується назва колобжезького племені, проте, багато мовознавців, істориків та археологів, серед них також і Л. Лецеєвіч, схильні ототожнювати його з кашубами, назва котрих пізніше використовується щодо племен, які населяли Гданське Помор'я³⁹.

За В. Лосіньським, між нижнім Одером і Віслою знаходилась значно більша кількість поселенських комплексів. На його думку, племінна карта Помор'я остаточно сформувалася у IX ст., коли менші поселенські комплекси об'єдналися тут у більші угруповання. Цей об'єднавчий процес супроводжувався занепадом старих великих гродів, котрі замінили менші, але чудово укріплені і більш рівномірно розташовані по усій племінній території. Інколи це було пов'язано також з перенесенням головних племінних гродів.

В. Лосіньський звернув увагу на те, що у VII–VIII ст. на Польському Помор'ї виокремились два великих територіальні об'єднання, що, очевидно, являли собою племінні союзи. Одне з них локалізувалося біля річок Реги і Парсенти і включало, з його точки зору, сім менших племен, що займали територію близько 6500 кв. км. Основною поселенською одиницею у ньому були у VII–VIII ст. великі гроди. Інше крупне територіальне об'єднання, як вважає В. Лосіньський, знаходилось у межиріччі Вепжі та нижньої Вісли. Нараховувало воно 6–8 племен, що заселяли територію близько 9000 кв. км. Головною формою укріплених поселень тут були невеликі гроди. Що стосується волинян, то вони, на його погляд, знаходились за межами вище названих територіальних об'єднань і були типовим прикладом незалежного політичного малоплемінного організму⁴⁰.

Ідеї Л. Лецеєвіча і В. Лосіньського розвинула останнім часом у своєму узагальнюючому дослідженні “Початки Польщі” З. Курнатовська, котра говорить про понад десять племен на території Польського Помор'я. Волиняни, на її думку, проживали на відносно невеликій (900–1200 кв. км.), але густо заселеній території, на якій не було великої кількості гродів. Пижичани займали більшу територію (близько 1500 кв. км.) і родючіші ґрунти, а також мали більшу кількість гродів. Інші племінні утворення швидше всього локалізувалися, як вважає дослідниця, поблизу Щецина, на лівому березі р. Одер, а також над р. Парсентою, у районі Щецінека, у межиріччі Леби і Вепжа, на Краєньському поозер'ї, на захід від нижньої Вісли та, можливо, в хелмінській землі⁴¹.

Важливе місце у дослідженні етнокультурних процесів у ранньосередньовічному Помор'ї поряд з археологією належить мовознавству. Мовознавці багато зробили для визначення шляхів і районів розселення слов'ян на території Польського Помор'я у добу раннього середньовіччя. Надзвичайний інтерес у цьому плані для медієвіста становлять дослідження І. Думи та Е. Жетельської-Фелешко стосовно географічного поширення на Помор'ї найдавніших типів назв річок. На їх думку, архаїчні слов'янські гідроніми, а саме, назви річок на -іца похідні від назв рослин і тварин (як от: Грабіца, Ольшица, Чапліца, Венгорніца та ін.) найбільш чітко виступають у Західному Помор'ї, від р. Одера до р. Реги, у межиріччі Парсенти і Вепжа і лише потім у Гданському Помор'ї, над Вежицею і Редою⁴². Слід зазначити, що у даному випадку дослідження мовознавців підтверджують висновки археологів, згідно яких, найдавніші слов'янські поселенські комплекси на Помор'ї були зосереджені у його західній і східній частині, тоді як Центральне Помор'я відносно довго було територією незаселеною, або заселеною дуже слабо, що переконливо вказує на міграцію слов'ян на Помор'я з півдня, вздовж течії річок Одера і Вісли. Лише потім вони заселили центральну частину Помор'я, яка, судячи з дослідження К. Сласького, у ті часи була покрита у значній мірі пралісом⁴³.

Таким чином, писемні, археологічні та лінгвістичні джерела засвідчують, що заселення слов'янами території Західного Помор'я швидше всього відбувалося в VI ст., а також те, що на початку раннього середньовіччя тут формуються територіальні об'єднання, котрі у своїй більшості відповідали племенам, відомим в інших регіонах розселення західних

слов'ян. У результаті бурхливого економічного розвитку Західного Помор'я у добу раннього середньовіччя, деякі західнопоморські племінні гроди (Волін, Щецин) уже в другій половині IX – на початку X ст. перетворюються в міста, що в умовах не сформованої тут остаточно монархічної влади, приводить до перетворення місцевих давніх племен у ранньофеодальні міські республіки, які захищаються від спроб сусідніх держав нав'язати їм будь-яку форму залежності.

¹ Феофилакт Симокатта *История VI. 2 // Свод древнейших письменных известий о славянах.* – М., 1995. – Т. 2. – С. 17.

² Там само.

³ Там само. – С. 15.

⁴ Там само. – С. 17.

⁵ Porzezinski A. Zasielenie Pomorza Zachodniego w VI–VII wieku n.e. w swietle dotychczasowych wyników badan archeologicznych // *Slavia Antiqua.* – 1975. – Т. 22. – С. 42.

⁶ Баран В.Д. *Давні слов'яни.* – К., 1998. – С. 74.

⁷ Седов В.В. *Славяне в раннем средневековье.* – М., 1995. – С. 41.

⁸ Porzezinski A. Zasielenie Pomorza Zachodniego w VI–VII wieku... – С. 30, 47.

⁹ Ibidem. – С. 42–43.

¹⁰ Losinski W. Początki wczesno-sredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsety (VII–X/XI w.) – *Wroclaw–Warszawa–Krakow–Gdansk,* 1972. – С. 35–36.

¹¹ Porzezinski A. Zasielenie Pomorza Zachodniego w VI–VII wieku... – С. 47.

¹² Losinski W. Osadnictwo plemienne Pomorza (VI–X wiek) – *Wroclaw–Warszawa–Krakow–Gdansk–Lodz,* 1982. – С. 38

¹³ Losinski W. Początki wczesnosredniowiecznego osadnictwa grodowego... С. 36.

¹⁴ Ibidem. – С. 89.

¹⁵ Седов В. *Славяне в раннем средневековье...* С. 55.

¹⁶ Losinski W. Początki wczesnosredniowiecznego osadnictwa grodowego... С. 43.

¹⁷ Ibidem. – С. 89.

¹⁸ *Славяне и скандинавы / Под ред. Е.А. Мельниковой.* – М., 1986. – С. 320.

¹⁹ Leciejewicz L. Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim. – *Wroclaw–Warszawa–Krakow,* 1962. – С. 140.

²⁰ Bukowski Z. *Puste kablaczkі skroniowe typu pomorskiego.* – Szczecin, 1960.

²¹ Leciejewicz L. Początki nadmorskich miast... – С. 139.

²² *Славяне и скандинавы...* – С. 319–320.

²³ Слаский К. Экономические отношения западных славян со Скандинавией и другими прибалтийскими землями // *Скандинавский сборник.* – Таллин, 1963. – Вып. 6. – С. 75.

²⁴ Вилинбахов В.Б. Современная историография о проблеме “Балтийские славяне и Русь” // *Советское славяноведение.* – 1980. – № 1. – С. 82–83.

²⁵ Kiensnowscy T., R. *Wczesnosredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Materialy.* – Warszawa–Wroclaw, 1959. – С. 51.

²⁶ Leciejewicz L. Początki nadmorskich miast... – С. 352.

²⁷ *Geograf Bawarski // Monumenta Poloniae Historica.* – Lwow, 1864. – Т. 1. – С. 10–11

²⁸ Zakrzewski S. *Opis grodow i terytoriow na polnoc od Dunaju, czyli tzw. Geograf Bawarski.* – Lwow, 1917. – С. 4.

²⁹ *Geograf Bawarski...* – С. 10.

- ³⁰ Тымieniecki K. Ziemia polskie w starożytności. – Poznań, 1951. – S. 51.
- ³¹ Kiersnowski R. Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych // Slavia Antiqua. – 1951 – 1952. – R. 3. – S. 73 n.
- ³² Wachowski K. Słowianszczyzna Zachodnia. – Poznań, 1950. – S. 221.
- ³³ Curschmann F. Die Landeseinteilung Pommerns im Mittelalter und die Verwaltungseinteilung der Neuzeit // Pommersche Jahrbücher. – 1911. – R. 12. – S. 197.
- ³⁴ Видукинд Корвейский Деяния саксов. III, 66. – М., 1975. – С. 194.
- ³⁵ Widajewicz J. Licicaviki Widukinda // Slavia Occidentalis. – 1927. – R. 6. – S. 85 n.
- ³⁶ Leciejewicz L. Plemiona Zachodniopomorskie we wczesnym średniowieczu // Archeologia Polski. – 1960. – T. 5. – Z. 1. – S. 93–94.
- ³⁷ Leciejewicz L. Wczesnosredniowieczne terytoria osadniczo-plemienne w dorzeczu Odry i Wisły // Badania z dziejów osadnictwa i toponimii. – Wrocław, 1978. – S. 14–16.
- ³⁸ Leciejewicz L. Wczesnosredniowieczny Kolobrzeg // Slavia Antiqua. – 1960. – R. 7. – S. 375.
- ³⁹ Leciejewicz L. Słowianie Zachodni. Z dziejów tworzenia się, średniowiecznej Europy. – Wrocław, 1989. – S. 60; Piskorski J. Pomorze plemienne. Historia–Archeologia–Językoznawstwo. – Poznań–Szczecin, 2002. – S. 169.
- ⁴⁰ Losiński W. Osadnictwo plemienne Pomorza... S. 197–198.
- ⁴¹ Kurnatowska Z. Początki Polski. – Poznań, 2002. – S. 30 n.
- ⁴² Rzetelska-Feleszko E., Duma J. Językowa przeszłość Pomorza Zachodniego na podstawie nazw miejscowych. – Warszawa, 1996. – S. 26 n.
- ⁴³ Ślaski K. Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu // Przegląd Zachodni. – 1951. – R. 7. – № 5/6. – S. 34.

Статья посвящена анализу процесса заселения славянами территории Западного Поморья и их этнокультурному развитию в VI–X вв.

Ключевые слова: славяне, Западное Поморье, этнокультурный процесс, раннее средневековье.

The article represents the analysis of the process of slav's settling on the territory West Pomeranian and their ethnocultural development in VI–X centuries.

Key words: slavs, West Pomeranian, ethnocultural development, early middle ages.

ПРИГОВОРНИЙ РУХ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Розглядаються погляди істориків щодо ідеології і політичних переконань селянства України на основі аналізу громадських вироків 1905–1907 рр.

Ключові слова: історіографія, громада, вирок, петиція, приговорний рух, петиційна кампанія, рескрипт, ідеологія селянства, Державна Дума.

Революція 1905–1907 рр. втягнула широкі маси населення в політичні процеси та продемонструвала глибокий конфлікт інтересів різних соціальних груп, що закладався усім попереднім розвитком суспільства. Барикадним боям і погромам маєтків передувала гостра ідеологічна боротьба, яка супроводжувалася ухваленням вироків і резолюцій на різних масових заходах, а також знайшла своє вираження в публікаціях преси періоду Першої російської революції (далі – ПРР), у прокламаціях, які видавали громадські організації, у програмах політичних партій. У цілому революція залишила великий масив подібних джерел, які здатні досить повно передати реальні події і настрої суспільно активної частини населення.

Особливий інтерес для істориків мають документи, які з'явилися безпосередньо “в народі”, на низових рівнях революції та нерідко відбивають ґрунтовну, не заангажовану політичними програмами партій суспільну свідомість. Її вивчення має велику цінність водночас з точки зору суспільно-політичної історії та психології історії. Воно дає змогу виявити соціальну спрямованість і прагнення великих груп населення, їхні дійсні мотиви соціально-політичної поведінки, показати зріз усвідомлення власних інтересів і розуміння завдань майбутнього розвитку суспільства. Значну частину документів періоду ПРР складають вироки сільських громад. Вони становлять особливу групу писемних джерел, які є цінним свідченням активної політичної участі селянства в революції, а також його нормотворчої діяльності.

Історики звертаються до вироків для визначення характеру політичної активності селян, з'ясування його ролі та місця в революційних процесах. При цьому приговорний рух селянства як самостійний об'єкт дослідження ствердився відносно недавно. Термін “приговорний рух” (в українській мові вживається як неперекладний) був визначений радянським істориком Л. Сенчаковою як ухвалення та відправлення до вищих інстанцій колективом селян документально оформлених звернень, які обов'язково містять крім місцевих загальнополітичних та загальноекономічних вимог¹. Виходячи з цього визначення, ми відділяємо від всього масиву даної документації вироки, які не мали конкретного адресату і приймалися як декларативні резолюції (наприклад, вироки про вступ громадою до Всеросійського селянського союзу (далі – ВСС) із зазначенням вимог та програмою дій). Відповідно об'єктом даного дослідження є саме та історична література, в якій досліджено приговорний рух відповідно до поданого вище визначення.

Радянський історик К. Шустов відзначав, що в ході вивчення класової боротьби селянства окремою проблемою постало питання про “суб'єктивні фактори” селянського протесту, які можна було б виокремлювати через вивчення громадської свідомості². Вагому роль при цьому дослідник відвів дослідженню приговорного руху, серед історіографів якого він виділив лише В. Михайлову. Остання першою здійснила огляд наукових досліджень вироків і наказів. Питання про селянські приговори авторка назвала частиною проблеми формування союзу робочого класу і селянства. Ключем до повного розв'язання цієї проблеми оголошувалось вивчення соціальної психології селян³. Проте, історіографія приговорного руху, зауважувала В. Михайлова, вкрай бідна. Жодної роботи, присвяченої, наприклад, наказам депутатам І Державної

думи, станом на 1972 р. не існувало. Вироки, які вибірково публікувались у збірниках документів ПРР, використовувалися переважно як ілюстративний матеріал. При цьому майже не досліджувалися приговори сходів українських губерній⁴.

Більш оптимістичне бачення розкриття теми приговорного руху представлено в історіографічній статті М. Симонової. Радянська історична література з даного питання, зазначала авторка, відповідає трьом хвилям приговорного руху. Перша з них пов'язана зі створенням і діяльністю ВСС. Друга – з діяльністю I Думи. Третя – з існуванням II Думи. Найкраще описані накази селян до II Думи, передусім, завдяки роботам Г. Нільве. Проте решта не проаналізована навіть в географічному ракурсі, відзначила дослідниця⁵.

До аналізу історичної літератури, присвяченої селянським вибокам і наказам, звернувся сучасний російський дослідник О. Буховець. В історіографії приговорного руху він виділив три етапи: 1) 1906–1917 рр.; 2) 1920-ті – середина 1950-х рр.; 3) від середини 1950-х до кінця 1970-х рр. і 4) від 1980-х рр. Автор дав якісну характеристику кожному з періодів. На його думку, головними досягненнями історіографії приговорного руху були: структурування інформації, що містилася у вибоках; виділення засобів вираження, джерелознавча класифікація за формальними і змістовними критеріями. Цим результатам історична наука завдячує, передусім, новим методам аналітики: контент-аналізу, дипломатичному аналізу та математичним методам за допомогою ЕОМ. Щоправда, ці результати відносились переважно до великоросійських губерній⁶. Отже, в сучасній українській історичній науці не виділений сегмент історіографії приговорного руху на Наддніпрянщині в період ПРР. Дана стаття є спробою узагальнення і систематизації доробку українських і російських вчених в дослідженні документальної бази селянських вимог у 1905–1907 рр.

Масовий приговорний рух, початок якому поклав указ від 18 лютого 1905 р. про дозвіл подавати на височайше ім'я петиції з проектами вдосконалення державного ладу та покращення народного благоустрою, знайшов значний відгук в найбільш нужденній і чисельній групі населення – селянстві. Першими вивчати вибоки селянських сходів почали російські вчені К. Сівков, Б. Веселовський, П. Марєв і П. Маслов. К. Сівков селянські вибоки оцінював як важливе джерело вивчення політичних і соціальних ідей селянства напередодні ухвалення Положення про Державну думу. Для П. Маслова вибоки – яскраві приклади до його теорії муніципалізації землі, а також підтвердження назрівання демократичних реформ, які стали гаслом масового селянського руху. П. Марєв накази депутатам I Думи розглядав як демонстрацію руху селянського мислення від “землі” до “волі”. Б. Веселовський у вибоках бачив ідейну складову селянського руху. Вченого більше цікавила процедурна сторона приговорного руху, а відносно наказів до депутатів Думи 1906 р., – взаємодія між електоратом та парламентаріями.

Із 49 петицій, на які спирався К. Сівков, статті 11 документів стосувалися українських губерній. Приклади по ним наводили також Б. Веселовський і П. Маслов. В авторів є певні розходження відносно характеристики селянських вибоків. Це зумовлюється різними хронологічними рамками аналізу. К. Сівков обмежився петиціями, ухваленими до закону 6 серпня 1905 р., тоді як П. Маслов переважно звертався до вибоків селян на адресу депутатів I та II Дум. При цьому для К. Сівкова вибоки є самостійним об'єктом дослідження. Для П. Маслова – скоріше ілюстративним. Б. Веселовський, вказуючи на велику чисельність наказів селян до депутатів I Думи, закликав сучасників ретельно вивчати документи, які є “гласом народу”⁷. Незалежно від позицій авторів, їхні твори мають велику історіографічну цінність.

Вироки за своїм походженням К. Сівков розділив на три умовні групи: 1) написані за ініціативою самих селян, 2) складені за сприяння представників “третього елементу”, 3) створені під впливом опозиційних партій. Окремо автор назвав “патріотичні адреса” – звернення, складені під диктовку представників місцевих органів влади⁸. О. Буховець з цього приводу вказував, що серед дожовтневих дослідників лише у К. Сівкова досить повно визначений авторський “контингент” документів приговорного руху⁹.

Оцінюючи вибоки за вказаними групами, К. Сівков дійшов висновку, що найбільш вірними для розуміння справжніх прагнень селянства є звернення, самостійно складені селянами. Водночас “прогресивні” вибоки, складені за допомогою кадетів або соціалістів, солідаризувались із “ґрунтовними”, оскільки агітатори знаходили спільну мову з селянами¹⁰. Автор

підкреслив відносну політичну зрілість селянства, яке у вироків обох вказаних типів вимагало не тільки ліквідації інституту земських начальників, а й зміни всього правового ладу держави. Більше того, вони вказували, як це можна, на їхню думку, зробити¹¹. Причини своїх страждань всі селяни бачили в трьох бідах: малоземеллі, безправ'ї і невігластві. Саме в такому порядку вони подавалися самими селянами, що свідчило, насамперед, про важливість економічних завдань революції. Розв'язання своїх матеріальних потреб вони бачили в наступних кроках: прирізці землі, врегулюванні орендних відносин, знищенні черезсмужжя, організації переселення, наданні дешевих кредитів, створенні сільськогосподарських шкіл та ліквідації непрямих податків¹². Також автор відмітив селянські пропозиції щодо зрівняння станів, реформи місцевого самоврядування, свободи совісті, впровадження доступної освіти, скликання представницького органу, наділеного законодавчими функціями. Таким чином, резюмував К. Сівков, село йшло далеко попереду обмежених кроків, на які наважувався уряд у модернізації аграрного і політичного ладу¹³.

Сподівання, які селяни покладали на монарха в розв'язанні своїх потреб, потім були перенесені на депутатський корпус першого російського парламенту. Аналізуючи накази і вирокі депутатам I Думи, П. Маслов за змістом цих документів дійшов до схожих з К. Сівковим висновків: селяни, в першу чергу, прагнули землі. Прецедент скликання Державної думи селяни бачили в тому, що народні представники розглядатимуть саме земельне питання. В цьому автор "Аграрного руху в Росії" бачив недостатність впливу опозиції в сільських районах. Не отримавши землі за допомогою сили в 1905 р., селяни наступного року повернулись до мирних способів боротьби, втуючи за "парламентську" соціалізацію або націоналізацію землі¹⁴. Оскільки Трудова група складалася переважно з числа самих селян та елементів, що співчували селянським настроям, землероби зверталися в наказах депутатам, передусім, до трудовиків. Ці накази П. Маслов протиставляв селянським вирокам початкового періоду революції. При цьому він плутає вирокі, адресовані органам влади і поміщикам. Звідси хибний висновок про те, що приговорний рух селянства в 1905 р. був спрямований виключно на задоволення обмежених економічних інтересів¹⁵.

Володіючи достатньою кількістю наказів депутатам I Думи, П. Маслов піддав їх детальному аналізу, широко цитуючи особливо характерні для його теорії муніципалізації землі звернення. Наприклад, автор наводив текст петиції селян Полтавської губернії, які домагалися відчуження землі у власність краю з подальшим вирішенням її долі виборними від місцевого населення¹⁶. Подібні вибіркові приклади зовсім не означали загальних настроїв селянства. Наприклад, радянський вчений Є. Василевський у понад 600 наказах до депутатів II Думи не віднайшов жодного документу, де б селяни висловлювалися за муніципалізацію¹⁷. Це вказувало на непопулярність даної ідеї серед селянства.

Не зважаючи на деякий суб'єктивізм, П. Маслов здійснив часткову статистичну обробку матеріалу. Зручна таблиця, накреслена дослідником, дає змогу відтворити ієрархію вимог українських селян. Так, щодо 8 українських губерній (без Волинської) П. Маслов використав 64 накази. У 38 документах селяни висували вимоги передачі їм землі, у 42 – політичні вимоги, у 17 – амністію політв'язням. Подібні домагання сприяли постановці депутатами від лівих партій і кадетів питання про примусове відчуження землі¹⁸. П. Маслов першим звернувся до оцінки впливу петиційної кампанії на політичні настрої селянства. На його думку, процес виробки наказів і вироків консолідував селянство, вчив їх формулювати свої вимоги, розбиратися в програмах і об'єднуватися навколо вироблених рішень. Щодо економічних вимог наказів 1906 р., то П. Маслов відзначив їхню радикалізацію в порівнянні з вироків 1905 р. Проте відносно II Думи автор не провів аналізу селянських наказів, що зробило визначення змін змісту вироків, а отже і динаміки соціально-політичної свідомості селян, неповним.

Дещо іншу позицію в оцінці приговорного руху зайняв інший меншовицький дослідник П. Марєв. Мимохідь зупиняючись на вироків 1905 р., він зазначив, що цього разу творцями політичної свідомості селянства були соціалісти. Але фактично тут же автор спростовує свою заяву, вказуючи, що в пунктах вироків про землю, ліві капітулювали перед сільською масою¹⁹. Найбільший інтерес має та частина тексту статті П. Марєва, яка стосується селянських наказів депутатам I Думи. Відмічаючи різноманітність політичних вимог, П. Марєв акцентував увагу на одноманітність ставлення селян до землі: її потрібно було націоналізувати законодавчим

шляхом²⁰. Якщо економічна частина вироків вельми ґрунтовна, “мужицька”, то політична ідеологія селянства складається вже під впливом “міської демократії”²¹. Це, зокрема, проявилось в пунктах вимог стосовно амністії політв'язнів, вирішення робочого питання та решти проблем, які безпосередньо не стосувалися сільського життя.

Загалом, аналіз приговорів П. Марєва значно урізноманітнює розуміння тематики приговорного руху. Так, він спробував класифікувати масив вироків, які надходили до фракцій Думи: 1) вироки без певних вимог, автори яких обмежувались завіренням депутатів в підтримці парламенту народом; 2) накази, що презентували програми законодавчої діяльності; 3) документи, в яких селяни скаржилися на місцеві умови і прохали депутатів їх розв'язати²². П. Марєв також розрізняв накази відносно їхнього адресату. Зокрема, “кадетські” вироки він знаходив “стриманими”, тоді як “трудоі” – більш радикальними. Це спостереження вказує на те, що селяни вже навчилися розрізняти партійні програми і виробляли по відношенню до них свою власну тактику. Зростання громадянської свідомості селянства проявилось і в змісті політичних вимог наказів. За даними П. Марєва в понад 1/3 вироків йшлося про зміну дарованої конституції. “Рік боротьби встиг в значній мірі перетворити соціально-економічний рух села на політичний” – прокоментував цей факт автор²³.

На відміну від попередніх двох авторів Б. Веселовський обмежився поверхневим аналізом вироків 1905 р., детально зупинившись тільки на “думських” петиціях. Приговорами і телеграмами, вказував автор “Селянського питання і селянського руху в Росії”, селяни налагоджували постійне спілкування з депутатами, передусім із фракції Трудової групи. Ті, у свою чергу, відвідували своїх виборців, влаштували з ними зустрічі²⁴. В тандемі селяни-депутати землероби намагалися позиціонувати себе як керуючу сторону, що наказує своїм представникам в парламенті²⁵. На законодавчу владу селяни покладали великі сподівання: Дума може і повинна полегшити селянське життя²⁶. Її розпуск, навпаки, ще більше вдарив по авторитету влади. Селяни переконалися в безсиллі Думи, яку Б. Веселовський влучно назвав “загальнонародним фокусом, в якому зосередилися мужицькі сподівання на кращу долю, на отримання землі і прав”²⁷.

У вироках, на які посилався Б. Веселовський, дослідника, на відміну від К. Сівкова, здебільшого цікавило не встановлення факту вимог, а бачення авторів наказів, як можна розв'язати вказані ними проблеми. Розбираючи вирішення земельного питання у наказах, Б. Веселовський дійшов висновку, що усереднено селянську програму аграрної реформи можна передати так: відчуження всіх землеволодінь без викупу, які існують за рахунок експлуатації чужої робочої сили за принципом “вся земля – трудящим”²⁸. Такий підхід Б. Веселовський трактував як “дрібнобуржуазний” і зауважив на суперечливості умовної селянської програми: ліквідації приватної власності на землю і водночас її збереження на знаряддя виробництва. Вироки, таким чином, відбивають селянське розуміння економічної доцільності в аграрному секторі: встановлення права кожного на користування землею в межах трудової норми зі збереженням у недоторканності інших боків товарного господарювання²⁹. Отже, для Б. Веселовського приговори є яскравим свідченням несоціалістичних в своїй основі економічних прагнень селян. В Україні лише 5 з відомих автору за наказами громад висловилися за знищення приватної власності на землю і передачу її трудящим на основі зрівняльного землекористування³⁰. Характерно, що те саме писав і П. Марєв: селяни, голосуючи за кандидатів від лівих, обирають їх “не за соціалізм, а, перш за все, за радикальну постановку рішення земельного питання і демократичні реформи”³¹. Мінусом роботи Б. Веселовського є звужена характеристика неземельних вимог селянства. Це відмітив в критичному розборі монографії автора О. Буховець. Так Б. Веселовський вказав на відсутність значних розходжень в баченні селянами податкової реформи. На це О. Буховець заявив про описовий, а не кількісний аналіз дослідника, що вплинуло на непевність подібного висновку³². Тим не менш, зауважимо, що саме Б. Веселовський першим почав вивчати вироки періоду ПРР як об'єкт селянської правосвідомості, що підкреслює його значення як дослідника.

На жаль в роботах вказаних авторів важко виділити український сегмент приговорного руху, проте їхні положення значно вплинули на подальшу аналітику петиційної документації українських селян.

Зі спадом революційного руху і розгортанням столипінської аграрної реформи дослідження селянського приговорного руху в ПРР тимчасово стало неактуальним. Що стосується радян-

ської історіографії, то приговорний рух тривалий час визнавався навіть шкідливим, гальмівним по відношенню до класової боротьби. Більшу увагу заслуговували погроми поміщицьких маєтків, повстання та інші насильницькі дії з боку селянства. До вироків історики нерідко зверталися з метою демонстрації убогості політичного мислення селян, не пов'язаних з робочим рухом. Звісно, приговори підбирались для подібного ствердження вибірково. Такий прийом, наприклад, використав анонімний автор статті “Місто Суми 1905 року”, навівши для дискредитації колишніх місцевих вождів ВСС вирок селян Тростянецької громади. Нехтуючи політичною складовою документу, дослідник глузував з його авторів за те, що вони зверталися для обґрунтування своїх вимог до Євангелія, Думу називали “гласом народу” і “голосом Бога”, а себе “дітьми Божими”, покладали на законодавчий орган сподівання “влаштувати царство Боже на землі” і т.п. “Зрозуміло, що через такі політичні настановлення, здобути в боротьбі з царатом та буржуазією, що вже ставала тоді на бік царату, нічого не можна було” – робив безапеляційний висновок автор статті³³. До подібного висновку прийшов і П. Христюк, що також звернувся до вироків тростянецьких селян³⁴. Проте в цілому Павло Оникійович схвально оцінював приговорний рух; звертався до вироків, щоб продемонструвати не тільки слабкі сторони селянської ідеології, але й сильні. Так, наводячи приклад приговору мешканців полтавського села Довгополівки, в якому селяни висунули радикальну програму економічних і політичних перетворень, дослідник відзначив, що подібні документи відбивали настрої передусім незаможного селянства, що потрапляло під вплив лівої ідеології. “Але важливе тут те, – підкреслив П. Христюк, – що такий приговор підписує громадою те саме село, що взагалі писаного паперу боїться”³⁵. Не меншої рішучості українські селяни вимагали від думців, вдаючись навіть до погроз, як наприклад, в наказі селян Сквирського повіту депутату А. Грабовецькому³⁶. Проте, окремої частини, присвяченої приговорному руху, в П. Христюка немає, й аналіз вироків у монографії розчиняється в загальній оцінці ідейної складової селянської революції.

Осторонь від решти історичної літератури 1920-х рр. стоїть стаття Й. Дроздова “Петиції новозибківських селян в 1905 р.” – перше дослідження приговорного руху українських селян. Радянський історик Є. Мороховець у коментарі до статті відзначив дебютну роль наукової розвідки, яка повинна була пролити світло на питання як склалися і якою мірою петиції відбивали настрої селянства³⁷. Сам автор у передмові вказав, що при підготовці книги, присвяченої подіям ПРР на Чернігівщині, він наштотхнувся на дві справи, що містили 9 вироків, складених у липні 1905 р. в деяких селах Новозибківського повіту Чернігівської губернії і заслуговують на окремий розгляд³⁸. На думку дослідника, петиції дають історикам цінний матеріал про політичну психологію селян, про ступінь проникнення в село агітації ззовні, про “тактичний підхід” селян до задоволення потреб і вимог³⁹. Відповідно автор поставив перед собою завдання: з'ясувати як склалися і приймалися вирокі; встановити наскільки петиції, ухвалені новозибківськими селянами, відбивали їхні власні прагнення, а не були суто індивідуальною творчістю агітаторів; виявити ступінь активності та роль селян в ухваленні вироків; з'ясувати погляди самих ініціаторів ухвалення приговорів на петиційну кампанію⁴⁰.

Й. Дроздов з'ясував, що всі четверо агітатори за походженням були селянами; двоє з них орали землю, а двоє інших належали до “третього елемента”. Це вже свідчило про автентичність петицій. Самі автори петиційних проектів вірили в можливість таким шляхом добитися змін на краще. Більше того, Й. Дроздов з'ясував, що агітатори насправді були виконавцями волі селян, які їх, як найбільш грамотних, просили взяти на себе складання вироків. Крім того, вірно підмітив автор, якби петиції не відповідали настроям самих селян (в них йшлося про відчуження землі від поміщиків і держави за викуп, амністію політ'язнів, встановлення рівності станів, проведення податкової реформи, впровадження демократичних свобод і скликання демократичним шляхом народного представництва), то селяни не наважувалися б їх підписати. На те саме вказувала і бурхлива реакція селян щодо арешту укладачів вироків⁴¹. Автор вдавався також до написання психологічних портретів агітаторів; його цікавили всі дрібні деталі справи (точна хронологія подій, поведінка агітаторів на допитах і т.п.). Хоча місцями подібна дріб'язковість здається зайвою, Й. Дроздову вдалося дістатися до суті справи. Петиційну кампанію на Новозибківщині влітку 1905 р. він образно оцінив як “бунт рабів, які стоять на колінах”⁴². В “сумбурі” вироків, де відвертий цезаризм переважає

вувався із запозиченими фразами із революційної преси, що потрапляла до рук грамотних селян, чітко виступало бажання селян долучитися до політичного життя в країні. При всьому цьому, дослідник негативно ставився до самого факту селянських звернень до монарха. За висловом Й. Дроздова, “селянство ще продовжувало проходити підготовчий клас політичної школи: воно ще чіплялося за “ідею царизму”⁴³.

Серед історичної літератури 1930-х – початку 1950-х рр., присвяченої ПРР, важко знайти роботи, які більш-менш розкривають тематику приговорного руху в Україні. Виключення становить стаття П. Першина, написана на широкій джерельній базі, представленої передусім великим зібранням вироків і наказів, які зберігаються у фондах Ради міністрів і І Думи Російського державного історичного архіву (далі – РДІА). Павло Миколайович, будучи економістом-аграрником, застосував економічний підхід до аналізу змісту вироків, поставивши залежність домагання селян від економічної ситуації, яка панувала в різних губерніях. Саме тому автор намагався виділити регіональні особливості змісту приговорів. Зокрема, в заявах селян Правобережжя відбилися прагнення повернути чиншеві ділянки і сервітутні пасовища, які вони втратили внаслідок зростання цукрових плантацій⁴⁴. Сам приговорний рух П. Першином розцінювався як неревольюційний, а отже, невірний шлях вирішення матеріальних і правових проблем селянства. Сподівання на ласкавість монарха або на результативність Думи лише уводили селянство від єдино вірного революційного способу боротьби. У зв'язку із цим дослідник примітив наступну залежність: ті райони, де виступи селян не приймали переважно погромного характеру, давали найбільшу кількість наказів, адресованих депутатам Думи і навпаки. Проте, конкретних цифр по районах або імперії в цілому вчений не наводив⁴⁵.

Пізніше дослідник переоцінив свої погляди на характер селянських петицій. У монографії “Аграрна революція в Росії” він відзначив, що у вироків відзначилися як бойовий настрій селянства, так і його зростаюча громадянська свідомість. Сама процедура укладання вироків ставала фактором політичної мобілізації селян. Отже, П. Першин вже не визначав вирок як мирну форму політичного самовираження⁴⁶.

У другій половині 1950-х рр. почався новий етап у вивченні приговорного руху. За підрахунками О. Буховця, протягом 1950–1970-х рр. в СРСР вийшло понад 50 робіт, які охоплюють проблематику вироків, здебільшого відносно великоросійських районів колишньої Російської імперії. Розширюється джерельна база дослідження, починає широко застосовуватися статистичний метод, переглядається роль приговорного руху⁴⁷. Систематизуючи радянську літературу з даного питання О. Буховець розділив її на три групи: 1) загальні роботи з історії селянства і селянського руху (оцінка характеру програм вироків і значення їх обговорення в середовищі селянства); 2) локальні дослідження селянського руху (розкриття питання про рівень політичної свідомості селян); 3) спеціальні дослідження, присвячені вивченню програм документів приговорного руху. При цьому в двох перших групах використовувався описово-ілюстративний метод, тоді як вузькі спеціалісти прагнули застосовувати статистичні методи⁴⁸.

Роботи українських радянських дослідників належать саме до другої групи. Аналіз вироків знаходимо в роботах О. Живолупа, П. Кудлая, О. Гори і Л. Олійника. Для О. Живолупа ухвалення петицій – ознака впливовості лібералів на селянство, марності його сподівань на Думу. Водночас, вчений розцінював вирок як добрий ілюстративний матеріал для ознайомлення з дійсним матеріальним і правовим становищем землеробів⁴⁹. Аналізуючи вирок мешканців багатьох населених пунктів Харківщини на адресу Думи, дослідник виводить тезу про те, що селяни зовсім не визнавали поміщицької власності на землю⁵⁰.

Тематика петиційного руху на півночі Лівобережжя відображена в статті П. Кудлая “Селянський рух на Чернігівщині в 1905 році” і в монографії О. Гори і Л. Олійника “Селянський рух на Чернігівщині в 1905–1907 роках”. П. Кудлай як і П. Першин примітив, що петиційна кампанія розгорталася активніше в тих місцевостях, де не було значних виступів проти влади і поміщиків⁵¹. Значну увагу автори з посиланням на статтю Й. Дроздова приділили літній петиційній компанії в Новозибківському повіті. Але на відміну від Йосипа Гавриловича П. Кудлай, наприклад, переконував, що ця кампанія лише сприяла дальшому розвитку політичної свідомості селян і активізувала їхню боротьбу проти поміщиків⁵². В О. Гори і Л. Олійника зустрічаємо формулювання, яке неоднозначно оцінює приговорний рух: селянські вирок

є своєрідною демонстрацією того, що селяни “не хочуть жити по-старому” і разом з тим ці документи свідчили про живучість цезаристських почуттів землеробів⁵³. Хоча, як зазначають ці два автори, приговорний рух і з’явився внаслідок урядової демагогії, об’єктивно він розвіяв сподівання влади на отримання союзника в особі селянина в боротьбі проти революційного робітничого класу⁵⁴. Безплідність селянських звернень, що закликали царя до зміни існуючої системи, врешті, сприяли переходу селян від мирних до насильницьких форм боротьби.

Відносно 1906 р. в роботі О. Гори і Л. Олійника зустрічаємо цінну інформацію про вирокі і накази, відправлені селянами Чернігівщини в Думу (дослідники нарахували 43 подібні документи). Проте, статистичний метод в їхньому аналізі вони не застосовували, а посилалися на текст вироку селян с. Носівки Ніжинського повіту як на типовий. Не ясно також у скількох документах йшлося про націоналізацію землі, як про головну вимогу селян, на чому наполягали автори⁵⁵. Загалом вимога націоналізації землі О. Горою і Л. Олійником розглядається як крах меншовицької пропаганди⁵⁶. При цьому фактор впливовості РСДРП(б) на приговорний рух авторами замовчувався. Натомість П. Кудлай прямо вказував, що поява політичних вимог у текстах вироків є наслідком агітаційної роботи більшовицької партії, а це практично не відповідає дійсності⁵⁷.

В історичній літературі майже не відображений приговорний рух українських селян періоду спаду революції в 1907 р. Виключення становить стаття Є. Василевського, присвячена змісту селянських наказів до II Думи. Особливий інтерес до вироків 1907 р. автор пояснював тим, що вони дозволяють судити про позицію селянства в умовах розгортання Столипінської реформи⁵⁸. На початку статті Є. Василевський питання про автентичність наказів вирішив уможлядно – демократизм вимог, як і кількість учасників сходів вказували на їхню ґрунтовність, відповідність корінним інтересам селянства. За змістом вимог Є. Василевський поділив приговори на 12 груп, серед яких головне місце посіли вирокі, де селяни скаржилися на малоземелля, порушення їхніх сервітутних прав, скарги чиншовиків та інші прохання, які відбивали становище пореформеного села⁵⁹. В зв’язку з цим автор по-новому поставив проблему дослідження приговорного руху: “Вирокі і накази, насичені описами різних форм прояву напівкріпацьких відносин, дають цінний матеріал для з’ясування своєрідності аграрного питання в Росії”⁶⁰. Але щодо українських губерній автор наводить тільки поодинокі факти. Це змушує критично ставитися до узагальнених висновків Є. Василевського, які ґрунтуються, насамперед, на матеріалі російських нечорноземних губерній. Проте загальна картина безвиході, яку змальовують у вироків селяни, фіксує особливості аграрного ладу, на якому мало відбилися поступки з боку уряду в революційні 1905–1907 рр. Так, з наведеного автором вироку селян сіл Каганівка і Тереспіль Подільської губернії видно, що в даному регіоні міцно утримувалася практика скіпщини, що загалом менш характерно для Правобережжя⁶¹. Скарги українських селян стосувалися також малоземелля, відсутності пасовиськ, порушень умов найму.

Пропозиції щодо земельного устрою селян 1907 р., зазначає Є. Василевський, не змінилися. В більшості наказів вказувалося про додаткове наділення селян землею, переважно за рахунок поміщиків. Для Київської і Волинської губерній характерними були також вимоги щодо націоналізації землі⁶². Але тут Є. Василевський поділяв точку зору Б. Веселовського, за якої дані вимоги були революційними і прогресивними, але ніяк не соціалістичними⁶³.

В історичній літературі 1970-х рр. особливо слід виділити роботи українських дослідниць Г. Нільве і В. Михайлової. Роботи першого автора розкривають питання петиційної кампанії в період існування II Думи, а В. Михайлової – в період діяльності I Думи. Г. Нільве з посиланням на більшовицьку пресу 1905 р. оцінила приговорний рух як “плід урядової ідеології”, водночас наголошуючи на важливості вивчення вироків і наказів як документальних свідчень про поступове складання союзу робочого класу і селянства, а також на “вивченні конкретних проявів політичної наївності селян, їх монархічних і думських ілюзій”⁶⁴. 711 документів, які використала автор, були нею розподілені на 4 категорії: 1) аграрні, політичні і загальноекономічні вимоги; 2) скарги на дії властей; 3) земельно-судові клопотання і 4) решта вимог. При цьому до першої категорії відносяться 330 документів, з яких значна частина припадала на українські губернії. Наприклад, тільки з Волинської губернії було відправлено до Думи 27 подібних вироків⁶⁵. Використання статистичного методу дозволило Г. Нільве чітко структурувати вимоги селян і

виявити загальну картину їхніх прагнень. Ієрархія вимог у першій категорії, наприклад, була встановлена дослідницею наступним чином: проблема малоземелля, порушення умов оренди та “відгороджування” земель (припинення здачі землі в оренду), питання черезсмуужжя і т.д.⁶⁶ Різноманіттям вирізнялися засоби, які пропонували селяни депутатам для розв’язання аграрного питання: від повернення відрізків до повної ліквідації поміщицького землеволодіння. Причому за підрахунками Г. Нільве останніх вимог було набагато більше⁶⁷. В переважній більшості селяни вимагали передачу їм ґрунтів без викупу (про можливий викуп йдеться лише в трохи понад 10% документах)⁶⁸. Головне, що відмітила автор, які б форми не приймали вимоги селянства наділення їх землею, ці питання ставилися ними категорично, з вказівкою скільки їм потрібно землі⁶⁹. Важливе зауваження робить Г. Нільве щодо проблеми націоналізації землі. За її даними, лише у 13 наказах селяни обстоювали таке вирішення аграрного питання, що змушує переоцінити позицію попередніх радянських дослідників щодо привабливості націоналізації землі в сільському середовищі дожовтневого періоду⁷⁰. Новаторські звучить й інша теза автора: в багатьох ви роках селяни не пов’язували політичні вимоги з державними реформами, вважаючи достатнім добитися демократизації на основі загального виборчого права при збереженні самодержав’я⁷¹. В цілому, узагальнювала Г. Нільве, селянські накази свідчили про віру селян в Думу, тоді як розв’язати аграрні і політичні настанови селян могла лише революція⁷². Як перспективні теми подальших досліджень приговорного руху 1907 р. Г. Нільве бачила вивчення умов складання приговорів, співставлення поведінки селян в революції на момент відправлення вироків, проблему авторства⁷³.

Перше спеціалізоване дослідження приговорного руху в Україні в ПРР належить В. Михайлової. Дослідниця обмежилася вивченням наказів і вироків українських селян І Думі. Вибірка вироків склала 245 документів з фондів РДІА та газетних публікацій, що майже утричі більше бази, на яку спирався П. Маслов в оцінці петиційної кампанії⁷⁴. Застосовуючи статистичний метод аналізу матеріалу, В. Михайлова дійшла до подібних Г. Нільве висновків щодо бачення самими селянами проблеми вирішення земельного питання. Проте структуру матеріалу в неї дещо інше. Наприклад, в таблиці “Накази і вирокі сільських сходів про джерела розширення селянського землеволодіння” вимоги були розподілені дослідницею по пунктах “Всі землі”, “Всі землі, крім приватних”, “Тільки окремі ділянки”, “Без конкретних пропозицій”, що дозволяє більш детально оцінити ступінь претензійності землеробів. По районах виходить, що вимога передачі всієї землі тим, хто її обробляє найчастіше відходила від мешканців Харківщини, де була поширена общинна форма землеволодіння. Селяни губерній з домінуванням подвірного землеволодіння за повну ліквідацію приватної власності виступали менше. За підрахунками В. Михайлової виявилось, що в своїй більшості українські селяни не висували конкретних вимог відносно бачення способів наділення їх землею. Таких вироків, в яких вимагалась земля, а шляхи розв’язання аграрного питання повністю делегувались депутатам, нараховувалося, приміром, 61,2%⁷⁵. Детальні підрахунки В. Михайлова наводила відносно політичних вимог селян. Щоправда, з поданих автором цифр політична складова від усієї суми вироків відносно невелика – загалом 23,25%. Характерно, що головна вимога ПРР щодо демонтажу державної системи – влаштування виборів на чотирьохчленній основі – підтримана тільки 16,5% петиціями⁷⁶. Це дозволило дослідниці відзначити, що аналіз селянських вироків змушує засумніватися у високому рівні політичної свідомості, про що до цього писали радянські історики⁷⁷. Загалом, соціально-політичні вимоги розподілені В. Михайловою за 22 категоріями, що дозволяє швидко зорієнтуватися в різних турбуючих селян аспектах суспільного життя⁷⁸. Підрахунки думських адресатів дозволили В. Михайлової зробити висновок щодо популярності тих чи інших партій в середовищі українського селянства. Наприклад, тільки 6,7% вироків спрямовувалося на адресу фракції кадетів, тоді як 37% – соціал-демократам і трудовикам⁷⁹. У більшості вироків селяни не розраховували на підтримку престолу, і вірогідні почуття були виражені лише в 4% петицій⁸⁰. Як і Г. Нільве В. Михайлова приділила увагу вивченню тону звернень. На відміну від вироків 1905 р. селяни здебільшого не благали, а вимагали свого і навіть погрожували⁸¹. В. Михайлова по-новому розкрила зв’язок приговорного руху з загальною динамікою революції. На відміну від попередньої позиції радянських істориків, що петиційні кампанії тільки відривали селянство від революційної боротьби, вона довела зворотну картину – зростання селянських виступів

вело до інтенсифікації виробки петицій⁸². Це змушує переглянути постановку питання про мирний характер приговорного руху також і в інші періоди ПРР.

Не зважаючи на кропітку роботу, яку здійснили обидві дослідниці, все ж таки значна частина петиційної документації залишилася поза їх увагою. Радянський джерелознавець Б. Литвак, оцінюючи вироки, надіслані в Думу, як першокласний матеріал для вивчення соціальної активності селянства в революції 1905–1907 рр. та різних боків його політичної свідомості, зауважив, що вони представляють лише мізерну частину всіх петицій, більша частина яких з тих чи інших причин залишилася в книгах волосних і сільських сходів⁸³. Отже, не можна казати про вірну репрезентацію джерел в роботах Г. Нільве і В. Михайлової щодо українських губерній, а разом з тим про повну компліментарність статистичних викладок вчених дійсним настроям сільського населення без подальших досліджень в цьому напрямі.

Продовженням джерелознавчих пошуків даної теми є стаття Р. Ганеліна, присвячена загальному огляду петиційної кампанії 1905 р., дозволяє встановити зв'язок між кампаніями, яку вели земці, міські думці, громадські об'єднання та різні групи населення, включаючи селян. Ознайомлення зі змістом звернень, які приймалися на засіданнях сільськогосподарських товариств і земств, що найближче стояли до розуміння селянських потреб, по-новому ставить питання про зумовленість змісту петицій сільської та міської інтелігенції і селянських вироків, про впливовість перших на зміст других. Відомо, наприклад, що петиційна кампанія сумського селянства навесні 1905 р. розгорталась під впливом пропагандистської діяльності місцевого сільськогосподарського товариства. Її керівники були й авторами вироку, під яким підписалося кілька тисяч селян повіту⁸⁴. Вочевидь під впливом тих самих осіб селяни Сумської волості протестували проти булігінського проекту Думи і вимагали закріплення за парламентом реальних законодавчих функцій⁸⁵. Загалом, підсумовує Р. Ганелін, сутність більшості петицій зводилася до вимоги конституційної монархії, хоча прямо таке формулювання практично не вживається⁸⁶.

Р. Ганелін звернувся до комплексного дослідження селянських петицій 1905 р. з фонду Ради міністрів РДІА. Загалом автор нарахував 618 документів, з яких велика частка приходилася на українські губернії⁸⁷. Р. Ганелін застосував лінгвістичний аналіз текстів вироків, які дозволили йому встановити повну автентичність переважної більшості вироків, як "результатів селянської творчості", або таких, що повно відбивали селянські погляди. При цьому тексти вироків практично не співпадають, що було б неможливим при масовій партійній агітації, яка б спрямовувала дії селян⁸⁸. Питання про те як складалися вироки Р. Ганелін розкриває з посиланням на прикладі селян Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Вирок від їх імені був написаний студентом Петербурзького університету Т. Калениченком, який перебував в цей час на батьківщині, потім прочитаний писарем на сході, обговорений і підписаний селянами⁸⁹. Прикметне, що Р. Ганелін у вироках 1905 р. земельне питання відсуває на другий план. Вочевидь воно було підпорядковане вимогам політичного характеру, передусім, скликанню народного представництва, яке б і розв'язало аграрні проблеми. Таким чином, селянський рух з самого початку революції носив політичний характер.

На відміну від багатьох інших радянських істориків Р. Ганелін досить скептично ставився до проблеми цезаризму селян. Той факт, що здійснення завітних мрій селянами пов'язувалось не з монаршою ласкою, а з представницьким органом, прямо вказувало на корозію монархічної ідеології. Цезаризм набував чисто формального характеру. Крізь монархічну фразеологію селян проглядалися елементи революційної свідомості. Як приклад, автор посилається на вирок селян с. Бобриці Канівського повіту, які відверто шантажували царя погрозою смуги, якщо він не дасть їм землі⁹⁰. Проте позиція автора дискусійна і вимагає додаткових досліджень.

Значну увагу приговорному руху приділила Л. Сенчакова. Автор виділила чотири періоди петиційного руху: 1) весна–літо 1905 р. – відгук селян на указ від 18 лютого 1905 р.; 2) кінець літа–осінь 1905 р. – рух вироків під впливом політичної агітації на селі; 3) весна–літо 1906 р. – період виборів і діяльності I Думи; 4) зима–весна 1907 р. – під час виборів і діяльності II Думи⁹¹. Л. Сенчакова, не заперечуючи селянське авторство більшості приговорів, зазначила, що на їх зміст та форму значно впливали типові вироки і накази. "З газет, прокламацій, з популярної літератури селяни дізнавались про події, які відбувались в країні, знайомились із

різними програмами соціально-економічної і політичної перебудови існуючої дійсності”, – зазначала дослідниця⁹². Таким чином, автор внесла в авторства петицій новий штрих – “преса в ті часи була майже єдиним джерелом масової соціальної інформації засобом формування і формулювання суспільної думки”⁹³. Вироки, надруковані в газетах, переписувались і перероблялись під місцеві потреби; те саме стосувалось прочитаного в революційних прокламаціях або доступних матеріалах Державної Думи.

Л. Сенчакова окремо не характеризувала петиції українських селян, посилаючись при цьому на приклади їхніх вироків без конкретизації регіональної специфіки. Співставлення вироків з різних регіонів країни дозволило їй дійти висновку про те, що ідея всенародної власності на землю була поширена як у районах із громадським, так і з подвірним землеволодінням серед селян усіх категорій. Л. Сенчакова при цьому відстоювала тезу про популярність серед селян ідеї націоналізації землі, в зміст якої вони вкладали різні поняття – від чіткого економічного уявлення до духовної сентенції “Земля – нічия, земля – Божа”⁹⁴.

Серед політичних вимог, головною з них, вона назвала виборність всіх начальників знизу догори та їхню підзвітність народу. Проте, відповідною статистикою автор це твердження не підкріпила⁹⁵. Як і Р. Ганелін Л. Сенчакова визначила подвійність монархічних почуттів селян періоду ПРР; царю приділялась роль заручника селянських вимог. В думський період селяни частіше ніж до царя звертались до Думи як до захисниці⁹⁶. В цілому ж зміст вироків і наказів до I та II Дум, чисельність яких була узагальнена Л. Сенчаковою (4000 петицій до I Думи і 1900 до II Думи), переконують в стійкій тенденції селянства до перегляду всіх основ суспільно-економічного життя, резюмувала науковець.

Роботи Р. Ганеліна і Л. Сенчакової завершили дослідження приговорного руху радянської історіографії. Нині вона є базисом для подальших розвідок в даному напрямі. Зростання інтересу до аграрної тематики, яка останнім часом актуалізувалась у вітчизняній історичній науці, неодмінно ставить перед дослідником завдання вивчення висновків і положень спеціалізованих і загальних робіт, присвячених приговорному руху попередніх періодів історіографії. На основі вище викладеного матеріалу ми можемо виділити два особливо активних періоди досліджуваної теми: 1) 1907–1908 рр., коли побачили світ статті і книги свідків селянського руху і 2) 1970–1980-ті рр., коли ствердилися нові підходи до спеціалізованого вивчення приговорних документів, позначився відхід від ригідних установок на приговорний рух. Обидва періоди схожі між собою і за джерелознавчою практикою. Постреволюційні автори почали звертатися до статистичної обробки масових джерел з селянського руху, а вже розвили цю методику радянські вчені 1970–1980-х рр. Зміна ідеологічних установок у вітчизняній історичній науці зумовила панування суперечливих поглядів на природу і характер приговорного руху, динаміку яких схематично можна зобразити наступним чином: оцінка петиційних кампаній як політичної мобілізації селян (дожовтнева історіографія) – “петиційне марнотратство” (радянська історіографія 1920 – першої половини 1950-х рр.) – диференціація поглядів на приговорний рух від його негативізації до визнання підготовчої ролі революційних вибухів на селі (історіографія від середини 1950-х до початку 1970-х рр.) – реабілітація приговорного руху і посилення дослідницького інтересу до вивчення політичної психології селянства (1970–1980-ті рр.). Останній етап практично визначає і змістовність сучасної розробки даного питання. Недовершеність і недостатність його вивчення і висвітлення в межах українських губерній, розширення джерельної бази дослідження ставить наукове завдання по створенню узагальненої праці з історії приговорного руху, яка б об’єднала теми петиційних кампаній 1905, 1906 і 1907 рр.

¹ Сенчакова Л. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. – М., 1989. – С. 208.

² Шустов К. Советские историки о социально-политических представлениях дореволюционного крестьянства // Историография аграрной истории дореволюционной России. Межвузовский тематический сборник научных трудов. – Калининград, 1982. – С. 13.

³ Михайлова В. Советская историческая литература о крестьянских наказах и приговорах I-й Государственной Думе // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1972. – С. 20–21.

- ⁴ Михайлова В. Советская историческая литература о крестьянских наказах и приговорах I-й Государственной Думе... – С. 26; Михайлова В. Наказы и приговоры сельских сходо́в Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): автореф. дис... канд. ист. наук: спец. 07.00.02.– Днепропетровск, 1976. – С. 3–4.
- ⁵ Симонова М. Крестьянское движение 1905 – 1907 гг. в советской историографии // Исторические записки. – М., 1975. – № 95. – С. 226–227.
- ⁶ Буховец О. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала XX века: новые материалы, методы, результаты. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fedydiary.ru/?p=6994>.
- ⁷ Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.). – СПб., 1907. – С. 146.
- ⁸ Сивков К. Крестьянские приговоры 1905 года // Русская мысль. – 1907. – № 4. – С. 27–28.
- ⁹ Буховець О. Вказ. праця.
- ¹⁰ Сивков К. Вказ. праця. – С. 31–32.
- ¹¹ Там само. – С. 35.
- ¹² Там само. – С. 42–44.
- ¹³ Там само. – С. 48.
- ¹⁴ Маслов П. Аграрное движение в России. – СПб., 1908. – Кн. 2. – С. 269–270.
- ¹⁵ Там само. – С. 279–280.
- ¹⁶ Там само. – С. 280–281.
- ¹⁷ Василевский Е. Социально-экономическое содержание крестьянских приговоров и наказов во II Государственную Думу // Ученые записки МГУ. – М., 1956. – Вып. 179. – С. 144.
- ¹⁸ Маслов П. Вказ. праця. – С. 282–283, 302.
- ¹⁹ Марев П., Горн В., Меч В., Череванин Н. и др. Политическая борьба крестьянства / Борьба общественных сил в русской революции. – М., 1907. – Вып. IV. – С. 72.
- ²⁰ Там само. – С. 107.
- ²¹ Там само. – С. 109.
- ²² Там само. – С. 110.
- ²³ Там само. – С. 111.
- ²⁴ Веселовский Б. Вказ. праця. – С. 144.
- ²⁵ Там само. – С. 142.
- ²⁶ Там само. – С. 145.
- ²⁷ Там само. – С. 153.
- ²⁸ Там само. – С. 148–149.
- ²⁹ Там само. – С. 149.
- ³⁰ Там само. – С. 150.
- ³¹ Марев П. Вказ. праця. – С. 136.
- ³² Буховець О. Вказ. праця.
- ³³ Місто Суми 1905 р. // 1905 рік на Сумщині / [ред. С.П. Потімков]. – Суми, 1930. – С. 74.
- ³⁴ Христюк П. 1905 рік на Україні. – Харків, 1925. – С. 97.
- ³⁵ Там само. – С. 99.
- ³⁶ Там само. – С. 158–159.
- ³⁷ Дроздов И. Петиции новозыбковских крестьян в 1905 г. // Пролетарская революция. – 1925. – № 11 (46). – С. 124.

- ³⁸ Там само. – С. 124.
- ³⁹ Там само. – С. 126.
- ⁴⁰ Там само. – С. 134, 139, 141, 144, 149.
- ⁴¹ Там само. – С. 134–149.
- ⁴² Там само. – С. 150.
- ⁴³ Там само. – С. 139.
- ⁴⁴ Першин П. Крестьянство в революции 1905 года // Вопросы истории. – 1946. – № 11–12. – С. 14–15.
- ⁴⁵ Там само. – С. 20.
- ⁴⁶ Першин П. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование. – М., 1966. – Кн. 1: От реформы к революции. – 247 с.
- ⁴⁷ Буховець О. Вказ. праця.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Живолуп Е. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905–1907 гг. – Харків, 1956. – С. 115.
- ⁵⁰ Там само. – С. 116.
- ⁵¹ Кудлай П. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 році // Наукові записки КДУ ім. Т.Г. Шевченка. – 1955. – Т. 14. – Вип. 6.: Историчний збірник. – С. 47.
- ⁵² Там само. – С. 52.
- ⁵³ Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905–1907 рр. – К., 1959. – С. 74.
- ⁵⁴ Там само. – С. 71.
- ⁵⁵ Там само. – С. 119–120.
- ⁵⁶ Там само. – С. 121.
- ⁵⁷ Кудлай П. Вказ. праця. – С. 53.
- ⁵⁸ Василевский Е. Вказ. праця. – С., 121–122.
- ⁵⁹ Там само. – С. 122–123.
- ⁶⁰ Там само. – С. 124.
- ⁶¹ Там само. – С. 127.
- ⁶² Там само. – С. 135.
- ⁶³ Там само. – С. 136.
- ⁶⁴ Нильве А. К методике изучения приговоров и наказов крестьян, посланных во II Государственную Думу // Археографический ежегодник за 1970 год. – М., 1971. – С. 174; Нильве А. Приговоры и наказания крестьян во II Государственную Думу // История СССР. – 1975. – № 5. – С. 99–100.
- ⁶⁵ Нильве А. К методике изучения приговоров и наказов крестьян... – С. 174; Нильве А. Приговоры и наказания крестьян... – С. 101, 104.
- ⁶⁶ Нильве А. Приговоры и наказания крестьян... – С. 101–102.
- ⁶⁷ Там само. – С. 104.
- ⁶⁸ Там само. – С. 105.
- ⁶⁹ Там само. – С. 107.
- ⁷⁰ Там само. – С. 108.
- ⁷¹ Там само. – С. 109.
- ⁷² Там само. – С. 110.
- ⁷³ Там само. – С. 101.
- ⁷⁴ Михайлова В.И. Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной думе (на материалах Украинских губерний). – Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02; Днепропетровский государственный

университет. – Днепропетровск, 1976. – С. 6.

⁷⁵ Там само. – С. 9.

⁷⁶ Там само. – С. 12.

⁷⁷ Михайлова В. Советская историческая литература о крестьянских наказах и приговорах I-й Государственной Думе... – С. 26.

⁷⁸ Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходо́в Первой Государственной думе... – С. 13.

⁷⁹ Там само. – С. 14.

⁸⁰ Там само. – С. 15.

⁸¹ Там само. – С. 15–16.

⁸² Там само. – С. 16.

⁸³ Литвак Б. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. – М., 1979. – С. 266.

⁸⁴ Кудінов Д. Революційна діяльність Сумського сільськогосподарського товариства у розгортанні селянського руху в Харківській губернії навесні–влітку 1905 року // Часопис української історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 72–73.

⁸⁵ Ганелин Р. Петиции по указу 18 февраля 1905 г. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1989. – Вып. XIX. – С. 124.

⁸⁶ Там само. – С. 125.

⁸⁷ Там само. – С. 127.

⁸⁸ Там само. – С. 127–128.

⁸⁹ Там само. – С. 128.

⁹⁰ Там само. – С. 129–130.

⁹¹ Сенчакова Л. Вказ. праця. – С. 209.

⁹² Там само. – С. 211.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само. – С. 217.

⁹⁵ Там само. – С. 221.

⁹⁶ Там само. – С. 224.

На основе анализа общинных приговоров 1905–1907 гг. в статье рассматриваются взгляды историков на идеологию и политические убеждения крестьянства Украины.

Ключевые слова: историография, община, приговор, петиция, приговорное движение, указ, идеология крестьянства, Государственная Дума.

On the base of the analysis of the communal sentences in 1905–1907 points of view of historians on the ideology and political beliefs of Ukrainian peasants is examined in the article.

Key words: historiography, community, sentence, petition campaign, decree, peasants' ideology, State Duma.

ГЛИНА ТА ВИРОБИ З НЕЇ У НАРОДНІЙ ВЕТЕРИНАРІЇ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті на основі польових матеріалів розглядається питання використання глини та застосування глиняних виробів у народній ветеринарії українців у другій половині ХІХ – на початку ХХІ століття.

Ключові слова: народна ветеринарія, домашні тварини, глиняний посуд, глина.

Тваринництво є невід'ємною частиною господарювання українців. Співіснування людей і свійських (одомашнених) тварин вигідне для обох сторін. У домашньої худоби “відпала” потреба захищатися від диких звірів, добувати їжу, самотужки вирощувати потомство, а людина, утримуючи худобу та птицю, забезпечує себе продуктами харчування, вовною, шкірою, гноєм для удобрення ланів тощо.

Особливою увагою наших предків була охоплена така домашня худоба як кінь, віл – перші помічники у господарстві, засіб пересування та тяглова робоча сила; корова – втілення багатства й достатку в селянській сім'ї забезпечувала людину молочними продуктами, м'ясом, шкірою; вівця, коза – “джерело” хутра, м'яса, молока; кабан, свиня – “постачальник” м'яса, сала, жиру для прогонування родини. Велику користь людині приносило й утримання домашньої птиці, кролів, бджіл. Тому не дивно, що українці приділяли велику увагу здоров'ю свійських тварин, адже від цього залежало успішне ведення господарства та добробут усієї родини.

Займаючись тваринництвом, українці нагромадили чималий багаж раціональних навичок по утриманню й догляду за худобою та птицею, набули певних знань в галузі народної ветеринарії, винайшли засоби санітарії та гігієни для запобігання захворюванням, забезпечення захисту їх як від негативних природних впливів, так і надприродних сил: зловмисних дій “відьом”, “дурного ока”.

Сучасна професійна ветеринарія базується на тисячолітньому народному досвіді. Вона тісно пов'язана з матеріальним життям і побутом суспільства, чутливо реагує на рівень економічного, соціального, морального стану людини. Ті процеси, які на сьогодні склалися на шляху до ринкової економіки, породили безліч кризових явищ, у тому числі й в означеній галузі народного життя. За цих умов зростає інтерес до так званої альтернативної медицини та ветеринарії. Все більше людей у процесі догляду за тваринами та їх лікування користуються природними лікарськими засобами, доцільність яких перевірена не одним поколінням.

Українська народна ветеринарія, насамперед, передбачала використання різноманітних лікарських засобів рослинного походження. Шкірні недуги тварин лікували водяним відваром гірчака, тютюну; при розладах травлення напували їх відваром звіробою, дубової кори, деревію; невеличкі рани змащували соком, або товченим листям ранника, чистотілу, промивали відваром ромашки; хворе вим'я худоби мастили відваром живокосту. Поряд із рослинними засобами лікування й профілактики хвороб свійських тварин українці використовували й, мінеральні речовини, у тому числі й глину; адже це один із найбільш доступних матеріалів, який природа подарувала людині, а та, у свою чергу, навчилася обробляти і застосовувати її на свою користь.

Дана стаття присвячена керамологічному аспекту використання у народній ветеринарії українців глини та виробів з неї в другій половині ХІХ – на початку ХХІ століття. Донині це питання було маловивченою ділянкою етнології загалом й керамології зокрема. Відомості з означеної проблематики знаходимо у публікаціях, присвячених вивченню народної медицини в цілому. Праці окремих запопадливих дослідників, окрім фіксації лікувальних рецептів, містять

і описи способів приготування ліків, де чітко зазначені не тільки найменування хвороб, лікарських трав, природних матеріалів, мінеральних речовин, а й зафіксовано, у якому саме посуді готувалися ліки. З-поміж них виділяється праця “Житъе-бытъе лубенского крестьянина” відомого українського фольклориста та етнографа, дослідника народного побуту населення Полтавщини Василя Милорадовича, який наприкінці XIX століття вивчав народну медицину Лубенського повіту Полтавської губернії. Серед значної кількості зафіксованих ним народних лікувальних рецептів та способів лікування трапляються й ті, що безпосередньо торкаються означеного питання. Важливим джерелом послужили польові матеріали дослідника народної медицини Андрія Шкарбана, які характеризуються накопиченням лікувальних засобів, записаних ним рецептів, зібраних у Київщині, Черкащині, Житомирщині, Вінниччині наприкінці XX століття, і які він люб’язно надав мені для опрацювання теми. Деякі фактологічні відомості з використання глини та глиняних виробів у народній ветеринарії розпорошені по окремих виданнях другої половини XIX–XX століття. Зокрема, стаття такого собі Є., вміщена у 1845 році в “Приложении к полтавским губернским ведомостям”, що містить рекомендації щодо лікування ящура у тварин; праця Л. Львовського “Русская простонародная медицина”, видана у 1902 році, що містить коротеньку згадку про використання горщика для приготування у ньому рідини для захисту тварин від “дурного ока”; матеріал польського дослідника Я. Подольяка про застосування глини в Закарпатті, як допоміжного матеріалу при лікуванні переломів у тварин. Матеріали таких видатних народознавців як Петро Чубинський, І. (Іван?) Іванов, Микола Сумцов, Микола Маркевича, Яків Новицький, Андріян Чепа, Володимир Шухевич, Зоряна Болтарович не містять інформації з досліджуваного у даній публікації питання, адже проблема використання для лікування тварин такого мінералу, як глина, не була предметом їхнього вивчення. Тож стаття ґрунтується на власних польових дослідженнях, із залученням названих вище праць. Студію присвячено аналізу зафіксованих дослідниками лікувальних рецептів на основі глини, порівнянню їх із записами, зробленими автором; простеженню еволюції знань у даній царині народної ветеринарії; пошуку раціонального зерна у народних засобах лікування домашніх тварин за допомогою глини; з’ясуванню доцільності та необхідності використання глиняного посуду в процесі приготування лікарських засобів для домашнього лікування тварин; виявленню перспективи застосування лікувальних рецептів на основі глини у наш час.

Під час керамологічних експедицій, проведених упродовж 2002–2010 років у селах Вінниччини, Донеччини, Івано-Франківщини, Луганщини, Полтавщини, Київщини, Сумщини, Тернопільщини, Харківщини, Черкащини мені пощастило зафіксувати найпростіший давній спосіб, яким господарки, хоча й не так часто, а все ж користуються й нині, щоб “зняти жар” у худоби, наприклад, під час такої хвороби, як “рожа”. Відомо, що для цього беруть глину, рудий глей, змішують його з теплою водою та оцтом або буряковим квасом і обмазують цим розчином тварину. “Колись лікували глиною (мазальною, жовтою) свиней від рожі. Розводили глину теплою водою і обмазували свиню, так робили кілька разів поки не пройде рожа”¹, “Так, змащували глиною, глеєм свиней, щоб температура спала, як рожа”², “поросся заболіло і температура висока не їсть – треба наколотити глини (рудой) з укусом і обліпити і вкрити”³, “розводили глину буряковим квасом, намочували цим рядно і накладали на боки – то проходило”⁴. Таким же способом, хоча це одиничний записаний мною випадок, в Опішному на Полтавщині не так давно, принаймні у 1980-х роках, лікували й “мастит” у корови⁵. Розвідки з Черкащини відомого українського дослідника народного ліку Андрія Шкарбана підтверджують зафіксоване мною у Опішному. У с. Лузанівка Черкаської області в 1994 році він записав: “Обкладають глиною, як в корови вим’я опухне”⁶. Як зафіксовано в Київщині на початку XXI століття, набряки та нариви на ногах корів чи коней також гоїли, обмазуючи уражені місця розведеною водою глиною⁷. У с. Дибинці на Київщині у 2006 році занотовано, що компреси з рудою глиною допомагають і тоді, коли тварина ослабне, об’ївшись: “Як скотина щось з’їсть усмак, брали руду глину, розмочували водою, змащували ноги корові, поки полегшає”⁸.

Вивчаючи питання впродовж останніх років мені вдалося зафіксувати лише ці рецепти застосування глин у процесі лікування тварин, щоправда в різних варіаціях і в різних куточках України. Проте Андрію Шкарбану, який збирав матеріал з народної медицини та ветеринарії у 1990-х роках, пощастило записати, що у Житомирщині глину використовували й для того, щоб полегшити наслідки укусу гадюки, які траплялися з домашньою скотиною на пасовиську⁹.

Раритетний рецепт народного лікування тварин зафіксований польським дослідником Я. Подоляком у Закарпатті. Другий том книги “Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження” (2002) містить раніше опублікований ним у 1961 році матеріал про те, що глину як допоміжний матеріал разом з іншими народними засобами тут використовували при лікуванні переломів у тварин. При цьому попередньо оброблені місця переломів (натерті топленим овечим маслом, міцно обв’язані ганчіркою з накладанням дощечок), обкладали глиною, змішаною з оцтом. Як тільки глина висихала, її змочували водою. Ця процедура знімала жар і полегшувала біль. Інші види пухлин, за даними Я. Подоляка, теж лікували компресами з глини та оцту¹⁰. Голоднова Віра, жителька с. Пархоменко, що на Луганщині, повідомила мені, що для профілактики захворювання свиней вона й зараз підсипає їм до корму глину, вважаючи, що це запобігає розвитку недокрів’я – *“она воспаленія снімає, ето народні способи. Я й зараз свиням її даю, вони в ній і качаються. Для профілактики, бо вона напевно їм нужна, у них малокров’я”*¹¹. Цей запис зроблено 2006 року, а наступного, під час експедиції до Коломиї, що на Івано-Франківщині, записано подібне: *“глину розмішували з половиною і годували свиней”*¹². На жаль, жінка-інформатор не змогла пояснити для чого це робили, проте факт залишається фактом. Інші згадки по темі, зокрема про лікування рожі у свиней за допомогою глини, розбавленої оцтом чи буряковим квасом, також записані мною впродовж 2002–2010 років, отже, і в наш час цей спосіб лікування вважається дієвим, інакше ним би не користувалися. Привертає увагу те, що заодно із цим господарі дають свиням ліки, призначені професійним ветеринаром. Таке поєднання двох методів лікування, що не є винятковим, адже люди намагаються лікувати худобу будь-якими відомими їм способами.

Як і народна медицина, українська народна ветеринарія тісно поєднувала раціональні знання з магичними, якими послуговувалися передовсім для запобігання зуроченню, адже причину хвороби найчастіше пов’язували зі впливом “дурного ока” чи зловмисними діями так званих “відьом”. Так ще наприкінці XIX століття фольклорист та етнограф Василь Милорадович зафіксував, що у Лубенському повіті руду глину підмішували під час годування свині до половини з метою відвертання “прозора”¹³. Не обходилася народна ветеринарія і без застосування печини (шматочка глиняної обмазки печі). Печина вважалася дієвим засобом для запобігання зурочення. Наприклад, серед засобів захисту корови від “урокиє”, Василь Милорадович записав і такі: у хвіст корові ув’язували стружку з рогачів, сажу з кочерг і печину. Печина використовувалася й під час першої годівлі поросяті. Вчинивши тісто у діжі, проводили хрест по ньому, промовляючи: *“Як ся діжа сходить і хліб росте, так щоб на кабанові сало росло”*. Потім вимішували три хлібці (балабухи), додаючи в них 3 рази по 9 житніх зерен з першої копи; щетину, прострижену навхрест на лобі і уздовж спини тварини; надрубаний кінчик її хвоста; шматочок печини і стружку з чотирьох кінців столу. Ці балабухи господиня, ще сама нічого не ївши, згодовувала поросяті після вранішньої церковної служби в неділю, що забезпечувало не тільки його гарний ріст, а й вберігало від злих духів. Спостережено і такий варіант першої годівлі: тварині зливали у глиняну миску по три ложки борщу, каші та риб’ячої юшки, додавали хіба, випечений на непочатій воді. Даючи поросяті цю суміш, теж з віка діжі, примовляли: *“Їж до ножа, щоб таке було сало, як панська діжа”*. А якщо господиня помічала чи їй так здалося, що хтось *“не так глянув на саж”*, то, щоб уберегти свиню від “дурного ока”, вона стиха проказувала: *“Сіль тобі та печина із твоїми очима”*¹⁴. На жаль, мені ще не трапилися відомості про те, чи у наш час господарки застосовують печину для захисту домашніх тварин від зурочення. Найімовірніше, печина як оберіг вже не використовується, адже люди перестали широко користуватися печами. І хоча замовляння типу “Сіль тобі та печина із твоїми очима...” ще побутують серед українців, проте вони зараз не пов’язані з діями, призначеними для охорони тварин¹⁵.

Народна пам’ять зберігає безліч рецептів приготування ліків для покращення здоров’я як людей, так тварин саме у глиняних виробках. У горщиках, часто нових, “неторгованих” (коли виріб купували у гончаря не торгуючись, за ту ціну, яку він правив) готували різноманітні цілющі напари, відвари, настої. В народній уяві новий горщик вважався “чистим” – він не був засмічений рештками їжі, де могли розвиватися хвороботворні мікроорганізми, що мало суттєве значення в досягненні успіху під час лікувальних процедур¹⁶. Уже було зазначено вище, що відомостей з означеного питання в літературі небагато. Вони розпорошені, переважно, у публікаціях про

народну медицину. У статті “Лечение ящура”, вміщеній 1845 року в газеті “Полтавские губернские ведомости”, знайдено інформацію про те, що для лікування язв у роті та на язиці тварин, які виникали під час захворювання на ящур (пухлини, струпи в роті, по всьому тілу), радили давати тваринам, приготовлений у горщику густий відвар полину. Цим цілющим відваром змазували рани, хлюпали на язик, доки тварині не ставало легше. Вважали, що полин – укріплює, мед пом’якшував, купорос затягував рани¹⁷. У матеріалах Василя Милорадовича знаходимо, що для захисту від хвороб домашню птицю годували кашею, приготованою у великому горщику, ймовірно кашнику (3–5 літрів), додавши до неї 10 шпанських мух (вид жуків із сімейства наливників, з висушених тілець яких готували порошок для лікування наливів)¹⁸. Як запобіжний захід від хвороб тварин поливали, спеціально приготовленим в останню неділю великоднього посту, розчином. Для цього збирали сніг, розтоплювали в горщику і додавали свяченої в чистий четвер солі¹⁹. Щоправда, ми не можемо стверджувати, що для приготування ліків чи запобіжних засобів від хвороб необхідне було використання суто глиняних виробів. Найімовірніше, більшість лікарських засобів, принаймні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття готувалися саме у череп’яному посуді, бо він на той час був у широкому вжитку. Проте, завдяки розвідкам Василя Милорадовича, пощастило знайти матеріал, про те, що в Лубенщині наприкінці ХІХ століття готували ліки від порізів і колотих ран на ногах у домашньої худоби з конопляного насіння “в просверленном снизу горшке”²⁰. Спосіб приготування дослідник не подав, проте, вивчаючи питання використання глини та глиняних виробів у народній медицині та лікувальній магичній практиці українців, мені вдалося віднайти кілька схожих рецептів приготування мазей від екземи, “невигойних ран” також із конопляного насіння, галузочок липи, ялівцю, коріння жимолості чи барбарису та інших лікарських рослин. Ліки готували саме у спеціально продірявлених глиняних виробках, переважно горщиках та глечиках. Посудину зі зробленим у дні отвором, у яку складали сировину, закривали покриткою, ставили зверху на інший горщик. Щілину між ними замазували глиною. Цю конструкцію до верху нижньої посудини заривали в землю, навколо горішньої накладали гній, хмиз, розводили багаття, яке підтримували близько доби, і таким чином виготовляли ліки, які з верхньої посудини скапували через зроблений у дні отвір у нижню посудину. Цією густою, в’язкою рідиною коричневого кольору, схожою на дьоготь і лікували рани, при цьому промовляли: “*Ішла красна дівця з кам’яною дійницею до кам’яної корови. Коли з кам’яної корови молоко побіжить, то тоді із рож денного сірого вола і кров побіжить*”²¹. Дослідник народного лікування українців Андрій Шкарбан зафіксував у 1997 році, що у с. Горностайпіль на Київщині за допомогою конструкції з двох глиняних виробів – гладішки (невеликого глечика без вуха) з дірочкою на дні і горщика – готували мазь із льняного насіння від “мокрецю” (запальний процес шкіри) у корови²². Такі свідчення, на жаль, поодинокі, проте, зважаючи на те, що й у народній медицині хвороби шкіри лікували мазями, випареними у спеціально продірявлених глиняних виробках, можна зробити висновок, що приготування ліків у у такому посуді було цілком виправданим, а можливо і необхідним. Адже він був порівняно дешевий та доступний. Для адсорбції ліків у денцях горщика чи глечика (згадуються найчастіше саме ці вироби) легше було зробити отвори, череп’яний посуд має низьку теплопровідність, внаслідок чого його вміст тривалий час зберігає необхідну температуру, витримує значне її підвищення.

Щодо того, чи користуються господарки зараз глиняними виробами для приготування засобів для лікування домашніх тварин, то поки що даних я не маю. Розповідають, що готують відвари цілющих трав, передовсім для корів та свиней, у емальованих чи алюмінієвих каструлях, чавунцях, настої у скляних та пластикових пляшках. Глиняний посуд, на жаль, вийшов з широкого повсякденного вжитку, тому його використання фіксується лише в одиничних випадках, та й то не як обов’язковий, а скоріше випадковий атрибут.

У даній статті розглянуті випадки, коли лікування та запобігання захворюванням тварин відбувалося за допомогою глини, а також ті записи, що фіксують рецепти приготування запобіжних засобів від хвороб у глиняних виробках, якими користувалися українці в домашніх умовах. Коли домашнє лікування тварин було безуспішним, зверталися до людей, які мали у цьому певний досвід “шептух”, “знахарів”, “бабок”, “коновалів” і допомагали коли “у корови відьма забирала молоко”, “від зглазу” тощо. Тоді лікування було пов’язане з магичними діями, про що йтиметься у окремій статті.

Підсумовуючи зауважу, що матеріали з означеної проблематики зафіксовано у Київщині, Черкащині, Полтавщині, Сумщині, Харківщині, Луганщині, Донеччині, Тернопільщині, Вінниччині, Івано-Франківщині, Закарпатті, отже ареал розповсюдження цих знань охоплює значну територію України. Серед згаданих засобів народної ветеринарії з використанням глини та глиняних виробів нині зафіксовано поодинокі. Це стосується застосування глини у розчині з водою, оцтом, буряковим квасом для лікування запалення шкіри тварин, зокрема рожі. Отже, цей рецепт виявився раціональним і дієвим, тому й зберігався у домашній ветеринарії впродовж тривалого періоду часу. Вже вкотре констатую, що використання глиняних виробів для приготування лікарських засобів у народній медицині та ветеринарії пов'язане, насамперед, з тим, що вони впродовж тривалого історичного періоду, аж до середини ХХ століття, займали важливе місце в традиційно-побутовій культурі українців. І тільки окремі засоби, зокрема для народного лікування шкірних хвороб у тварин, потребували використання суто череп'яного, у багатьох випадках спеціально продірявленого посуду. Ймовірно, народна ветеринарія не обходилася й без віри у цілющі властивості предметів з рідної домівки, у тому числі й посуду з глини. Багатьма дослідниками доведено, що приготування страв, напоїв, а також лікарських засобів у глиняних виробках є надзвичайно корисним, адже глина не тільки екологічно чистий матеріал, а й хороший дезінфектор, теплзберігач. Під час приготування страв, напоїв, ліків у глиняних виробках їх вміст збагачується багатьма корисними для організму мікроелементами²³. Народні знання в царині ветеринарії є настільки глибокими й усталеними, що навіть у наш час господині, перш ніж звернутися до ветеринара, намагаються вилікувати домашніх тварин самотужки і, як бачимо, не без застосування глини.

¹ Спогади Педченко Олени Миколаївни 1940 р. н., м. Котельва, Полтавська обл., 2008 р. // Польові матеріали автора. Приватний архів.

² Спогади Іванчук Уляни, 1932 р. н., м. Коломия, Косівський р-н, Івано-Франківська обл., 2010 р. // Польові матеріали автора. Приватний архів.

³ Спогади Яценко Парасковії Єлисеївни 1934 р. н, с. Опішне, Зінківський р-н, Полтавська обл., 2010 р., // Польові матеріали автора. Приватний архів.

⁴ Спогади Радченко Єфросинії Матвіївни, 1928 р. н. м. Гадяч, Полтавська обл., 2006 р. // Польові матеріали автора. Приватний архів.

⁵ Спогади Шиян Лідії Григорівни 1936 р. н., с. Опішне, Зінківський р-н, Полтавська обл., 2007 р., // Польові матеріали автора. Приватний архів.

⁶ Спогади Іванченко Ольги Марківни, с. Лузанівка, Кам'янський р-н, Черкаська обл., 1994 р. // Польові матеріали Шкарбана Андрія. Приватний архів.

⁷ Спогади Проценко Галини Павлівни 1924 р. н., с. Великі Прицьки, Кагарлицький р-н, Київська обл., в 2006 р. // Польові матеріали автора. Приватний архів.

⁸ Спогади Литвинець Ольги Трохимівни 1931 р. н., с. Дибинці, Богуславський р-н, Київська обл., 2001 р. // Польові матеріали автора. Приватний архів.

⁹ Спогади шептухи Павленко Одарки Пилипівни 1916 р. н., с. Миколаєвичі, Радомишльський р-н, Житомирська обл., 1996 р. // Польові матеріали Шкарбана Андрія. Приватний архів.

¹⁰ Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: У 2-х т. – Львів, 2002. – Т. 2: Духовна культура. – С. 151.

¹¹ Спогади Голоднової Віри Василівни, 1955 р. н., с. Пархоменко, Краснодонський р-н, Луганська обл., 2006 р. // Польові матеріали автора. Звіт про керамологічну експедицію на Луганщину 12.09-20.09.2010 року. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. - Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 108. – Арк. 37.

¹² Спогади Ящук Варвари Степанівни 1942 р. н., м. Коломия, Івано-Франківська обл., 2007 р. // Польові матеріали автора. Приватний архів.

¹³ Милорадович В.П. Життє-бытє лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А.П. Пономарьов, Т.В. Косьміна, О.О. Боряк; вст. ст. А.П. Пономарьова; іл. В.І. Гордієнка. – К., 1991. – С. 298.

¹⁴ Там само. – С. 297–298.

- ¹⁵ Метка Л. Сіль тобі та печина // Берегиня. – 2007. – Число 1. – С. 27–32.
- ¹⁶ Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – 408 с.: іл.
- ¹⁷ Э. Ветеринария: Лечение ящура // Прибавление к Полтавским губернским ведомостям. – 1845. – № 8. – 24 февраля. – С. 86–87.
- ¹⁸ Милорадович В.П. Вказ. праця. – С. 303.
- ¹⁹ Львовский Л. Русская простонародная медицина // Живописная Россия. – 1902. – № 56. – С. 316.
- ²⁰ Милорадович В.П. Вказ. праця. – С. 282.
- ²¹ Там само. – С. 282.
- ²² Спогади Чернюк Ганни Андріївни 1920 р. н., с. Горностаїпіль, Іванківський р-н, Київська обл., 1997 р. // Польові матеріали Шкарбана Андрія. Приватний архів.
- ²³ Пошивайло О.М. Вказ. праця. – С. 278.

В статье на основе собственных полевых материалов рассматривается использование глины и глиняных изделий в народной ветеринарии во второй половине XIX – начале XXI века в Украине.

Ключевые слова: народная ветеринария, глиняная посуда, глина, домашние животные

Usage of clay and wells earthenware in traditional veterinary medicine in the middle of the XIX – the beginning of the XXI century in Ukraine is examined on the basis of the field data.

Key words: folk veterinary medicine, pets, earthenware, clay.

ХАРЧУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ РОМЕНЩИНИ НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується харчування селян Роменщини на початку 30-х років ХХ століття. Автор звертає увагу на побутування нових рецептів приготування їжі та вживання сурогатних страв роменчанами під час голодомору 1932–1933 років.

Ключові слова: голод, сурогатні страви, харчі, вариво, традиційне харчування.

Період кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. був надзвичайно складний для українського селянства. Політика радянської влади була спрямована на реформування українського села. Здійснюючи колективізацію насильницькими методами радянська влада мала на меті зруйнувати українське село з його звичаями й традиціями. Але найбільш болючим було те, що на початку 30-х років більшовицькою владою впроваджено в життя план рукотворного голоду. “Це був відвертий геноцид щодо українського селянства – акція, за жорстокістю і розмахом співмірна хіба що з гітлерівськими злочинами проти людства”¹. Однією із складових традиційної культури є харчування. Саме в період голодомору воно зазнало кардинальних змін.

Проблема харчування українського селянства Роменщини на початку 30-х років ХХ ст. не досліджена. Але слід зазначити, що в останні десятиліття дана тема стає предметом наукового дослідження як у діаспорній, так і у вітчизняній науці. З існуючих праць цієї тематики важливою є праця Ю.В. Авраменка, який у збірнику “Голодовка: 1932–1933 рр. на Переяславщині: Свідчення” уклав словник сурогатних страв, що споживалися населенням цього краю в роки голодомору². Лідія Артюх у статті “Народне харчування, їжа, кухонне начиння”, досліджуючи традиційну народну кухню українців зазначає, що під час голодомору 1933 р. були порушені всі харчові заборони і обмеження³. Проте, здебільшого, її дослідження стосуються традиційного суспільства, період голодомору вона згадує лише побіжно. У статті “Харчування та заміники їжі українського селянства на початку 30-х років ХХ століття” Олеся Стасюк досліджує вживання селянами сурогатних страв в 1932–1933 роках в різних областях України. Але в даній праці відсутні відомості про харчування роменчан⁴. Ганна Капустян у статті “Голод і селянська ментальність”, досліджуючи різні регіони України, вказує на втрату в селян відчуття смаку, які в ті часи їли все без розбору, додаючи до харчування різні не харчові інгредієнти⁵. У праці “Їдло 33-го. Словник голодомору”, яку упорядкував Олекса Різників, детально описуються всі страви, які вживали українці під час страшного голоду 1932–1933 років. Крім того, автор іноді проводить по декілька варіантів назв однієї і тієї ж страви в різних регіонах України⁶. Також цікавою є ілюстрована праця “Україна 1933: Кулінарна книга” Миколи Бондаренка, в якій описуються сурогати рослинного походження, якими харчувалося населення України під час голоду⁷. Не зважаючи на ряд праць, які проливають світло на проблему харчування селянства початку 30-х р. ХХ ст., дана тема залишається недостатньо дослідженою. Більш детального вивчення потребує ситуація в окремих регіонах України, зокрема на Роменщині, оскільки в існуючих працях відомостей про цей край не знаходимо. На початку 1930-х рр. в краї відбулися значні зміни в харчуванні селянства, що вплинуло на всі сторони життя роменчан.

Дана робота базується на зібраних автором спогадах очевидців, які пережили голодомор і самі харчувалися цими стравами, а також архівних джерел. Загальну картину доповнюють спогади очевидців, які збирали пошукові загони Роменських шкіл і впорядкувала Роменська міська рада⁸.

Однією з причин голодомору 1932–1933 рр, які призвели в подальшому до деформації харчування роменців, були непосильні хлібозаготівлі, які лишали селянина без продуктів харчування. Вже на III Всеукраїнській конференції КП(б)У, що відбулася 6–9 липня 1932 р., обговорювалося питання хлібоздачі. Косіор зазначав, що в деяких регіонах відчувається

серйозна нестача продовольства, плани хлібозаготівлі дуже високі і нереальні для виконання. Скрипник прямо заявив, що у селян вже все забрали. Проте Молотов назвав спроби пояснити провали завищеними планами “антибільшовицькими” і закликав до виконання поставлених завдань не очікуючи на жодні поступки⁹.

Таким чином, рішення конференції, не зважаючи на скрутне становище селянства, згодом відобразилися в планах хлібозаготівлі. Вже в серпні 1932 р. було оголошено про перший план хлібозаготівлі і сільськогосподарських продуктів. З цим завданням більшість населення впоралася, але вже у жовтні було доведено до відома селянин про додатковий план здачі. Він становив 50 відсотків від основної норми¹⁰. Про це свідчать і респонденти: “Як розказував мені батько, що в нашому селі Ярмолинці на кожен двір був накладений дуже великий податок, але начальству й того було мало, бо коли хто й виконував той податок, тоді тому одразу накидали ще один”¹¹.

Селяни побачивши, що плани постійно піднімають, а харчів майже не залишається до нового врожаю, почали приховувати продукти. Хто ховав зерно пшениці, пшона, кукурудзи, ячменю, квасолі під піччю¹², а хтось закопував вночі десь за ліском, щоб ніхто не бачив. “Мій дід заховав у своєму дворі мішок проса, а ще сім мішків гречки заховав він у клуні сусідки Науменко Ганни, яка вже була в колгоспі. Він думав, що в неї шукать не будуть, і заховав у стожок отави. Та прийшла бригада і до нашої сусідки-колгоспниці. Обшукали всю клуню та нічого не знайшли. Отава гарно зляглася. То вони й не проштирхали”¹³. Про те, що селяни намагалися приховати частину зерна від активістів, щоб врятувати свою сім’ю від голодної смерті, свідчать і статті районної газети. Так “куркуля” Семеннік К., за те що заховав у соломі зерно і не здав державі, засуджено на 10 років з конфіскацією майна і виселенням за межі України. Інші “куркульки” Гайда У., за переховування хліба засуджена на 6 років з конфіскацією, а Корж М. за те, що заховала під піччю 4 ц. зерна – на 4 роки і накладено штраф 300 крб.¹⁴.

Селяни, які десь приховали продукти чи зерно від “буксирів”, мали можливість вижити, хто нічого не мав – “мерли, як мухи”¹⁵. За свідченнями очевидців, щоб якимось прохарчуватися, в цей час починають розводити зайців і голубів. Звідси пішло й прислів’я: “Зайці в нори, голуби вгору”. Їх активісти спіймати не могли¹⁶. Проте людей, що розводили голубів і зайців, було не багато. Основна маса населення виживала хто як міг.

Люди намагалися допомагати один одному, щоб разом подолати голод. “Рідні, у кого, щось було з продуктів, старалися ділитись” – згадує Макаренко М.Г.¹⁷. Опитані розповідають, що в місті жилося трішки легше ніж в селі, тому рідні з міста допомагали родичам селянам. “Батько поїхав до тестя і він дав сала і пшона. І ми їли те пшоно і попухли. Я розказую людям, а вони не вірять. Ото з’їли того пшона утром, і ввечері пшоно, і на другий день теже пшоно. Так їли, що аж од того пшона жога стала пекти і гірко в роті”¹⁸. Інший респондент також розповідає про допомогу сусідів: “Меншого братика і сестричку люди жаліли. Пригощали то соняшниковим насінням, то сухою скибочкою гарбуза або хліба”¹⁹. Допомогали також у переховуванні харчів. Так, селяни які були в колгоспах чи “активах”, щоб врятувати від голоду своїх односельців, переховували їх продукти чи зерно²⁰.

Люди ходили по наймах з надією щось заробити, на допомогу з колгоспу було мало сподівань. Про це розповідають майже всі опитані. Оплатою праці слугували здебільшого продукти харчування²¹. “Старша сестра зранку до ночі працювала в чужих селах, щоб хоч якимось допомогти сім’ї: то миску борошна принесе, то два–три десятки картоплин”²².

До колгоспу роменчани вступали неохоче. Але доведеним до відчаю селянам нічого не залишалось, як іти в колгосп, адже там давали хоч якимось вариво. “В колгосп люди йшли ради тієї баланди, що там дадуть. Ну, все одно нащот харчів важко було”²³. Страв, які готувалися в колгоспній їдальні, людські шлунки не витримували. Про це свідчить один з респондентів: “Ну, нагодують в колгоспі таким варивом, а люди й до поля не доходили, бо треба бігом бігти було облігчиться. Ото в кущах облігчився після такої їжі, а тоді до роботи”²⁴. Прохарчуватися баландою, яку готували на колгоспній кухні було проблематично, адже її важко було назвати їжею і вона не мала ніякої харчової цінності. Тому колгоспники намагалися щось вкрати, щоб прогодувати себе і сім’ю. За свідченнями респондентів: “Ланкові після прибирання поля з буряком могли собі заховати в халяви чобіт кормові буряки. А вже дома з цього можна було приготувати і узвар, і в “млинці” терли, або просто кришили та заливали водою і варили таку

страву²⁵. Як розповідають респонденти в колгоспах згодом почали видавати невелику кількість продуктів. “Колгоспникам давали гречану муку і хліб з неї. З цієї муки можна було щось зробити. Та, правда, й видачі ці відбувалися вже в кінці 1933 року”²⁶. А до цього давали пів-літра якоїсь рідини на одну працюючу людину²⁷.

Інші роменці, які не вступили в колгоспи, взагалі були покинуті напризволяще. Їм не було на кого надіятися, тому шляхи до виживання кожен шукав самостійно. Єдина мета основної маси селян в цей час була – “Де найти їжі. Шо його з’сти”²⁸.

Першою на порятунок голодуючим прийшла природа. Роменчани їли все, хоч якоюсь мірою їстівне, що можна було знайти в навколишньому середовищі. “Їли листки, коріння, калачики, робили млинці з бур’яну. Все, що не гірке те й їли, бо ходили пухлі”²⁹. Молоденька кропива ставала чи ненайпершою і основною їжею. Люди потягнулися до лісу і збирали все, що було їстівне. На полях та луках рвали конюшину, люцерну, лободу, бурячну гичку. Така ж ситуація була і по всій території України. “Щавель, лопуцьки, лобода та інші трави йшли до юшки”³⁰. Респонденти розповідають, що їли “кользове листя як поросло, кользу ламали, стебло там таке як палець. Чистили те стебло і їли, воно таке добре. Івашкові головки, ото шо клевер цвіте ото і їх їли”³¹. Харчувалися також молодими пагонами рослин, кленовою кашкою. З листя і зерен липи, конюшини пекли млинці, сковорідку змащували воском³².

За спогадами В.А. Сеника люди, в основному, харчувалися травою і листям. “Рвали квіти конюшини, обривали листя липи, сушили його і пекли лип’яники”³³. Дослідники голодомору 1932–1933 рр. зазначають, що липовий цвіт та листя справді рятували людей від смерті. Ще задовго до жнив липи вже були обчухрані, а молоду парость вирубали. Все пішло в їжу³⁴.

Опитані респонденти розповідають, що харчувалися роменчани здебільшого різними рослинами, їжі тваринного походження майже не вживали. Зважаючи на таку ситуацію серед селян побутували частівки, які складали бродячі бандуристи:

Коли Ленін умирав,
Сталіну приказував,
Щоб ти хліба не давав,
Сала не показував³⁵.

В ужитку селян Роменщини в цей період склалися нові рецепти сурогатних страв. Молоде листя клену, липи, буряка чи кропиви сушили в печі, добре перетирали і готували на воді паляниці³⁶. З сушеної конюшини пекли хліб³⁷. Весною з розтертих бруньок липи пекли коржики, які називали “щоденники”³⁸. Листя з липи добавляли до полови та картоплі і пекли маторжаники³⁹. Також “пекли млинці з лісового моху, дубового листя, збирали качани з ремези в озерах, у лісі жолуді”⁴⁰. У різних регіонах України також зустрічалися випадки коли млинці пекли з тертого осердя качанів, робили берестову муку, яка була дуже жорстка і не придатна для їжі⁴¹. За відсутності зерна та муки українські селяни вигадували різні сурогатні страви, які могли замінити хліб. Так, зустрічаються випадки вживання дертяників, полов’яників, хроняників, лопушаників⁴².

Кропиву та листя буряка їли вареними у воді. Якщо у кого була картоплина додавали і картоплю, то це взагалі була “смакота” яку їли не кожного дня, бо картоплі теж не було. “Сушили кукурудзяні стебла, товкли в ступі, змішували, як борошно і варили страву”⁴³.

Респонденти згадують, якщо вдавалося десь роздобути зерна чи муки, то їх використовували дуже економно, щоб вистачило на довше. Так “до муки добавляли гичку і всякі бур’яни, і варили затірку”⁴⁴. Ця страва була досить поширена серед селян Роменщини. Її також готували на колгоспній кухні і годували нею працюючих. Часто муку замінювали іншими сумішами, такими як половина, гречана дерка. Іноді навіть додавали жолуді⁴⁵ або тирсу⁴⁶.

Ще однією поширеною серед мешканців Роменщини стравою були липники. Ці коржики з листя липи їли в кожному селі району. Хоча рецепт приготування в різних селах дещо відрізнявся. Одні люди їх готували з листя липи⁴⁷, інші з її цвіту⁴⁸, або ж з листя й зерен липи⁴⁹.

В ті часи серед селян Роменщини поширеною була дума місцевого бандуриста Єгора Мовчана. Особливо роменчанам до вподоби був один з уривків, який влучно описував тогочасну ситуацію:

Ну вже в тридцять другім році,
 Як його діждали,
 Знайшли люди дуже гарну,
 Страву з гарбузами,
 Качанами, гарбузами перезимували,
 Тридцять третього весни все-таки діждали...⁵⁰

Влада знала про катастрофічну ситуацію на селі проте нічого не робила, щоб врятувати селян від голодної смерті. Про це писав, зокрема, член ЦКК ВКП(б) В. Фейгін до Г. Орджонікідзе: “Люди голодають, харчуються сурогатами, обезсилюють...”⁵¹ Політика влади призвела до того, що селяни Роменщини змушені були шукати різні замітники їжі, адже майже всі продукти харчування були вилучені. Рятуючись від голодної смерті населення докладало чимало зусиль щоб приготувати хоч якусь їжу для себе та родини. Коли саме почали вживати сурогати встановити досить складно. Опитані респонденти чіткої відповіді не дають. “Помню що літом 32-го ми вже збирали калачики, ну голоду великого ще не було. Мати пекла “млинці” з калачиків із якимись висівками”⁵². “З буряку робили квас і вживали його в їжу. А також до цього квасу додавали листя чи коріння, лободу або кульбабу, подорожник, кропиву і з цього варили суп чи борщ, і без хліба хльобали це вариво”⁵³.

Багато нових “страв” готувались за допомогою подрібнювання та перемелювання. Але активісти при обшуках також вилучали ступи, щоб селяни не товкли зерна⁵⁴. Так, Я.Ф. Парафійник розповідає, що в Ромнах можна було купити чи обміняти жорна. “В нас забрали активісти жорна і було дуже важко. А в нашої тітки осталися, вона їх приховала. То хоч якесь спасіння було од голоду. Намелеш кукурузи чи жолудів і можна шось спекти. До муки такої домішували лободу чи якийсь бур’ян або і без нього пекли хліб чи млинці”⁵⁵. Для подрібнювання ще використовували і ступи, які, як уже згадувалося, також вилучали активісти. Тому люди намагалися якось приховати їх, а якщо вже їх знищили активісти, то позичали в родичів чи сусідів. Особливо вони були необхідні взимку і ранньою весною, коли ще не було зелені для харчування. В той час відносно цього і прислів’я побутувало: “В ступах так товчуть, що і в Москві чуть”⁵⁶.

Одним із засобів порятунку від голодної смерті було рибальство та збиральництво. Проте зважаючи на географічне розміщення Роменщини та природні умови, які не вирізняють дану місцевість великими водоймами, ловля риби не могла прохарчувати людей. Крім того, ставки також охоронялися. Лише мешканці сіл, які розташовувалися на берегах річок або неподалік від них, часто виживали саме завдяки рибі та риб’ячому жиріві, який слугував заміником олії та смальцю. “На риб’ячому жиріві смажили картоплю, листя буряка або іншу траву чи листя. Через це в селі стояв страшенний сморід”⁵⁷. Ще один респондент розповів, про порятунок завдяки рибальству: “Наша хата стояла над річкою. Ми вижили завдяки тому, що батько кожного дня ходив рибалити. Іноді йому вдавалося принести додому кілька рибин і це було для нас свято”⁵⁸. Ловити рибу треба було обережно, щоб ніхто з активістів не бачив, бо могли відібрати.

В пошуках їжі люди сходилися до водойм де можна було виловити не тільки рибу, а й різні молюски, які водилися в навколишніх ставках. “Ходили в сусідню Андріївку до великого ставка, навколо якого диміли вогники, а люди, наче мурахи бродили по воді, витягуючи з неї молюски. Їх кидали в гарячу воду. Стулки молюсків розкривалися, всередині було м’ясо, що нагадувало білок курячого яйця. Кругом ставка лежали гори ракушок. Мабуть, сам Бог зглянувся над людьми, бо тих молюсків у ставку була тьма-тьмуща”⁵⁹.

Стосовно збиральництва, то воно на початку 30-х років ХХ ст. було також трансформоване. Йдеться про те, що поряд із традиційними ягодами, грибами та лікарськими рослинами, які збирали роменчани в лісах та на галявинах, тепер збиралася вся зелень і бур’яни. Більше того, всі вони вживалися в їжу, як в сирому, так і у вареному вигляді. З них готували найрізноманітніші страви, які до цього часу не були характерні для традиційного харчування роменців. Крім того, змінилася і сама функція збиральництва в народній кулінарії. Якщо в попередні роки воно виконувало допоміжну функцію в харчуванні, то в даний період мало основне значення для більшості селян Роменщини. Саме завдяки рослинам, які можна було

знайти в природі, основна маса селян виживала в ці складні роки⁶⁰. “Ми вижили тому, що збирали в лісі гриби, ягоди, різні трави, бур'яни”⁶¹. Звичайно, збирання грибів допомагало прохарчуватися якийсь час, але не могло бути цілковитою панацеєю від голоду.

Щодо полювання, то розраховувати на нього як на ефективний засіб порятунку не доводилося, оскільки воно було заборонено. Якщо й полював хто, то тільки вночі на свій страх і ризик.

За свідченнями очевидців голод посилювався навесні 1933 року. “Весна видалася ранньою. Все росло, буяло, поля були засіяні. Недалеко від нас були посіяні цукрові буряки, а навпроти нашого двору через дорогу – просо. Коли воно підросло, його почали проривати. Це робили, в основному, діти. Тут же, під вербою, варили затірку з білої муки, але це тривало не довго, через декілька днів усіх розигнали”⁶².

Коли почало наливатись жито голодні селяни прокрадалися на поля і зрізали колоски, наражаючись на смертельну небезпеку. “Якось ми з хлопцями, – розповів В.А. Сенік – залізли скраю в жито, що росло над шляхом. Нарвали колосків і витирали зерно в подолі сорочки, не почувши, як під'їхав на лінійці⁶³ до нас Литовка Кирило Свиридонович, голова колгоспу. Сказав, що так робити не можна, але не лаяв і не бив”⁶⁴. Проте слід зазначити, що подібне ставлення було не до всіх. Адже з 7 серпня 1932 року діяв сумнозвісний закон, який в народі прозвали законом про “п'ять колосків”. За спогадами Володимира Андрійовича, його сусіда Павла Столярового убив наглядч за полями за те, що він зірвав десяток колосків⁶⁵.

Багато респондентів розповідають, що вони вижили під час голодомору саме завдяки тому, що у них була корова. “Мати розказувала, що в селі у кого осталася корова, ті сім'ї вижили. Часто їй не було чим годувати, особливо зимою. Ну, вона годувальниця всіх спасала”⁶⁶. До молока додавали подрібнений бур'ян, полову чи мелене зерно. І таку страву вживали в їжу⁶⁷.

Весною та влітку, як свідчать старожили, харчувалися зеленню, завдяки чому якимось виживали⁶⁸. А з настанням зими 1933 р., почався лютий і жахливий голод. Роменчанам нічого не залишалося, як рятуватися від смерті будь якими засобами. Дослідники народного харчування українців зазначають, що в цей період голод знищив всі харчові заборони⁶⁹. На Роменщині, як і в інших місцевостях України⁷⁰, щоб вижити, мешканці почали їсти котів, собак та іншу дрібну живність: мишей, ховрахів, кротів, щурів, їжаків, жаб, птахів, збирали різні личинки, розкопували черв'яків та хробаків⁷¹. Очевидці розповідають, що в селах майже не було ні котів, ні собак, та й мишей не було. Ночами ходили на скотомогильник “виривати коней, телят, що за день з ферми привезли”⁷². “Люди ходили пухлі, не впізнавали один одного. Їли котів, собак, дохлу конину і різне падло”⁷³. “Видирали з гнізд галок і варили з них суп, а то і так їли. На болоті ловили жаб, варили і їли”⁷⁴.

В їжу споживалося й те, що, зазвичай, не було їстівним. Їли шкури тварин⁷⁵. Мололи на борошно кістки, підошви з взуття, шкіряні паски, кирзові чоботи і варили з них суп⁷⁶. Готували їжу не тільки з листя дерев, а й з кори⁷⁷. Щось подібне до їжі готували виварюючи клей з дерев. Вживання в їжу таких сурогатів спостерігалося і в деяких інших місцевостях України⁷⁸.

Цими замінниками їжі доводилося харчуватися селянам Роменщини, щоб вижити. Такі “страви” погіршували самопочуття людей, викликали захворювання на різні кишкові хвороби, призводили до смерті. Але іншого шляху порятунку не було.

Але найстрашнішим було те, що доведені до психічних розладів роменці іноді вдавалися до канібалізму, жертвами якого найчастіше ставали діти⁷⁹.

Життя дітей в тих умовах було надзвичайно складним. Відсутність їжі, харчування різними сурогатами призводило до тяжких шлунково-кишкових захворювань та різних інфекцій. Крім того, кожного дня вони ставали свідками страшних мук та смертей своїх рідних та знайомих. А це завдавало непоправної шкоди їхній психіці. Постійний голод і безперервні пошуки їжі, яку в них відібрала влада, такими були будні роменських дітей. Про це також народ складав частівки:

Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Ходять діти по дорозі,
Просять хліба, просять сала,
Бо совєцка власть забрала⁸⁰.

Траплялися випадки коли батьки не маючи чим погодувати дітей виганяли їх з дому⁸¹. Багато дітей приходило до дитбудинків, або ж їх туди віддавали батьки, щоб урятувати від голодної смерті.

Дитбудинки також не могли забезпечити харчуванням всіх дітей. Адже кількість голодуючих дітей постійно збільшувалася, а фінансування залишалося незмінним. А взимку 1932 року Роменський дитячий будинок взагалі не отримував хлібної пайки та інших продуктів⁸².

У школах також було відсутнє харчування. Їли те, хто чим розжився, або те, що дали батьки. “Хто витягав з кишені зерно, хто – якийсь фрукт чи овоч, а дехто навіть кусень хліба чи сухар. Були хлопці, які крали щось поїсти, щоб не вмерти з голоду, але за таке могли й скалічити. Я бачив як побили одного чоловіка, який украв півбуханки хліба”⁸³.

Багато дітей в цей час взагалі не ходили до школи. Щоб допомогти врятувати родину вони “з дванадцяти років ходили працювати в сусіднє село за маленький окраєць хліба, який віддавали в сім’ю”⁸⁴.

Як розповідають респонденти, щоб урятуватись від голоду, всі селяни працювали, навіть малеча допомагала. “Я мала була і то у мене була своя робота, нарвать калачиків, листя бур’яну, а в старших – листя чи цвіту липи. Ми ще й на зіму заготовляли, щоб було з чого млинці пекти. А скільки ж того листя треба нарвать на зіму, воно ж посохне і перетирається на порох”⁸⁵.

Діти самі намагалися прохарчуватися тим що давала природа. Їли яблука, груші, рвали агрус, шовковицю, бузину⁸⁶. Вони збирали різну зелень на галявинах. Підтвердженням цього є свідчення старожилів: “Ми з братом ходили на луг по конюшину. Йти було дуже боляче, бо з наших ніг капала вода. Квіти конюшини ми їли прямо з комахами. Потім наривали повну торбинку квіточок і несли додому, мама їх сушила в печі, розтирала, змішувала з гречаною лускою і пекла паляничку. Як ми чекали на шматочок тієї палянички!”⁸⁷.

Крім того, діти дуже рано йшли в колгоспи, щоб отримувати собі харчові пайки, бо вони видавалися тільки працюючим. Один з респондентів розповів: “...я тільки 6 класів кончив і пішов на ферму пасти свиней, там було багато таких як я. Всі ради їжі йшли, там давали варену квасолю, утром і вечором”⁸⁸.

Як зазначалося вище, дорослі і діти, які працювали в колгоспі, часто харчувалися померлими на фермі тваринами. Якщо дорослий організм витримував таку їжу, то діти помирили майже одразу після вживання такої їжі. “Зо мною робив хлопчик, він дуже голодав. Він пішов наївся дохлого поросяти і зразу вмер”⁸⁹. Якщо якась тварина пропадала у колгоспі її також використовували в їжу. З неї варили страву, а тоді роздавали працюючим. Всі знали, що тварина пропавшою, але їли, бо іншого виходу не було. Тоді говорили: “Хоч так помреш, як з’їси. Хоч помреш з голоду, як не з’їси”⁹⁰. Один з респондентів описав жахливу картину: “Коли кобила пропаде з неї варили їсти робочим, а ми бігом за ножа і собі м’яса взять. Одрізаємо кусок, а там черви такі здоровезні. Нічого, все одно їли. Струсиш того черв’яка і їси, або і з черв’яком. І їли, і травилися, і вмирили”⁹¹.

На фермі можна було вкрасти і овочі призначені для тварин. “Буряка, що для поросят був призначений, обскребеш і можна їсти. Картоплю свиням варили, можна було тихенько вкрасти за пазуху. Ну, так щоб ніхто не бачив, бо такого дадуть, що страх, точно більше не захочеш. Ну, тихенько вкрадеш трохи додому картошки”⁹².

Ситуація в містах, зокрема в Ромнах, була дещо кращою. Люди, які працювали на підприємствах, отримували пайку хлібом, або іноді грошима, тому могли так-сяк прохарчуватися. “Наш батько працював на залізниці, розповідав, що мимо нас йшли вагони із зерном, картоплею, буряками. Та не можна було нічого взяти, бо тут і зразу тобі кінець буде. Ну, батько якось уночі умудрявся щось достать і принести додому. Та й пайку там давали. Щоб урятувати дітей, він ховав свій пайок і приносив додому”⁹³. Високооплачуваною на Роменщині була праця збиральників трупів. Вони отримували 100 грамів хліба за кожного мерця⁹⁴.

Крім того, в містах було введено карткову систему, за якою можна було отримати харчі. Правда, партійна номенклатура отримувала значно більше продуктів ніж прості люди. Хоч у державних магазинах хліб коштував копійки, але видавали його лише по картках тим, хто працював на якомусь виробництві: найбільше – по 600 грамів на день, а непрацюючим членам

родини – по 100–200 грамів. Про інші продукти роменчани не могли і мріяти⁹⁵. Картки отримували не всі, тому намагалися їх десь роздобути⁹⁶.

У містах продукти можна було купити і на базарі. Але слід зазначити, що ціни там були дуже високі. Тому мало хто з простих роменців і селян району міг собі дозволити щось придбати. Так, 1,5 кілограмовий буханець хліба коштував 60 радянських крб., а середня заробітна плата кваліфікованого робітника на найпотужнішому міському підприємстві становила близько 75 крб., а на інших заводах і фабриках і того менше⁹⁷. Звичайно, що в простих селян не було таких коштів, щоб купити собі продукти. Торгували на базарі і м'ясом. Як зазначають респонденти сирого не продавали, а торгували смаженим, тушкованим і вареним. Могли підсунути котячого, собачого, а то й людського⁹⁸. Продавали там також і людську ковбасу. “Були такі ахвиристи, що різали людей і начиняли ковбасу та продавали. Міліція оципила базар і зловила цих шахраїв. А батькові нашому вручили цю ковбасу, бо він недалеко проходив. Поки це тих людей в тюрму загнали і розібралися з усім, а батько на базарі з ковбасою стоїть і жарища така страшенна. Ну йому нічого, бо його тільки подержать її попросили”⁹⁹.

Ще одним місцем придбання продуктів був магазин “Торгсін”. В Ромнах також був відкритий такий магазин. В ньому в обмін на коштовності, золото, срібло можна було отримати шматок хліба або інших продуктів¹⁰⁰. З усього району селяни і міщани зносили сюди коштовності, щоб обміняти їх на харчі. Слід зазначити, що за золоті, срібні та інші коштовні речі в цьому магазині люди отримували дуже мізерну платню. Селяни в основному обмінювали коштовності на продукти, рідко хто брав гроші¹⁰¹. А якщо і отримували гроші, то їх також витрачали на придбання їжі.

Здавна в українській традиційній культурі склався звичай частувати гостей. Українці відомі як гостинний народ. Їх оселя завжди була відкрита для кожного продовжнього, гостя або жебрака. Як зазначає Л. Артюх : “хто б не заходив гостювати чужий або свій, його ведуть до столу, де все готово”¹⁰². Звичайно, в умовах голоду ні про яке частування гостей і не йшлося, адже самим нічого було їсти. Така ситуація надзвичайно болюче відбивалася на духовному самопочутті селянина-хлібороба у якого на столі, за звичаєм, мав обов'язково лежати кусень хліба і пучка солі. Намагаючись хоч якось компенсувати їх відсутність роменчани пошановували гостей тим, що було. Так респондент розповідає: “Хоч й самим їсти нічого було, все ж коли прийшли дядькові діти мати старалась якось пригостити. Нарвала калачиків, та й дає їм, а в самої аж сльози на очах”¹⁰³. Коли ж вже зовсім нічим було пригостити господарі з боєм говорили: “У нас й самим нічого їсти”¹⁰⁴. Слід зазначити, що постів також ніхто з роменців не дотримувався. В переважній більшості селянських сімей їжа була одноманітною навіть на великі церковні свята. За відсутності продуктів, зрозуміло, що селяни не готували і традиційних обрядових страв.

Отже, відсутність продуктів харчування на початку 30-х р. ХХ ст. призвела до суттєвої деформації традиційної етнокультури Роменщини в той період. Була повністю перервана традиція пригостання гостей і рідних, адже в умовах голодомору господарям не було і самим чим харчуватися. Трансформувалися і самі звичаї харчування роменчан, тепер вже ніхто не додержувався постів і церковних свят, їжа під час яких дуже відрізнялася. Змінилося і саме повсякденне харчування селян. Збиральництво стало основним засобом для порятунку голодуючих роменців. Саме те, що дала природа в першу чергу споживалося в їжу, при цьому асортимент вживаних рослин значно розширився. Мешканці Роменщини харчувалися різними ягодами, травами, бур'янами, грибами, їстівними і не їстівними. Вживали в їжу різні сурогати, забирали харчі від худоби, їли тварин, які завжди входили до харчових заборон українського традиційного харчування. Їли також те, що зовсім вважається не їстівним – шкіру та перемелені кістки тварин. З кирзових та шкіряних чобіт, шкіряних пасків готували вариво, яким також намагалися прохарчувалися. Людей які пережили цю страшну трагедію і донині не покидає відчуття голоду. Зважаючи на схожі кліматичні умови та природну фауну та флору території України, на Роменщині харчувалися такими ж продуктами, як і в інших регіонах України, оскільки основний раціон селян становили рослини. Звичайно, певні відмінності спостерігалися в способах приготування сурогатних страв та їх локальних назвах. З'ясування цих відмінностей може бути предметом окремого дослідження.

- ¹ 33-й: голод. Народна книга-меморіал / Упоряд. В. Маняк, Л. Коваленко. – К., 1991. – С. 17.
- ² Аврааменко Ю. Словник сурогатних страв, що споживалися населенням Переяславщини під час голодомору 1933 / Голодовка: 1932–1933 рр. на Переяславщині: Свідчення. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – С. 435–437.
- ³ Артюх Л. Народне харчування, їжа, кухонне начиння // Українці: Історико-етнографічна монографія. – Опішне, – 1999. – Кн. 2. – С. 132.
- ⁴ Стасюк О. Харчування та замітники їжі українського селянства на поч. 30-х років ХХ ст. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск. 21. – К., 2006. – С. 97–102.
- ⁵ Капустян Г. Голод і селянська ментальність / Голод-геноцид 1933 в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 лист., 1988 р. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 188.
- ⁶ Різників О. Їдло 33-го. Словник голодомору. – Одеса, 2003. – 164 с.
- ⁷ Бондаренко М. Україна 1933: Кулінарна книга. – Нью Джерсі, 2003. – 37 с.
- ⁸ Голодна правда устами очевидців. З історії голодомору 1932 1933 р у місті Ромни і Роменському районі / Упоряд. Виконавчий комітет Роменської міської ради. – Суми, 2008. – 88 с.
- ⁹ Конквест Роберт. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 2007. – С. 263.
- ¹⁰ Правобережний Ф. 8 000 000, 1933 – рік на Україні. – Вінніпег, 1951. – С. 54.
- ¹¹ Зап. автором 2006 р. від Тихенка В.Д., 1936 р. н. в с. Ярмолинці Роменського р-ну Сумської обл., нині проживає в селищі Видне Червоногвардійського р-ну АР Крим.
- ¹² Зап. автором 2006 р. від Захаренко Я.І., 1918 р. н. в с. Галка Роменського р-ну Сумської обл.
- ¹³ Зап. автором 2006 р. від Тихенка В.Д.
- ¹⁴ Шкідники хлібозаготівель одержали по заслугі // Радянське життя. – 1932. – 4 лютого. – С. 1.
- ¹⁵ Зап. автором 2006 р. від Макаренко М.Г., 1917 р. н. в с. Галка Роменського р-ну Сумської обл.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Зап. автором 2010 р. від Олексенко Є.С., 1926 р. н. в с. Заруддя Роменського р-ну Сумської обл.
- ¹⁹ Голодна правда устами очевидців. – С. 7.
- ²⁰ А. Чий хліб він поховав? // Радянське життя. – 1932. – 4 лютого. – С. 1.
- ²¹ Зап. автором 2010 р. від Пікулівської М.Т., 1922 р. н. в с. Вовківці Роменського р-ну Сумської обл.
- ²² Голодна правда устами очевидців. – С. 7.
- ²³ Зап. автором 2010 р. від Мусієнка Ф.М., 1920 р. н. в с. Вовківці Роменського р-ну Сумської обл.
- ²⁴ Зап. автором 2010 р від Федька І.О., 1921 р. н. в с. Гаї Роменського р-ну Сумської обл.
- ²⁵ Зап. автором 2006 р. від Парафійник Я.Ф., 1918 р. н., в с. Галка Роменського р-ну Сумської обл.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Державний Архів Сумської області (далі ДАСО). – Ф. Р-7711. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 2 зв.
- ²⁸ Зап. автором 2010 р. від Мусієнка Ф.М.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – С. 509.
- ³¹ Зап. автором від Федько А.Л., 1928 р. н. в с. Галка Роменського р-ну Сумської обл.
- ³² Зап. автором 2009 р. від Корна І.Я., 1925 р. н., в с. Хоминці Роменського р-ну Сумської обл.
- ³³ Зап. автором 2009 р. від Сенік В.А. в с. Андріяшівці Роменського р-ну Сумської обл.
- ³⁴ 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – С. 511.
- ³⁵ ДАСО. – Ф. П-133. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 20.

- ³⁶ Зап. автором 2010 р. від Ніженець Г.П., 1936 р. н. в с. Вовківці Роменського р-ну Сумської обл.
- ³⁷ Голодна правда устами очевидців. – С. 24.
- ³⁸ Там само. – С. 70.
- ³⁹ 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – С. 509.
- ⁴⁰ Зап. автором 2006 р. від Ковган М.П. 1916 р. н., в с. Ведмеже Роменського р-ну Сумської обл.
- ⁴¹ Різників О. Вказ. праця. – С. 28.
- ⁴² Там само. – С. 41.
- ⁴³ Там само. – С. 30.
- ⁴⁴ Зап. автором 2010 р. від Олексенко Є.С.
- ⁴⁵ Зап. автором 2010 р. від Молодець М.Р., 1925 р. н. в с. Великий Хутір Роменського р-ну Сумської обл.
- ⁴⁶ Голодна правда устами очевидців. – С. 54.
- ⁴⁷ Голодна правда устами очевидців. – С. 10; зап. автором 2006 р. від Макаренко М.Г.
- ⁴⁸ Зап. автором 2006 р. від Захаренко Я.І.
- ⁴⁹ Зап. автором 2009 р. від Корна І.Я.
- ⁵⁰ Зап. автором 2010 р. від Федька І.О.
- ⁵¹ Гончаров О. Вмирили діти з голоду // Сумщина. – 1993. – 21 липня. – С. 3.
- ⁵² Зап. автором 2006 р. від Макаренко М.Г.
- ⁵³ ДАСО. – Ф. Р-7711. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1.
- ⁵⁴ Там само. – Спр. 84. – Арк. 2.
- ⁵⁵ Зап. автором 2006 р. від Парафійник Я.Ф.
- ⁵⁶ ДАСО. – Ф. Р-7711. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 2.
- ⁵⁷ Там само. – С. 7, 10.
- ⁵⁸ Там само. – С. 10.
- ⁵⁹ Там само. – С. 36.
- ⁶⁰ Зап. автором 2006 р. від Парафійник Я.Ф.; зап. автором 2006 р. від Захаренко Я.І.; зап. автором 2010 р. від Мусієнко Ф.М.
- ⁶¹ Голодна правда устами очевидців. – С. 9.
- ⁶² Зап. автором 2009 р. від Сенник В.А.
- ⁶³ Лінійка – тут чотириколісний кінний віз для перевезення пасажирів. На таких в ті часи їздило сільське начальство.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Зап. автором 2010 р. від Федько А.Л.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Зап. автором 2006 р. від Захаренко Я.І.
- ⁶⁹ Артюх Л. Вказ. праця. – С. 132.
- ⁷⁰ Конквест Р. Вказ. праця. – С. 275.
- ⁷¹ Голодна правда устами очевидців. – С. 70.
- ⁷² Зап. автором 2006 р. від Ковган М.П.; зап. автором 2009 р. від Сенник В.А.
- ⁷³ Голодна правда устами очевидців. – С. 13.
- ⁷⁴ ДАСО. – ФР-7711. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 1.

- ⁷⁵ Голодна правда устами очевидців. – С. 13.
- ⁷⁶ Там само. – С. 47.
- ⁷⁷ Там само. – С. 11.
- ⁷⁸ Стасюк О. Назв. праця. – С. 100.
- ⁷⁹ Зап. автором 2010 р. від Пикулівської М.Т., 1922 р. н. в с. Вовківці Роменського р-ну, Сумської обл.
- ⁸⁰ Зап. автором 2010 р від Федька І.О.
- ⁸¹ Голодна правда устами очевидців. – С. 11.
- ⁸² Голодомор на Сумщині 1932–1933. – 1 вид. / Державний архів Сумської області / Упоряд. Л.А. Покидченко. – Суми, 2006. – 356 с.
- ⁸³ Голодна правда устами очевидців. – С. 71.
- ⁸⁴ Там само. – С. 16.
- ⁸⁵ Зап. автором 2010 р. від Федько А.Л.
- ⁸⁶ ДАСО. – Ф. Р-7711. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1.
- ⁸⁷ Зап. автором 2009 р. від Остапець О.І., 1930 р. н. в с. Бацмани Роменського р-ну Сумської обл.
- ⁸⁸ Зап. автором 2010 р. від Мусієнка Ф.М.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ Зап. автором 2010 р від Федька І.О.
- ⁹¹ Зап. автором 2010 р. від Мусієнка Ф.М.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Зап. автором 2009 р. від Цера К., 1924 р. н. в м. Ромни Сумської обл.
- ⁹⁴ Голодна правда устами очевидців. – С. 13.
- ⁹⁵ Голодна правда устами очевидців. – С. 70.
- ⁹⁶ Там само. – С. 70.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Зап. автором 2010 р. від Федька І.О.
- ⁹⁹ Зап. автором 2010 р. від Олексенко Є.С.
- ¹⁰⁰ Демченко М. Народна трагедія на Роменщині // Комуністичним шляхом. – 1990. – 17 липня.
- ¹⁰¹ Зап. автором 2010 р. від Олексенко Є.С.
- ¹⁰² Артюх Л. Назв. праця. – С. 159.
- ¹⁰³ Зап. автором 2006 р. від Макаренко М.Г.
- ¹⁰⁴ Зап. автором 2009 р. від Остапець О.І.

В статье исследуется питание крестьян Роменщины в начале 30-х годов XX века. Автор обращает внимание на существование новых рецептов приготовления пищи и употребление суррогатных продуктов населением края во время голода 1932–1933 гг.

Ключевые слова: голод, суррогатная пища, продукты, варевы, традиционная пища.

The paper studies the peasants food in Romny region in 1930-ies. The author draws attention to the existence of new cooking recipes and use by people the surrogate dishes during the famine of 1932–1933.

Key words: famine, surrogate dishes, food, canned vegetables, traditional food.

МИГРАЦІЙНИЙ КАПІТАЛ УКРАЇНСЬКИХ ЗАРОБІТЧАН У ПОРТУГАЛІЇ: ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ ШЛЯХІВ НАДХОДЖЕННЯ, РЕАЛЬНИХ ОБСЯГІВ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ВНЕСКУ В ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ

У статті розглядається процес заробітку, передачі та інвестування капіталу українських трудових мігрантів з Португалії до України.

Ключові слова: міграційний капітал, трудова міграція, заробіток, українські трудові мігранти.

Визначення реального обсягу заробленого трудовими мігрантами капіталу за кордоном та проблеми, пов'язані із його залученням, все більше привертають увагу міжнародних організацій, органів державної влади та регуляторів фінансових ринків. Для України питання міграційного капіталу мають особливе значення, адже кількість людей, що працюють за кордоном, обраховується мільйонами чоловік. Сьогодні ми маємо лише приблизні дані кількості заробітчан за кордоном, навіть в тих країнах, де вони проживають і працюють "легально".

Однією з таких країн, куди виїхала свого часу велика кількість наших заробітчан (50–200 тис. чол. за різними підрахунками) є Португалія¹. Питання заробітків українських трудових мігрантів та надходження цих коштів сім'ям, рідним та близьким мігрантів є чи не найскладнішим при дослідженні та проведенні вибіркового опитувань. Проблема недостатньо досліджена, головним чином через небажання (побоювання) і самих мігрантів, і їхніх родичів щиро відповідати на питання скільки мігранти заробляють і скільки надсилають чи привозять з собою в Україну.

Метою статті є підрахунок середньої суми капіталу українських заробітчан в Португалії та її внесок в економіку України на основі опитувань трудових мігрантів.

На сьогоднішній день серед вітчизняних дослідників не має одностайності щодо суми грошових переказів українських трудових мігрантів з Португалії в Україну. Офіційні статистичні дані, оцінки окремих фахівців, українських і міжнародних організацій є надто вже децентралізовані, а відомості про грошові перекази суворо охороняє банківська таємниця. Зокрема, А. Гайдуцький вважає, що у рік до України від трудових мігрантів зі всього світу надходить 20 млрд. доларів США², Н. Карпачова – 4,8 млрд.³, О. Хомра – 5 млрд.⁴, М. Якібчук – 10–20 млрд.⁵, В. Пинзеник – близько 2,5 млрд., С. Гавриш – до 4 млрд.⁶. Регіональні дослідники – соціологи Тернопільської області підрахували, що у 2001 р. від трудових мігрантів до регіону надійшло 100 млн. доларів США⁷.

На державному рівні в Україні не було проведено серйозних досліджень щодо обсягів і масштабів надходження міграційного капіталу з-за кордону. За даними Національного Банку у 2007 р. сума грошових переказів в Україну від працюючих за кордоном складала 2,2 млрд. доларів США, у 2008 р. – 2,1 млрд. доларів США, за 9 місяців 2010 р. – 1,1 млрд. доларів США⁸. За перше півріччя 2010 року доля Португалії складає 3% від загальної суми всіх виплачених грошових трансфертів⁹.

Немає одностайності і серед закордонних офіційних джерел – Світовий банк за 2006 р. приписує Україні лише 595 млн. доларів міграційних надходжень, Євростат (Статистичне бюро Євросоюзу) – 19 млрд. доларів лише з Європи¹⁰.

Сучасні дослідники характеризують міграційний капітал як обсяг доходів мігрантів, які, за мінусом витрат на їхнє перебування в країні працевлаштування, направляються на батьківщину і використовуються для підвищення економічного та соціального рівня життя рідних і близьких, розвитку місцевих територій та країни загалом.

На своєму шляху міграційний капітал проходить три етапи: накопичення, перерахунок та інвестування. Шляхи накопичення капіталу заробітчанами є різні. На відміну від інших іноземців

українські трудові мігранти зайняті практично в усіх галузях економіки Португалії. Відомо, що майже три четверті знаходили роботу за кордоном через особисті зв'язки (друзів, родичів, знайомих), вони є гарними фахівцями, та після подолання мовного бар'єру створюють конкуренцію усім мігрантам, у тому числі португаломовним. 70% українців, які емігрували до Португалії, мають вищу та середню спеціальну освіту, проте до цього часу значна їх частина продовжує працювати на низько кваліфікованих роботах¹¹. Переважна більшість жінок працює в сфері прибирання, на фабриках, чоловіки зайняті на будівництві (до початку кризи 35–40%), в переробній промисловості – 15–20%, в сільському господарстві, водіями. В сфері медицини (лікарі та медсестри) – 5% українських мігрантів, підприємці – 1%¹².

У 2010 р. українські заробітчани зі стажем зазначали, що у Європі зарплати емігрантів суттєво зменшилися. Це пов'язано в першу чергу зі світовою економічною кризою. У 2007–2009 рр. середні заробітки українців у Португалії складали: чоловіків – 1000–1400 євро, жінок – 800–1200 євро щомісяця¹³. В залежності від сфери діяльності, рівень оплати праці варіювався: прибирання – 5–5,5 євро/год., будівництво – 1200–1500 євро/місяць¹⁴. За словами респондентів на сьогоднішній день заробітна плата зменшилась до 650–800 євро¹⁵. Причина ховається не скільки в значному “дисбалансі” попиту та пропозиції, скільки в нестачі роботи для всіх українців. Зі слів респондента Козоріза Ярослава Ярославовича (1977 р. н.): “Криза зачепила і наших в Португалії. Більшість сьогодні взагалі виживає лише за рахунок пособій у розмірі 600–700 євро від португальського уряду. Сам я працюю по контракту і не впевнений в завтрашньому дні, чи буде робота чи ні. Не можу взяти кредит щоб придбати житло. Тому не бачу перспективи подальшої праці в Португалії”¹⁶.

Загальна сума заробітчанського капіталу залежить від обсягів як заробітків, так і від витрат. Заробітчани, як правило, дуже мало витрачають коштів у країні перебування. Основними витратами українських трудових мігрантів у Португалії є проживання та харчування, також сюди можна віднести гроші на переїзд за кордон і назад на Батьківщину. Більшість трудових мігрантів намагаються повернути затрачені на переїзд кошти протягом першого місяця. Відвідання своїх родичів в Україні відбувається досить рідко (на Різдво та Великдень зазвичай). Тому останні навряд чи є досить значними. Крім того деякі українські трудові мігранти були змушені купувати місце роботи у “роботодавців” (українці, які приїхали до Португалії одними з перших і на той час вже вільно володіли португальською мовою)¹⁷. Іншими витратами на початковому етапі трудової міграції українців до Португалії були телефонні розмови з родиною в Україні. Починаючи з 2007–2008 рр. Інтернет, а саме e-mail та безкоштовне програмне забезпечення Skype, позбавивши сенсу витрати у сфері телефонного спілкування з рідними¹⁸.

В середньому український заробітчанин у Португалії витрачає на проживання: 150 євро/місяць за оренду кімнати в квартирі; на харчування: 100–150 євро/місяць на особу¹⁹. Орендна плата за житло також залежить від місця проживання: “Якщо ти живеш у маленькому місті, на зразок нашого районного центру, плата буде одна, плюс ще треба дивитись курортне воно чи ні, теж від цього ціна скаже, а якщо у більшому як от наш обласний центр, то там не тільки житло, але й страховий поліс та різні стягнення на машину будуть вищі. От ми знімаємо квартиру у Фаро, вона нам обходиться 300 євро на місяць, живемо четверо, всі українці, суму ділимо на всіх, виходить по 75 євро з людини плюс, окремо, ще платимо комуналку. В середньому в місяць вписуюсь в 100 євро. Сестра ж моя зі своїм чоловіком живе в Лісабоні, за квартиру в місяць платить 350 євро, якщо розділити на них двох, виходить по цілих 150 євро з душі”. Стосовно харчування респондент Качур Олег Петрович (1964 р. н.) повідомив: “За місяць в середньому десь 130–150 євро витрачається, ти ж тут працюєш, того це так щоб і не шикувати і не бідувати, по середньому. Звичайно, якщо порівняти ціни на продукти, які були раніше то вони трохи вирости. Не набагато, але є, от візьмемо звичайний хліб, коштував раніше 70 центів, зараз 1 євро 20 центів, наче і не велика різниця всього 50 центів, але так на всьому і по трохи до кінця місяця набіжить”²⁰.

У 1998 р. середня вартість перельоту з Португалії в Україну коштувала 450 євро з однієї особи, у 2008 р. квиток літаком коштував 300–350 євро, а мікроавтобусом 150–200 євро²¹. На сьогоднішній день, зі слів респондента Коршака Івана Івановича (1963 р. н.), ми вияснили: “Поїздка бусом додому в одну сторону стоїть 160–170 євро, літаком десь 320 євро, це з пересадкою у Польщі, а коли летиш на пряму, то цілих 400 євро”²². Купівля місця у

“роботодавця” коштувала у середньому 300 євро (150 євро – відразу, решта після отримання першої зарплати)²³. За словами респондентів, на сьогоднішній день такої практики вже не існує²⁴. У 1999–2001 рр. український заробітчанин витрачав на телефонні розмови з Батьківщиною близько 5–6 євро за розмову тривалістю 30–45 хв.²⁵ Тому, більшість мігрантів спілкувалися з рідними шляхом листування. З 2007 р. у зв’язку з використанням Інтернет послуг, ці витрати скоротилися: “За Інтернет в середньому у місяць ми платимо 25 євро з квартири, цю суму розкидаємо на чотириох. Дуже зручно, ти можеш і чути і бачити своїх рідних. Знаєш всі новини дома і не економиш гроші за час розмови. Мобільним користуюсь дуже рідко, лише коли треба терміново подзвонити”²⁶.

На суму витрат впливає також правовий статус українських трудових мігрантів. Найменше коштів витрачали у Португалії нелегальні трудові мігранти, більше – особи, які мали легальне право на проживання та працевлаштування. Це пояснюється тим, що нелегальні трудові мігранти, які були не впевнені у своєму правовому становищі, намагались за мінімально короткий час заробити максимально великі гроші і тому мінімізували свої витрати.

Процес легалізації українських заробітчанин у Португалії та нестабільна політично-економічна ситуація в Україні посприяла зменшенню суми грошових трансфертів. Трудові мігранти зі стабільним правовим статусом та дозволом на офіційне проживання і працевлаштування частину свого заробітку вкладали в економіку Португалії: купували чи брали в кредит квартири, машини, побутову техніку та ін.

Зароблені кошти українські трудові мігранти переправляють з Португалії в Україну різними шляхами. Їх можна класифікувати наступним чином: легальні (міжнародні системи грошових переказів, банківські перекази та вивіз зароблених грошей в межах дозволеної суми самим заробітчанином), напівлегальні (передача коштів водіями автобусів, перевезення знайомими) та нелегальні (в посылках на Батьківщину та ін.).

На початковому етапі еміграції українців до Португалії майже 100% в грошових переказах займали нелегальні шляхи. Це можна пояснити високими відсотками, які утримували банки за надання своїх послуг в переказі грошей з Португалії в Україну. У 1998–2000 рр. відсоток, який знімав лідер з грошових переказів Western Union доходив до 14% від суми переказу²⁷. У 2010 р. відсоткова ставка за дану операцію скоротилася і складає 4%²⁸.

У 2006 р., за підрахунками А. Гайдуцького, через офіційні канали в Україну від заробітчанин надійшло 3 млрд. доларів. Із них 2 млрд. – через банки, ще мільярд – через спеціалізовані системи переказу грошей. А неофіційним шляхом – 17 млрд. доларів²⁹.

Частина трансграничних переказів українських заробітчанин з Португалії здійснюється за допомогою міжнародних систем грошових переказів. Станом на 01.10.2010 р., згідно даних Національного банку України, свою діяльність в Україні здійснюють 22 системи грошових переказів для фізичних осіб без відкриття рахунку, засновані нерезидентами (так звані термінові перекази)³⁰.

Протягом III кварталу 2010 р. від загального обсягу грошових трансфертів, які надійшли до України з використанням міжнародних систем переказів, найбільшу частку займає Western Union (41%). Проте, будучи лідером на міжнародному ринку системи грошових переказів, тенденція останніх років показує, що частка її постійно скорочується. Для порівняння, у 2003 р. частка цієї міжнародної системи грошових переказів складала 81,1%, у 2005 р. – 68,2%³¹. Таку популярність можна пояснити головним чином розгалуженістю мережі Western Union в нашій країні й за кордоном. Це найстаріша система грошових переказів, яка працює ще з 1851 року. Українські заробітчани в Португалії використовують й інші міжнародні грошові системи перерахунку: Money Gram, Anelik, Contact, Unistream. Попри певні відмінності між принципами їх роботи (“Анелік” – суто банківська система грошових переказів), спільним є те, що гроші можна переказати практично миттєво. Водночас це доволі дороге задоволення – в деяких випадках за послуги доводиться платити до 10%, що для багатьох заробітчанин надто висока платня за змогу підтримати свою родину³².

Крім того значна частина емігрантів користується послугами банківської системи: здійснює переказ коштів безпосередньо банківськими трансфертами. Надання даних послуг має свої переваги та недоліки. По-перше, перед виїздом за кордон заробітчанин має відкрити рахунок у будь-якому українському банку: звичайний чи картковий, особовий чи на родичів. По-друге,

у даному банку потрібно взяти англомовні реквізити, а також реквізити банку-кореспондента у країні перебування. Переказ трансфертів відбувається через будь-який закордонний банк. І останнє, комісійні за дану послугу українського та закордонного банку складають 2–3%.

На перший погляд, умови є досить вигідними. Однак, до недоліків можна віднести: обмеження суми переказу коштів за межі країни перебування, вимагання довідки про походження коштів (оскільки за банківською термінологією, наші заробітчани не є резидентами країни перебування) та час надходження коштів від трьох днів до двох тижнів.

Ще одним легальним шляхом заробітчанських трансфертів – вивезення грошей в межах дозволеної суми заробітчанином самостійно. До 2008 року офіційно без декларування в Україну можна було ввезти 2 тис. євро. Після встановлення нових умов Національним банком України, від 27 липня 2008 року сума збільшилася і складає 10 тис. євро. Більшу суму також дозволено ввозити, потрібно лише задекларувати ввезення. На практиці цим шляхом заробітчани користуються рідко. “Ні, не ризикую, як кажуть береженого і Бог береже”. “Є різні випадки, не так ті гроші легко заробляються, щоб їх потім комусь віддавати. Буває свої у своїх і крадуть, того ти стараєшся їх навіть довго в себе не тримати, отримав зарплату, залишив собі на проживання і харчування скільки треба решту відправив додому. А додому коли їдеш так само залишаєш собі лише на проїзд і їжу, білет у тебе на руках, решту відсилаєш додому, так спокійніше”. Найчастіше особисто везуть лише заробіток за останній місяць праці за кордоном, решту передають своїм родинам іншими шляхами – напівлегальними та нелегальними.

До напівлегального шляху можна віднести передачу грошей серед заробітчанами один одному. Як правило, гроші перевозить заробітчанин, який раніше повертається в Україну. Кошти довіряють надійній людині, яка живе з родиною в одному місті чи селі та може без проблем їх передати. Є й інший шлях передачі зароблених грошей – через водіїв автобусів фірм-перевізників. Зазвичай сума, яку збирає від заробітчанин водій, не перевищує дозволеної до декларування. Але якщо грошей усе ж більше, то їх декларують, окрім водія, пасажери. У попередні роки одноразово через водіїв передавали від тисячі до п'яти тисяч доларів. Сьогодні, за неофіційними даними, заробітчани переказують незначні суми в середньому щомісяця по 100–200 доларів або євро за раз. За цю послугу вони платять 3%. Як стверджують заробітчани цей спосіб передачі грошей є не дорогий, досить надійний та стабільний. Крім того дані перевезення добре налагоджені і здійснюються систематично раз на місяць. Щоб не ризикувати, перевізники вдаються до додаткових заходів безпеки, зокрема, в рейс їдуть одразу щонайменше два автобуси. Якщо є потреба зупинитися на заправку, чи ремонт, зупиняється вся колона. Це пов'язано з випадками тероризування автобусів із заробітчанами та вимагання грошей. В Україні автобуси розвозять гроші під наглядом Державної служби охорони, з якою попередньо укладають відповідні угоди.

Практикується і нелегальний спосіб передачі зароблених грошей на батьківщину: гроші перевозять в складі “передач” (посилок) під виглядом подарунків. Замовлення виконують ті ж автобуси фірм-перевізників, часто не здогадуючись про вміст даної передачі. Такий спосіб є надто ризикованим, тому що немає ніякої гарантії, що прикордонний митний контроль не перевірить даний рейс автобуса, вміст посилок та не конфіскує знайдені “нелегально ввезені” гроші. Цей шлях передачі заробітчанських трансфертів є найдешевшим, оскільки береться лише фіксована сума за кілограм посилки (від 1.30 коли передається на Західну Україну, до 1.50 євро – на Центральну та Східну) та зовсім не враховується плата за передачу грошей. Заощаджуючи свій міграційний капітал, трудовим мігрантам з Португалії доводиться неофіційно передавати гроші в Україну. Відповідно, прослідкувати суми, які надходять в українську економіку в такий спосіб, дуже складно.

Сьогодні українські трудові мігранти з Португалії на Батьківщину пересилають щомісяця в середньому по 467 євро. І хоча сума є незначною, однак її цілком достатньо для існування емігрантських родин. Причому йдеться не лише про змогу купувати продукти харчування, але перспективу придбання житла та автомобіля в Україні. Наведений варіант підрахування дозволяє лише приблизно оцінити обсяги заробітків мігрантів та коштів, які вони надсилають своїм близьким в Україні. Проте порядок цих сум відповідає дійсності.

За даними опитувань понад 70% українців прагнуть повернутися в Україну й понад 90% будують свої плани на Батьківщині³³. Після повернення в Україну зароблені кошти мігранти

інвестують в купівлю та ремонт житла, купівлю автомобіля, матеріальну допомогу рідним (батькам, дітям), оплату за освіту дітей, купівлю побутової техніки, відпочинок на курорті, купівлю коштовностей та одягу, та інше³⁴. Окрім безпосередніх фінансових інвестицій в українську економіку, мігранти везуть на Батьківщину досвід трудових подорожей. Директор з питань підтримки українського представництва Міжнародної організації з міграції Дайна Вілкеліте наголосила, що повернувшись із заробітків мігранти привозять ідеї вже для власного бізнесу³⁵.

Отже, не можна ставити під сумнів внесок українських заробітчан в економіку України. З другої половини 1990-х років вони щорічно "інвестували" від 2.5 до 20 млрд. дол. США, що багаторазово перевищувало загальну суму закордонних інвестицій в Україну. А в окремих регіонах обсяги міграційного капіталу в кілька разів перевищують надходження до місцевих бюджетів. Однак є і зворотна сторона цього процесу – це демографічні проблеми, тисячі розбитих сімей та соціальних сиріт в Україні, втрати української економіки через вплив кваліфікованої робочої сили з країни, непропорційне до середніх доходів населення зростання цін на нерухомість в окремих регіонах та ряд інших негативних наслідків, які "породила" українська трудова міграція.

¹ Марков І. Їх не повернути / І. Марков // Роботодавець. – 2008. – 8 серпня. – С. 3; Скрипник В. Чому ми не стали португалами? / В. Скрипник // Голос України. – 2003. – 27 березня. – С. 18

² Гайдучкий А. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність [Електронний ресурс] / А.Гайдучкий // Дзеркало тижня. – 2007. – № 15 (644). – Режим доступу до газ.: <http://www.dt.ua/2000/2020/56473/>

³ Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Виступ Уповноваженого з прав людини Н.Карпачової в Верховній Раді України під час представлення Спеціальної доповіді Уповноваженого // Голос України. – К., 2003. – 15 квітня. – С. 29–35.

⁴ Хомра О. Сучасна українська трудова міграція: статус та можливості // Парламентські слухання "Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції". Інформаційно-довідкові матеріали. – К., 2004. – С. 19

⁵ Заробітчани-інвестори // Віче. – 2009. – Вип. 7–8. – С. 66.

⁶ Куйдич У. Потом і кров'ю / У. Куйдич, Чорней Ю. [Електронний ресурс] // Львівська газета. – 2004. – № 335. – Режим доступу до газ.: <http://www.makler.com.ua/?lng=ua&case=publication&sub=issues&iid=8>

⁷ Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти / [Довжук Б.С., Хаба С.С., Левченко О.С. та ін.]. – Тернопіль, 2002. – 72 с.

⁸ Динаміка платіжного балансу (з 1998 року). Річні дані (стандартна форма представлення) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/Statist/index_PB.htm; Платіжний баланс України (аналітична форма представлення) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/Statist/index_PB.htm

⁹ Мараховская С. Тенденции рынка денежных переводов / С. Мараховская [Електронний ресурс] // FundMarket. – 2010. – 25.11. – Режим доступу до блогу: <http://www.fundmarket.ua/print?tyendyenzii-rynka-dyenyvezhnyh-pyeryevodov-20101125>

¹⁰ Заробітчани-інвестори // Віче. – 2009. – Вип. 7–8. – С. 66.

¹¹ Markov I. Ukrainian Labour Migration in Europe / I. Markov, O. Ivankova-Stetsyuk, H. Seleshchuk. – Lviv, 2009. – P. 26.

¹² Коваль Анатолій Васильович (1961 р. н.) – консул-керівник Консульства України в м. Порту.

¹³ Навігатор українського мігранта / [упоряд. М. Бондаренко та ін.]. – Львів, 2009. – С. 98; Зовнішні трудова міграція населення України / [за ред. В.Г. Чебанова]. – К., 2009. – С. 49–50.

¹⁴ Навігатор українського мігранта / [упоряд. М. Бондаренко та ін.]. – Львів: Карітас України, 2009. – С. 98.

¹⁵ Кравченко Дмитро Петрович (1975 р. н.) – народився в с. Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл., мешкав у с. Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл до виїзду в Португалію. – записано в жовтні 2010 року. Кучмеєва Наталія Іванівна (1970 р. н.) – народилася і мешкала до виїзду в Португалію в м. Городищі Черкаської області. Записано в липні 2010 року.

¹⁶ Козоріз Ярослав Ярославович (1977 р. н.) – народився і мешкав до виїзду в Португалію у м. Богородчани

Івано-Франківської обл. Записано в січні 2011 року.

¹⁷ Кучменко Віктор Васильович (1963 р. н.) – народився в с. Валява Городищенського р-ну Черкаської обл., мешкав у м. Городищі Черкаської обл. до виїзду в Португалію. Записано в березні 2010 року.

¹⁸ Кучмєєв Олег Сергійович (1969 р. н.) – народилася в с. Журавка Городищенського р-ну Черкаської обл., мешкав у м. Городищі Черкаської області до виїзду в Португалію. Записано в липні 2010 року.

¹⁹ Навігатор українського мігранта / [упоряд. М. Бондаренко та ін.]. – Львів, 2009. – С. 98.

²⁰ Качур Олег Петрович (1964 р. н.) – народився в с. Мліїв Городищенського р-ну Черкаської обл., мешкав у м. Городищі Черкаської обл. до виїзду в Португалію. Записано в лютому 2009 року.

²¹ Кучменко Віктор Васильович (1963 р. н.) – народився в с. Валява Городищенського р-ну Черкаської обл., мешкав у м. Городищі Черкаської обл. до виїзду в Португалію. Записано в березні 2010 року.

²² Коршак Іван Іванович (1963 р. н.) – народився в с. В'язівка Городищенського р-ну Черкаської обл., і мешкав у с. В'язівка Городищенського р-ну Черкаської обл. до виїзду в Португалію. Записано у грудні 2009 року.

²³ Кучменко Віктор Васильович (1963 р. н.) – народився в с. Валява Городищенського р-ну Черкаської обл., мешкав у м. Городищі Черкаської обл. до виїзду в Португалію. Записано в березні 2010 року.

²⁴ Качур Олександр Олегович (1982 р. н.) – народився і мешкав до виїзду в Португалію в м. Городищі Черкаської області. Записано в липні 2010 року.

²⁵ Кучменко Віктор Васильович (1963 р. н.) – народився в с. Валява Городищенського р-ну Черкаської обл., мешкав у м. Городищі Черкаської обл. до виїзду в Португалію. Записано в березні 2010 року.

²⁶ Козоріз Ярослав Ярославович (1977 р. н.) – народився і мешкав до виїзду в Португалію у м. Богородчани Івано-Франківської обл. Записано в січні 2011 року.

²⁷ Горда Ольга Миколаївна (1962 р.н.) – народилася і мешкала до виїзду в Португалію в м. Городищі Черкаської області. Записано в червні 2009 року.

²⁸ Кучмєєв Олег Сергійович (1969 р. н.) – народилася в с. Журавка Городищенського р-ну Черкаської обл., мешкав у м. Городищі Черкаської області до виїзду в Португалію. Записано в липні 2010 року.
Кучмєєва Наталія Іванівна (1970 р. н.) – народилася і мешкала до виїзду в Португалію в м. Городищі Черкаської області. Записано в липні 2010 року.

²⁹ Гайдуцький А. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність [Електронний ресурс] / А.Гайдуцький // Дзеркало тижня. – 2007. – № 15 (644). – Режим доступу до газ.: <http://www.dt.ua/2000/2020/56473/>

³⁰ Тенденции рынка денежных переводов 25 Ноября 2010 <http://vsekommentarii.com/news/2010/11/25/2921995.htm>

³¹ Гроші від заробітчан 2008 року, № 87 (395) <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2008/06/20/32129>; Тенденции рынка денежных переводов 25 Ноября 2010 <http://vsekommentarii.com/news/2010/11/25/2921995.htm>

³² Гроші від заробітчан 2008 року, № 87 (395) <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2008/06/20/32129>

³³ Оксана Миколюк, м. Рим. Джерело: simya.com.ua 12 серпня 2009 Українці не повертатимуться додому через кризу?

³⁴ Українська трудова міграція до країн Європейського Союзу у дзеркалі соціології / за ред. Н. Пархоменко. – К., 2005. – С. 49.

³⁵ Удаленная работа // Корреспондент № 1–14 января 2011. – С. 22–23.

В статье рассматривается процесс заработка, передачи и инвестирования капитала украинских трудовых мигрантов из Португалии в Украину.

Ключевые слова: миграционный капитал, трудовая миграция, заработок, украинские трудовые мигранты.

This article is about the process of earnings, transfer and investing of capital of Ukrainian job migrants from Portugal to Ukraine.

Key words: migration capital, working migration, gain, Ukrainian job migrants.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ у 1920-х роках

Досліджується політика радянської держави стосовно української кооперації. Проаналізовано причини та наслідки співпраці більшовиків з українською кооперацією в 1920-ті роки.

Ключові слова: кооперація, влада, декрет, Центросоюз, більшовики, господарство.

Звернення до історичного досвіду в умовах розбудови української, демократичної держави має особливий сенс і значення. Об'єктивне вивчення минулого, врахування його досвіду та уроків сприятиме вирішенню складних соціально-економічних проблем сьогодення. Однією з проблем історії, що потребує переосмислення, правдивого, позбавленого догматичних стереотипів висвітлення, є політика більшовиків щодо української кооперації. Невдала політика воєнного комунізму змусила радянське керівництво шукати альтернативні шляхи для відновлення господарства країни. Тому більшовики вирішили використати кооперативний рух для відновлення малих та великих підприємств, налагодження обміну товару між селом та містом. Внаслідок цього вже на початку 1920-х років українська кооперація не тільки відродилась, але і не забувала про саму ідею створення – насамперед для покращення життя українського народу.

Метою написання даної статті є дослідження політики більшовиків щодо розвитку української кооперації в 20-ті роки ХХ ст., для чого передбачено вирішити такі завдання:

- визначити науковий рівень розробки досліджуваної теми;
- дослідити зміст характеру державної політики щодо кооперації в 20-х рр. ХХ ст.;
- проаналізувати наслідки співпраці українського кооперативного руху з більшовиками.

Кооперація як економічне та історичне явище привертала увагу багатьох дослідників. В радянський період було немало зроблено для збору статистичних даних про результати торговельної діяльності споживчої кооперації України, проаналізовано позитивні і негативні наслідки її впровадження в господарську практику. Це праці П. Височанського, О. Гречка, Є. Дешко, С. Зарудного, П. Кожаного, А. Лозового та ін. Але зазначений комплекс літератури відзначається класово-партійним підходом. Дослідження окремих аспектів політики більшовиків стосовно української кооперації, у тому числі зовнішньо-торгівельної діяльності, здійснювалися вітчизняними та російськими науковцями і дослідниками з діаспори протягом 1950–1990-х рр. Проте найбільший внесок в дослідження даної проблеми зроблено сучасною українською історіографією. Серед праць першого десятиріччя ХХІ ст., присвячених дослідженню проблем НЕПу в Україні, варто назвати дослідження О.А. Пиріг¹. У ґрунтовній монографії “НЕП: більшовицька політика імпровізації”, автор показала, що співпраця більшовиків з українськими кооператорами була вимушеним тимчасовим явищем. Дослідниця наголошувала на тому, що ринкові відносини запроваджувалися в господарство УСРР під жорстким контролем держави, мали обмежений характер і використовувалися більшовиками задля зміцнення політичної влади. Міжнародним зв'язкам української кооперації в роки НЕПу присвятив свої статті М.А. Журба². Передусім йдеться про зовнішньоекономічні операції сільськогосподарської кооперації. Питання залучення споживчої кооперації до експортно-імпорتنих операцій УСРР висвітлено фрагментарно. Активно досліджує історію кооперативного руху від середини ХІХ ст. до 1920-х рр. І.А. Фареній³.

Джерельну базу становлять матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО). Цінні фактографічні дані містять публікації в ряді тогочасних газет. Наявна історіографія та джерельна база є достатніми для досягнення поставленої в статті мети та завдань.

Встановлення влади більшовиків в Україні перервало процес самостійного та незалежного розвитку української кооперації, адже вона змогла зберегти та зміцнити систему організації, яку очолив Дніпросоюз. В цей час на території РСФРР більшовицька влада ще на початку 1918 року шляхом численних декретів Ради Народних Комісарів реорганізувала російську кооперацію, що дало можливість залучити її до мілітаризованої економічної системи воєнного комунізму для використання ресурсів у перемозі проти білих військ та узурпації влади.

З самого початку більшовики мали багато проблем, пов'язаних з ліквідацією капіталістичного господарства. Кооперацію та її апарат більшовики вирішили тимчасово використати для відновлення господарства країни, адже воєнний комунізм себе повністю вичерпав як модель управління державою. Кооперація на той час була підкорена й ослаблена, але ще зберігала свій технічний апарат, а особливо людські ресурси з громадським досвідом та ідеєю відданості справі громадської самопомогі у важкі часи. Державна торгівля не могла досягнути всю масу населення в містах та селах, й тільки кооперативна форма постачання населення чи збуту плодів його праці було найбільш придатною й доцільною. Саме на кооперацію при Непі більшовики розраховували покласти одне з головних завдань: організацію внутрішньодержавного обміну та відновлення сільського господарства⁴.

В березні 1918 року при Раднаркомі був утворений окремих відділ для справ кооперації і такі ж відділи для контролю кооперативної діяльності при місцевих радах.

Кількома декретами впродовж 1918 року, а потім загальним декретом Раднаркому від 20 березня 1919 р. була проведена реорганізація споживчої кооперації з метою створення єдиного кооперативного центру, який отримав завдання об'єднати всі види кооперації в Центросоюз. Цей декрет був поширений на українську територію, окуповану більшовиками, 20 квітня 1920 р. декрет передавав кооперативну організацію органам Народного Комісаріату Харчування.

Реорганізація відбувалася повсюдно – в міських, сільських і промислових робітничих осередках. Споживчі товариства мали об'єднатися й перетворитися у більші розподільчі органи – “споживчі комуни”. До них повинно було обов'язково приєднатися все населення даної місцевості. Кожний громадянин, не позбавлений прав, мусив стати членом споживчої комуни. Хто не був приписаний до споживчої комуни, той не отримував районованих товарів для щоденних потреб. Членські паї були скасовані. Споживчі комуни, як первісні місцеві розподільчі органи Народного Комісаріату Харчування, об'єднувалися безпосередньо в губернські союзи, а вони – в Центросоюз. Кожна споживча комуна мала багато розподільчих пунктів – крамниць. Місцеві державні харчові установи мали право й обов'язок догляду за діяльністю споживчих комун та їх об'єднань, щоб ті виконували постанови декретів, згідно з загальними напрямками державної харчової політики й воєнно-комуністичного господарства. До управ союзів входили представники місцевих державних органів харчування⁵.

Декретом від 27 січня 1920 року були ліквідовані об'єднання всіх інших видів кооперації, тобто кредитні, сільськогосподарські та ін., а їх майно конфісковане та передане в державну власність, після чого воно переходило до реорганізованої споживчої кооперації, яка перетворилася в додатковий розподільчий апарат Народного Комісаріату Харчування. Потрібно зазначити, що в цей період більшовицька влада видавала дуже багато декретів, деякі з них ліквідували силу попереднього декрету.

Декрет “Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій” набрав сили в Україні від 10 серпня 1920 р. за яким всі кредитні, ощадно-позичкові та сільськогосподарські товариства об'єднувалися в споживчі організації на місцях, в так звану державну кооперацію, окрім того зобов'язувалися передати їм свої активи, пасиви, технічне устаткування й персонал.

Згідно даного декрету, функції одержавленої кооперації зводилися до розподілу обмеженої кількості товарів споживання, які були в розпорядженні уряду для міського населення та в меншому розмірі сільському. Кооперація мала також постачати мануфактуру (речі хатнього вжитку й сільськогосподарський реманент). В дійсності вона не постачала на село майже нічого. Крім розподільчої функції, кооперативна організація повинна була стати допоміжним органом у зборі та відправленні конфіскованого збіжжя на селі⁶.

За часів воєнного комунізму кредитні та сільськогосподарські кооперативи зводили свою діяльність до мінімуму або повністю зникали. Їхнє майно вливалось в єдину споживчу кооперацію, але внаслідок посталої господарської анархії розтрачувалось і марнувалось.

Метою всіх цих перетворень було політично оволодіти кооперацією і під контролем комуністичної партії використати її для воєнних потреб, відновлення економічних потужностей країни, а потім залучити до соціалістичної перебудови народного господарства. Офіційні більшовицькі кола наголошували, що реорганізація ставила за мету позбавлення кооперації впливу зі сторони приватних керівників, які були вороже налаштовані щодо радянської влади.

Одним із реорганізаційних заходів було те, що більшовики забороняли й розганяли кооперативні з'їзди й наради. Збори кооперативних союзів та обрання їх органів не відбувалися; зокрема керівництво союзними кооперативними організаціями призначалося з гори, що давало змогу повністю її контролювати⁷.

Втративши право на господарську самодіяльність та добровільну організацію громадської самопомогі, населення примусово приписане до споживчих комун, ставилося до них, як до державних бюрократизованих крамниць і не мало ні довіри, ні надії на задоволення в них своїх потреб.

Руйнуючи кооперативну організацію, яка була побудована багаторічним ідейно-громадським зусиллям, В. Ленін з приводу березневого декрету 1920 р. говорив на третьому з'їзді робітничої кооперації, що всі ілюзії про якусь незалежність кооперації мусять якомога швидше скінчитись. Ця надія на незалежність може бути тільки там, де ще може бути надія на який-небудь поворот до старого⁸.

За допомогою кооперативних організацій вивозили сільськогосподарські продукти, в першу чергу з України – збіжжя, цукор, масло, яйця в обмін на товари важкої промисловості.

Перший комуністичний з'їзд робітничої кооперації в квітні 1920 року в Харкові постановив організувати новий загальний центр кооперації України з умовою, що він ввійде до московського Центросоюзу. Була також спроба з боку частини українських кооператорів “попередити події”, створити нову, пристосовану до політичних змін “Центроспілку”⁹.

На харківському з'їзді робітничої кооперації російські представники відкидали потребу єдиного кооперативного центру в Україні та наполягали на крайових (обласних) об'єднаннях, які окремо входили з України учасниками Центросоюзу.

На IX-му з'їзді партії 3 квітня 1920 р. Ленін висловив свою думку щодо справ кооперації: “Якщо ви, дякуючи своїй короткозорості, не зможете викрити окремих ватажків кооперації, то посадіть туди одного комуніста, щоб він виявив оту контрреволюцію, і якщо він хороший комуніст, а хороший комуніст є рівночасно й хорошим чекістом, то, призначений до споживчого товариства, він повинен приволікти щонайменше двох кооператорів – контрреволюціонерів”¹⁰.

Декрет 3 січня 1921 р. про перехід кооперації на державне фінансування остаточно завершував одержавлення кооперативної організації в період воєнного комунізму.

Обов'язковість в Україні декретів Народного Комісаріату РСФСР щодо кооперації почалося з 1920 р., але до пізньої осені того року ще не можна було їх виконувати. Зокрема не все робилося в Україні так, як цього вимагали декрети більшовиків. Тому, що апарат влади не був ще в Україні організований, населення ще здійснювало опір. Зрештою, декрети радянської влади швидко само ліквідувалися у зв'язку з новою економічною політикою і тому не встигли знищити всі організації та ідейні надбання вільної української кооперації. Запису до споживчих комун не було проведено. Населення переходило до натурального товарообміну та самозабезпечення. До офіційної кооперації ставилися байдуже, і навіть вороже.

Реорганізована на підставі декретів радянської влади, в Україні споживча кооперація зменшила свою мережу з близько 15 000 споживчих товариств у січні 1920 р. до 4869 на 1 січня 1921 року¹¹.

В цей час гостро постає проблема налагодження зв'язків із закордоном, тому перед кооперативними організаціями постає завдання підготовки та налагодження торговельних та економічних зв'язків з країнами Західної Європи такими, як Англія, Німеччина. Цьому також сприяло те, що Висока Рада Антанти вже в січні 1920 року постановила ліквідувати економічну блокаду радянської Росії, завдяки чому була визнана радянська держава. Це дозволило приватним закордонним фірмам і кооперації нав'язувати торговельні стосунки з російською кооперацією. Щодо державних підприємств, то з ними було незручно працювати через бюрократичну затримку, а саме головне їм довіряли. Якщо поглянути на довоєнні дані, українські та російські кооперативи в світі мали високий авторитет та рівень довіри, окрім

цього закордонні представництва колишніх кооперативних союзів залишилися і виступали, як представники старої російської кооперації, але при цьому відмовлялися діяти від імені нової російської кооперації. Тому на початку 1920 р. до Європи була відправлена більшовицька делегація на чолі з Красіним, яка мала стимулювати нібито вільну російську кооперацію, об'єднану в Московському Центросоюзі, і налагоджувати від його імені господарські стосунки. Окрім цього делегація вимагала передачі фондів закордонних представництв колишнього Центросоюзу¹².

Проголошення непу та нових декретів у справі кооперації сприяли тому, що Московський Центросоюз на конгресі Міжнародного Кооперативного Союзу 1921 р. в Базелі (Швейцарія) був прийнятий як представник російської кооперативної організації. За її посередництва директори колишніх російських кооперативних представництв за кордоном погодились підпорядкуватись Московському Центросоюзу й передати йому своє майно та установи.

Перші великі державні контракти з закордонними фірмами почалися за посередництва кооперативних центрів. За 1922–1928 рр. експорт кооперації становив 45 млн. фунтів стерлінгів, або 65% всього експорту з СРСР, а імпорт, за допомогою кооперації – 25,4 млн. фунтів, або 1/3 всього ввозу¹³.

Найбільшу участь у посередництві в закордонній торгівлі СРСР брала в ті роки англійська кооперативна споживча спілка, а також деякі приватні й кооперативні організації Німеччини, Франції та США. Радянська закордонна торгівля фактично перебувала в руках держави, а кооперація була як прикриття для розширення зв'язків та підписання вигідних договорів. Для закордонної торгівлі постали змішані англо-, німецько-, французько-радянські акціонерні товариства.

Фінансування закордонної кооперативної торгівлі провадилося за допомогою агенцій Московського Народного Банку в Лондоні, Берліні, Парижі, Нью-Йорку. Закордонними операціями з української кооперації частково тоді керував Українбанк, залежний у тих операціях від одержавленого Московського Народного банку¹⁴.

Але в червні 1920 р., за протекцією влади, представники Дніпросоюзу, Поюру, Союздонбасейну та Центросоюзу організували новий загальний центр – Всеукраїнську Кооперативну Спілку – “Вукопспілку”. Її тимчасове правління складалося з трьох представників робітничої кооперації, двох представників колишнього Дніпросоюзу та одному від Поюру, Центросоюзу, Ради Народних Комісарів та Комісаріату Харчування¹⁵.

Споживча кооперація за часів непу почала поступово повертатися до принципів громадської самодіяльності, держава не повертала кошти, які були забрані за часів воєнного комунізму. Держава повернула тільки частину конфіскованого майна колишнього Дніпросоюзу. Залишалося в силі позбавлення права вступати до споживчих товариств певним соціальним групам.

У 1924 р. Вукопспілці на деякий час вдалося припинити підлеглі стосунки з Центросоюзом через виникнення багатьох суперечностей в інтересах та недомовленостях у роботі.

Спроба Московського Центросоюзу створити свою “вірнішу” мережу організацій закінчилася повним провалом. Загальні збори Вукопспілки винесли з цього питання постанову: “Визнати за необхідне організацію всесоюзного центру споживчої кооперації, але з тим, щоб Центросоюз увійшов у цей центр на однакових правах з іншими республіканськими об'єднаннями, зберігши правові норми добровільного вступу всіх республіканських об'єднань”¹⁶.

У 1925 р. Центросоюз перетворився на всесоюзний центр без рівноправних умов для республіканських організацій, які висувала українська кооперація.

В залежності від того, кого саме споживчі товариства обслуговували, вони поділялись на: сільські споживчі товариства, міські робітничі кооперативи та транспортні. Робітничі та транспортні товариства були об'єднані в свої автономні секції при Вукопспілці.

На 1927 р. мережа Вукопспілки нараховувала 41 районований союз та 8507 споживчих товариств¹⁷. Загалом українська кооперація всередині 1920-х років отримала досить потужну підтримку від влади, але притому вона втратила свою самостійність та незалежність.

Отже, українська кооперація на початку 1920-х років була одержавлена і змушена коритися більшовицькій владі, адже всі кошти знаходилися у держави і без погодження партії кооперація не могла зробити жодного кроку. По суті українській кооперації нічого іншого не залишалося, як співпрацювати з новим політичним режимом більшовиків, допомагати відновлювати

економіку, налагоджувати зовнішню торгівлю, міжнародні зв'язки для підняття рівня довіри до радянської влади та визнання на світовій політичній арені і не забувати про саму суть кооперації, яка на світанку свого створення ставила за мету покращення рівня життя українського народу.

¹ Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001. – С. 274.

² Журба М.А. Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний альянс (20-ті рр. XX ст.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 61–74.

³ Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX– початок XX ст.) – Черкаси, 2003. – 143 с.

⁴ Комуніст. – 1921. № 7. – С. 5.

⁵ Вісті. – 1920. – № 43. – С. 12.

⁶ Витанович І. Український кооперативний рух. – Нью-Йорк, 1963. – С. 279.

⁷ Фареній І.А. Вказ праця. – С. 130.

⁸ Дешко Е. Кооперація на Україні. Харків. 1927. – С. 62.

⁹ Там само. – С. 69.

¹⁰ Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – С. 85.

¹¹ Витанович І. Український кооперативний рух. – С. 281.

¹² Дешко Е. Кооперація на Україні. – Харків, 1927. – С. 279.

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 434. – Арк. 47.

¹⁴ Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1669 – Арк. 17.

¹⁵ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 434. – Арк. 27.

¹⁶ Витанович І. Український кооперативний рух. – С. 282.

¹⁷ ЦДАВО України – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 434. – Арк. 84.

Исследуется политика советского государства по отношению к украинской кооперации. Проанализированы причины и последствия сотрудничества большевиков с украинской кооперацией в 1920-е годы.

Ключевые слова: кооперация, власть, декрет, Центросоюз, большевики, хозяйство.

The policy of the Soviet state is probed in relation to Ukrainian cooperation. Reasons and consequences of collaboration of Bolsheviks with Ukrainian cooperation in 1920-ies are analysed.

Keywords: cooperation, power, decree, Centrosoyuz, Bolsheviks, economy.

Валерій КАПЕЛЮШНИЙ
Київ
Тетяна БАЙЛЕМА
Вінниця

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНИХ УРЯДІВ УКРАЇНИ У 1917–1920 роках (на матеріалах Подільської губернії): історіографічні аспекти сучасного дослідження проблеми

В статті аналізуються питання історіографії соціальної політики національних українських урядів 1917–1920 рр. на сучасному етапі розвитку історіографії проблеми. Особливу увагу приділено проблемам дослідження соціальної політики на регіональному рівні в сучасну добу.

Ключові слова: історіографія, національне державотворення, революційний процес, соціальне забезпечення, соціальна політика.

В умовах становлення та розвитку незалежної Української держави не вщухає інтерес до нашої національної історії, до уроків та досвіду минулого. Процес розбудови незалежної Української держави потребує узагальнення всього накопиченого українським народом досвіду, адже колізії сучасного державотворення в Україні багато в чому схожі з проблемами, які постали перед творцями української державності в період визвольних змагань 1917–1921 рр.

Серед пріоритетних напрямків історичної науки незалежної України чільне місце посідає висвітлення часу перебування при владі українських національних урядів у 1917–1920 рр. На сьогодні вчені досить результативно досліджують діяльність українських урядів на теренах освіти, науки, культури, військового будівництва, профспілкового руху, вирішення аграрного питання тощо. Проте до цього часу поза їхньою увагою лишається діяльність національних урядів на ниві охорони здоров'я, громадського харчування, хлібно-продовольчого забезпечення, соціальної опіки населення та ін. Зовсім фрагментарно досліджені ці питання на регіональному рівні. Тим часом, вивчення соціальної політики має велике значення для комплексного відтворення внутрішньої політики України у 1917–1920 рр., без чого історія Української революції буде неповною.

Зрозуміло, що всі історичні паралелі умовні. Однак, сьогодні в Україні постало не мало проблем, над вирішенням яких близько 90 р. тому працювали співробітники міністерств здоров'я, праці, освіти та ін. Це – проблеми збереження лікувальних закладів, зменшення безробіття, недостатнє фінансування освіти тощо. Тому ґрунтовне вивчення історичного досвіду щодо здійснення соціальної політики залишається актуальним не лише для науки, а й для сучасного державотворчого поступу України.

На сьогодні ще немає жодного узагальнюючого дослідження з цієї проблеми. Більше того, історіографія соціальної політики революційної доби має досить обмежене коло робіт.

За незначними винятками (Д. Дорошенко) революційний процес сприймався і оцінювався з явно звуженого кута зору: дослідження присвячувались, як правило, подіям в Києві, зрідка тим містам, до яких перебазовувались державні установи УНР, а периферія була майже суцільною цілиною для істориків.

Аналіз історіографічної бази вказаної теми, з врахуванням концепції періодизації історіографії, розробленої в сучасних працях вчених¹, дає підстави виділити п'ять основних періодів її дослідження та виокремити сучасний етап розвитку історіографії у незалежній Україні, на якому ми й зосередимо свою увагу в даній статті.

Велику кількість фактичного матеріалу про визвольні змагання українського народу в 1917–1921 рр. містять статті словника "Довідник з історії України." (К., 2001).

Яскравим прикладом нових підходів до ґрунтового вивчення проблеми і одночасно свідченням необхідності переосмислення наших знань і трактувань стосовно історії Гетьманату П. Скоропадського, є поява статті О. Кульбашної "Правове регулювання праці в Українській державі періоду Гетьманату". Аналізуючи взаємовідносини профспілок і Української Держави П. Скоропадського, дослідниця чи не найпершою в історіографії поглянула на проблему через призму ринкових відносин в економіці, які запроваджував гетьман².

Новітній рівень вивчення проблем Української революції, діяльності Центральної Ради і її голови М. Грушевського відображено в дослідженні В. Верстюка³. Власне, соціальні суперечності, на думку дослідника, залишались упродовж 1919–1920 рр. причиною запеклого опору українських селян більшовицькому "воєнно-комуністичному" режимові, знайшовши своє тимчасове компромісне вирішення лише після запровадження нової економічної політики. Таким чином, історія Української революції демонструє тісне комбінування національних і соціальних аспектів⁴.

Не можна обійти увагою і комплекс фундаментальних робіт В. Солдатенка з історії Української революції. У виступі на Всеукраїнській науковій конференції у Харкові (листопад 1995 р.) вчений поставив перед істориками ряд конкретних завдань: вивчення процесу переплетіння соціальних і національних факторів, демократичних устремлінь і державотворчих зусиль, комплексну оцінку зовнішніх та внутрішніх факторів, які сприяли, або заважали революційно-визвольним задумам, показ зв'язку подій в Україні з загальноросійськими і загальноєвропейськими тенденціями⁵.

У статтях Б. Андрусишина та П. Гай-Нижника на основі введення до наукового обігу нових архівних матеріалів досліджуються проблеми охорони праці, соціального забезпечення, боротьби з безробіттям за доби Гетьманату та Директорії УНР⁶.

Своєрідний підсумок дослідження робітничого і профспілкового руху знаходимо у окремому параграфі "Діяльність профспілок у добу Центральної Ради", написаному Б. Андрусишином у фундаментальному виданні з історії профспілок України⁷.

Проводяться дослідження доби Української революції і на регіональному рівні. Привертають до себе увагу, зокрема, праці А. Малигіна⁸, історичний нарис В. Лозового⁹. Глибоко і всебічно аналізує події Української національної революції на Поділлі В. Воловик. Зокрема, в співавторстві з М. Стопчаком досліджує передумови Української революції на Поділлі у жовтні-грудні 1917 р., а в співавторстві з Ю. Зінько, останні події Української революції 1917–1920 рр.¹⁰. Сучасні історики докладають зусиль для наукового відтворення персонального внеску в Українську революцію видатних діячів Поділля, учасників тих подій. Це питання вивчали К. Завальнюк і Л. Калитко¹¹. Увагу дослідників починає привертати і соціально-економічне життя маленьких містечок і сіл, становище яких істотно впливало на перебіг подій у революційну добу (Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. та ін). Поряд з монографічними виданнями вийшло друком чимало статей, публікацій, документів про події 1917–1920 рр. на Поділлі.

Значну увагу дослідники приділяють розвитку освіти на Поділлі. Структуру навчальних закладів, розбудову вищої освіти і початкової школи успішно досліджує М. Собчинська¹².

Збірник документів та матеріалів про Східне Поділля¹³, упорядкований К. Завальнюк і Т. Стецюк, містить документи із фондів Державного архіву Вінницької області, в яких розкривається соціально-політичне та економічне становище Східного Поділля в 1917–1918 рр.

На завершення проаналізуємо невелику групу видань, в яких висвітлюються окремі аспекти, які мають безпосереднє відношення до досліджуваної нами проблеми.

Про діяльність Директорії під час її перебування у Вінниці свідчить матеріал статті А. Лисого та О. Лойко. Автори наголошують, що діячі Директорії, перебуваючи у Вінниці, займалися не лише політичним і воєнним життям. Поруч з налагодженням контактів з партіями та громадськими організаціями вони турбувалися і про національно-культурне відродження України¹⁴.

Становище Подільської губернії, як столичного регіону в "Кам'янецьку добу", досліджують в своїй статті П. Григорчук і В. Воловик, особливу увагу звернувши на вирішення проблеми продовольчого забезпечення населення Поділля¹⁵.

Слід зазначити, що одним з перших українських дослідників звернувся до вивчення продовольчої проблеми в Україні революційної доби В.І. Борисов¹⁶, проте Подільській губернії автор приділив лише декілька фрагментів своєї монографії.

Цим та цілому блоку інших питань присвячена також монографія А. Зінченка, написана безпосередньо на матеріалах Поділля, але в значно ширших хронологічних рамках¹⁷.

Проблемам політичного впливу на внутрішню політику та здійснення соціальної політики на Поділлі присвятив свою статтю П. Григорчук¹⁸.

Значний внесок у вивчення проблем внутрішньої політики України за Гетьманату Павла Скоропадського здійснила Л.М. Жванко, випустивши більше десятка статей та підготувавши кандидатську дисертацію. Особливу увагу дослідниця звернула на вивчення сфери охорони здоров'я та соціального захисту населення. Щодо Подільської губернії, то її вивчення, на жаль, не входило до дослідницьких завдань авторки, адже дослідження проведено в загальноукраїнському масштабі¹⁹.

Серед наукових розробок, присвячених соціальній політиці Директорії, варто виділити цілу серію статей Г. Журбелюк, присвячених різноманітним аспектам соціальної підтримки селянства Поділля в досліджуваний нами період. Слід зазначити, що в своїх публікаціях Г. Журбелюк розглядає соціальну політику Директорії УНР як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівні. Це дало автору можливість показати, наскільки ефективними були заходи уряду на місцях, зокрема у сферах соціального захисту поранених вояків Армії УНР, родин загиблих, фінансової підтримки сільського населення, його продовольчого забезпечення та ін.²⁰.

Великий інтерес викликає монографія Ф. Ступака, в якій автор вперше комплексно досліджує проблеми благодійності та суспільної опіки в Україні в кінці XVIII – на початку XX ст.²¹. Актуальність цього видання в аспектах світоглядному і конкретно-історичному очевидна з ряду причин. Це важливо не лише як вивчення історичного досвіду благодійності, а й з точки зору організації елементарної турботи про незаможних членів суспільства в сучасних умовах, в справі організації і регулювання процесу благодіяння. Об'єктивно відтворена історична картина соціальної підтримки та добродійності в Україні дає багатий матеріал для перетворення морального виховання у практичну дійсність, що так необхідне сьгоднішньому суспільству. Цікаві роздуми подає вчений при аналізі понять "опіка", "благодійність", "соціальна підтримка", "соціальне забезпечення". До речі, автор наголошує, що термін "соціальне забезпечення" в Україні вживається з 1918 року.

Нещодавно вийшла в світ ще одна монографія О. Реєнта, яка, без перебільшення, фактично підводить загальні підсумки історичних досліджень, присвячених Українській революції. Окремий розділ монографії висвітлює і деякі аспекти соціальної політики періоду 1917–1920 років²².

Отже, історіографія проблеми представлена значним масивом публікацій, які розглядають окремі її аспекти. Однак цілісного, комплексного дослідження проблеми ще не здійснено, тому існує нагальна потреба в ґрунтовній подальшій розробці проблеми.

¹ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – 496 с.; Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність. – К., 2003. – 608 с.; Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки. – К., 1998; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – 508 с. та ін.

² Див.: Капелюшний В. Здобута та втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003. – С. 302.

³ Верстюк В. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – 344 с.

⁴ Верстюк В. Українська революція: Історичне значення та уроки // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст.: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – К., 2007. – С. 20.

⁵ Солдатенко В. Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995.– С. 271.

⁶ Андрусшин Б.І. Проблеми охорони праці та соціального забезпечення, боротьби з безробіттям за доби Директорії УНР // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2003. – № 2. – С. 8–17; Гай-Нижник П.П. Проблема безробіття в Українській державі 1918 р. // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. – С. 72–77.

- ⁷ Нариси історії професійних спілок України / Керівник авторського колективу О.П. Реєнт. – К., 2002. – 700 с.
- ⁸ Малигін А. Вінниччина в добу Директорії: тези доповідей XV Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1996. – С. 40.
- ⁹ Лозовий В. С. Поділля в добу Центральної Ради. (Історичний нарис). – Кам'янець-Подільський, 1999. – 212 с.
- ¹⁰ Події Української національної революції на Поділлі в жовтні–грудні 1917 р.: тези доповідей і повідомлень XVI історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1997. – С. 55–56.
- ¹¹ Завальнюк К. Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі. Персоналії (20-ті рр. ХХ ст.). – Вінниця, 2000. – 186 с.; Діячі Центральної Ради та Східне Поділля: тези доповідей і повідомлень XIX Вінницької Обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991. – С. 45–46.
- ¹² Собчинська М. Розвиток початкової школи на Поділлі 1917–1920 рр.: тези доповідей і повідомлень X Вінницької Обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 55; її ж. Народні університети Поділля.: тези доповідей і повідомлень XVIII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1998. – С. 56–57 та ін.
- ¹³ Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.). – Вінниця, 2008. – 208 с.
- ¹⁴ Лисий А.К., Лойко О.Г. До питання про перебування Директорії в Вінниці у лютому – березні 1919 р. // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. – К., 1999. – С. 201.
- ¹⁵ П.С. Григорчук, В.П. Воловик. “Кам'янецька доба” Української революції: матеріали X-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 372–384.
- ¹⁶ Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917–1920). – Луганськ, 1991. – 130 с.
- ¹⁷ Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917–1930 рр. – Вінниця, 2008. – 344 с.
- ¹⁸ Григорчук П.С. Політичне становище на Поділлі в період Гетьманату Павла Скоропадського // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. – К., 1999. – С. 183–188.
- ¹⁹ Жванко Л.М. Внутрішня політика Української Держави у галузі охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень–грудень 1918 р.): дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Полтава, 2002. – 304 с.; Жванко Л.М. Організація соціального захисту дітей в Україні за час правління Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) // Зб. наук. пр. – 1998. – Вип. 2. Сер. “Історія та географія” – С. 105. та ін.
- ²⁰ Журбелюк Г.В. Соціальна підтримка селянства Поділля в добу Директорії / Г.В. Журбелюк // Наукові записки Вінницького держпедуніверситету. – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С. 91–99; його ж. Соціальна політика УНР: загальний і регіональний аспекти // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 165–167 та ін.
- ²¹ Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок ХХ ст.) / . – К., 2009. – 269 с.
- ²² Реєнт О.П. Україна ХІХ–ХХ століть: Роздуми та студії історика. – К., 2009. – 486 с.

В статье анализируются вопросы историографии социальной политики национальных украинских правительств 1917–1920 гг. на современном этапе развития историографии. Особое внимание обращено на проблемы исследования социальной политики на региональном уровне в данный период.

Ключевые слова: историография национальное государственное строительство, революционный процесс, социальное обеспечение, социальная политика.

Questions of social policy of national Ukrainian governments in 1917–1920 on the modern stage of historiographical development are analyzed in this article. Special attention is paid to analysis of the problems of social policy on regional level during that period of time.

Key words: historiography of national state building, revolutionary process, social policy.

СПОСОБИ ЗБУТУ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ МАЙСТРАМИ м. ГЛИНСЬК РОМЕНСЬКОГО ПОВІТУ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі друкованих джерел розглядаються основні способи збуту готової гончарної продукції майстрами м. Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії наприкінці ХІХ століття.

Ключові слова: гончарство, гончар, збут, скупник, горшковоз, ярмарок, обмін.

На межі ХІХ–ХХ століття на території сучасної Сумщини гончарство побутувало в більш ніж двадцяти населених пунктах¹. Одним із найбільш значимих з-поміж цих осередків був Глинськ (у досліджуваній період заштатне містечко Роменського повіту Полтавської губернії). Глинське гончарство має давню історію: розвивалося кустарне виробництво, був організований гончарний цех, діяла керамічна школа та згодом на її базі – скло-фарфоровий технікум. Саме наприкінці ХІХ століття кустарний промисел перебував у стані найбільшого піднесення та під пильною увагою з боку влади.

Слід зауважити, що проведені в 90-х роках ХІХ століття обстеження мали на меті відобразити загальний економічний стан промислів регіону, тому спеціальних досліджень особливостей збуту глиняних виробів глинськими майстрами проведено не було. Розрізнені відомості з досліджуваного питання знаходимо в статистичних даних, зібраних співробітниками статистико-економічного відділу Полтавського губернського земства Віктором Василенком², Іваном Зарецьким³, Сергієм Лисенком⁴.

У першій половині ХХ століття питання збуту глинських гончарних виробів випало з поля зору дослідників. Лише в 1950-х роках масштабним обстеженням гончарного промислу Сумської області і Глинська зокрема зайнявся Юрій Лащук⁵. У 1992 році науковці Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Світлана Козача й Анатолій Гейко здійснили польову керамологічну експедицію до Глинська. Вони з-поміж інших даних фрагментарно зібрали матеріал про збут гончарних виробів осередку в довоєнний період та в другій половині ХХ століття⁶. У 1993 році вийшла фундаментальна монографія Олеса Пошивайла “Етнографія українського гончарства”⁷. У ній на матеріалах раніше опублікованих джерел та польових досліджень автора частково описано особливості збуту гончарних виробів на досліджуваній території в ХІХ – на початку ХХ століття в контексті загального розвитку гончарства Лівобережної України.

Мета даної статті – на основі аналізу друкованих джерел визначити способи продажу глиняного посуду майстрами м. Глинськ наприкінці ХІХ століття.

У досліджуваній період у осередку серед різних ремісників було найбільше гончарів – 26,54% (86 чоловік із 324 загалом)⁸. Вони в більшості своїй не займалися землеробством або ж були малоземельними⁹. З цього можна зробити висновок, що їх добробут безпосередньо залежав від промислу та успішності реалізації виготовлених виробів.

Способи та форми продажу готових глиняних виробів були різними. Гончарі м. Глинськ наприкінці ХІХ століття збували свій товар передовсім удома. У такому випадку продаж вівся поштучно, “сотнями” та “горнами”. За визначенням Івана Зарецького, гончарська сотня “є особливого роду лічильна одиниця, яка часто містить не сто окремих предметів, а й значно більше”¹⁰. Коли сотня складалася зі ста окремих предметів, її називали “без укладу”, “рядовою”. Часто до неї додавалася безкоштовно або за меншу плату надбавка, що називалася “укладом”; тоді таку сотню називали “сотня з укладом”. “Горно” було найбільшою метричною одиницею під час продажу, його місткість визначалася гончарськими сотнями або кількістю одиниць посуду¹¹.

При роздрібній торгівлі горшки глиняні майстрів мали такі ціни: полив'яні або "білі" золінники (20–30 літрів. – Л.Г.) й великі макітри – 15–30 коп., неполив'яні – 8–12 коп.; підворотневі (10 літрів. – Л.Г.) неполив'яні – 3–5 коп., полив'яні – 5–6 коп.; підворотнята (5–7,5 літрів. – Л.Г.) – 2,5–4 коп.; калаші (2,5 літри. – Л.Г.) – 2–3 коп.; горщата (до 2,5 літрів. – Л.Г.) по копійці штука; дріб'язок – від 0,5 до 1 коп. Ціни на інші вироби коливалися від 1 до 20 коп. за штуку: тикви (опуклий глечик із вузьким горлом і вухом. – Л.Г.) ("білі") продаються по 4–8 коп., а "сині" – по 2 коп.; миски "сині" – від 1 до 3 коп., "білі" – по 3–5 коп., полив'яні яндоли (велика миска з двома ручками. – Л.Г.) – від 5 до 20 коп.; різні покриття – від 0,5 до 1 коп., ринки – від 0,5 до 3 коп.¹² "Синій" посуд одержували в процесі спеціальної технології димлення – він був найдешевшим; дещо дорожче цинився "червоний" (неполив'яний посуд із природним кольором черепка). Більша ціна на полив'яні й "білі" вироби пояснювалася тим, що на їх виготовлення вимагалось більше витрат, оскільки поливу та побіл доводилося купувати.

Часто глиняні гончарі реалізовували свій товар удома скупникам. У такому випадку продаж був оптовим, обрахунок ішов на "сотні" та "горни". Сотнями в Глинську купували посуд переважно гончарі-односельці, які не завжди мали достатню кількість власного випаленого посуду для виїзного торгу. За 100 штук "червоного" або "синього" більшого посуду та 60–100 штук "укладу" (меншого посуду) вони платили виробникам 2 р. 50 коп.¹³ Сотня полив'яного або вкритого "побілом" посуду "цінилася від 3 до 4 р."¹⁴ Ціна також залежала від того, який посуд входив до "сотні" та "укладу". Так, наприклад, наявність "золінників" на 50 коп. піднімала ціну "сотні без укладу"¹⁵. Траплялися випадки, коли скупником був односелець, який у скрутний час кредитував гончаря. У такому випадку, щоб не втратити прихильності позичальника, ціну часто доводилося зменшувати до 20 коп. на кожному карбованці¹⁶.

Горнами посуд у гончарів м.Глинськ купували приїжджі скупники, "звичайна ціна... горна місткістю 3 сотні – 7 р. 50 коп."¹⁷. У Глинську традиційними були великі горни (4 сотні) на 700–800 шт. посуду, середні (3 сотні) на 550–600 шт. посуду, малі (2–2,5 сотні) до 500 шт. посуду¹⁸. Для самих торговців було зручніше забрати товар в одному місці, домовляючись з одним майстром. Гончарям теж було вигідно продати значну частину товару відразу й отримати всю суму одночасно.

Ціни на гончарні вироби залежали також і від погоди: коли за несприятливих природних умов (найчастіше навесні та восени) дороги були майже непрохідними, вартість посуду ставала нижчою. Глинські гончарі свідчили, що "в грязь" у відчаї раді бувають збути сотню і за 2 крб., аби тільки було кому¹⁹.

Зробивши нескладні підрахунки, можна встановити, що за середній горн посуду ("30 підворотневих, 100 підворотнят, 170 калашів і 250 горщат"²⁰) під час самостійного продажу можна було виручити близько 10 крб. грішми, що майже на 25% більше, ніж коли б товар віддали скупнику.

Не дивлячись на перевагу в прибутковості під час самостійного продажу, до кінця XIX століття в середовищі глиняних гончарів почала спостерігатися тенденція скорочення чисельності майстрів, які самостійно збували власні вироби: "Років 10 назад серед нас таких, що самі кругом розвозили горшки і продавали, було більше 10, а зараз майже всі чекаємо баришників, доки приїдуть і заберуть"²¹. Пояснити це явище можна тим, що значна частина майстрів не мала власного транспорту, який доводилося наймати для розвозу виробів до віддалених торжищ, не будучи при цьому впевненим в успішності продажу. Місцеві ж базари були переповнені гончарним посудом і, як свідчили самі майстри "якби ми на базарі продавали, то досі вже з голоду поздыхали б"²². Важливим фактором, що сприяв поширенню скупництва, було кредитування, до якого часто вдавалися глиняні гончарі. На 1898 рік кошти позичили 44 чоловіки (з 86 майстрів) під 15–25% річних, загальна їх заборгованість була 1712 руб.²³. Щоб їх вчасно повернути і, водночас, мати обігові кошти, потрібно було більше виробляти товару і швидше його збувати, що, в свою чергу, сприяло скупництву. Всі ці фактори загалом вплинули на те, що більшість гончарів, щоб уникнути проблем з реалізацією, вдавалися до послуг перекупників.

Гончарі, що мали власний транспорт і тяглову худобу, іноді самостійно возили продавати глиняні вироби на ярмарки та базари. Торжищ наприкінці XIX століття у м.Глинськ та населених пунктах Роменського повіту протягом року проходило немало: у самих Ромнах 6 ярмарків

тривали загалом 69 днів на рік, 2 ярмарки було в Засуллі, 6 – у Глинську, 3 ярмарки діяло у Хмілеві, 3 одноденних ярмарки – у Чернечій-Слободі; 3 ярмарки – в Талалаївці²⁴.

На початку 90-х років XIX століття дослідник Іван Зарецький зазначав, що гончарі Роменського повіту (а в ньому етнограф гончарним осередком визнавав тільки с.Глинськ) мали основні місця збуту: “Ромни і Лубни, і крім того Лохвиця, Гаврилів, Срібна Варва і Бубни”²⁵. А вже на кінець 1890-х років унаслідок посилення конкуренції та розповсюдження скупництва ареал збуту дещо звузився. Гончарі задля економії робочого часу самостійно стали возити недалеко, верст за 20–25 (1 верста = 1,07 км. – Л.Г.). Саме 25 верст шляху було до торгового центру повіту – Ромнів, на продаж у якому покладалися найбільші надії. Далі наважувалися їхати ті майстри, що мали найнятих робітників, на яких можна було залишити на певний час господарство (у 1898 році з 13 таких гончарів 3 мали 3-х робітників, четверо – 2-х робітників)²⁶. Дуже рідко глинські гончарі, щоб продати свої вироби, діставалися сусідніх губерній, оскільки за якістю, художнім оформленням та багатством асортименту поступалися конкурентам, оскільки місцева глина, за словами самих майстрів, була “піскувата”, містила багато домішок, до неї погано приставала полива.

Коли ж гончар не мав власного транспорту, а хотів відвідати віддалені торги, то доводилося наймати його, платячи власникові за весь шлях “від 75 к. до ... 1 р. 50 к.” за один віз²⁷. Вдавалися також до послуг горшковозів, яких у Глинську було 14²⁸, та “прасолів” – горшковозів із Чернігівщини²⁹.

Збут гончарних виробів на ярмарках та базарах здійснювався за гроші (ціни суттєво не відрізнялися від тих, за якими продавали вдома), але іноді доводилося послуговуватися і таким прийомом збуту, як безгрошовий обмін на борошно, зерно, льон, яйця та інші продукти харчування й товари господарського вжитку. Еквівалент при обміні залежав від урожаю. Наприклад, “підворітневий” вимінювали на хлібину, ціна якої у врожайний рік становила 3 коп., при неврожаї така ж хлібина коштувала 5 коп., тому, відповідно, за неї давали більшу кількість або ж дорожчий посуд³⁰. Саме в неврожайні роки безгрошовий обмін переважав над продажем, оскільки гончарі, перш за все, прагнули здобути для родини продукти харчування. Впливав на еквівалентність обміну і вид товару: за полив’яний посуд давали вдвічі більше збіжжя, ніж за простий.

Отже, аналіз друкованих джерел кінця XIX століття дає підстави стверджувати, що в м.Глинськ наприкінці XIX століття одночасно побутували оптовий та роздрібний способи збуту гончарних виробів. Наявність негативних факторів (малозабезпеченість гончарів транспортом, загострення конкуренції між самими майстрами, брак обігових коштів) вплинула на те, що наприкінці XIX століття в досліджуваному гончарному осередку почалося прогресуюче переважання оптового збуту глиняних виробів посередникам над самостійною реалізацією.

¹ Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – С. 350–354.

² Василенко В.И. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии: Общие сведения о промыслах. – Полтава, 1885. – Вып.1. – 48, 64 с.

³ Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, II с.

⁴ Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд. – Одесса, 1900. – Вып. 2. – 540 с.

⁵ Архів Ю.Лащука. Сумська обл., текстова частина. Папка 343 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

⁶ Гейко А., Козача Св. Гончарство села Глинськ Роменського Сумської області // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2. – С. 107–116.

⁷ Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – 408 с.

⁸ Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд. – Одесса, 1900. – Вып. 2. – С. 342–343.

⁹ Там само. – С. 348.

- ¹⁰ Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – С. 92.
- ¹¹ Пошивайло О.М. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина. – Опішне, 1993. – С. 171, 161, 170.
- ¹² Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд. – Одесса, 1900. – Вып.2. – С. 367.
- ¹³ Там само. – С. 364.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – С. 148.
- ¹⁹ Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд. – Одесса, 1900. – Вып. 2. – С. 364.
- ²⁰ Там само. – С. 367.
- ²¹ Там само. – С. 349.
- ²² Там само. – С. 362.
- ²³ Там само. – С. 346.
- ²⁴ Там само. – С. 241, 345–346, 421, 462, 513.
- ²⁵ Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – С. 114–115.
- ²⁶ Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд. – Одесса, 1900. – Вып. 2. – С. 365.
- ²⁷ Там само. – С. 363.
- ²⁸ Там само. – С. 342.
- ²⁹ Там само. – С. 362.
- ³⁰ Там само. – С. 366.

В статье на основе опубликованных источников рассматриваются основные способы сбыта готовой гончарной продукции мастерами г. Глинск Роменского уезда Полтавской губернии в конце XIX века.

Ключевые слова: гончарство, гончар, сбыт, скупщик, горшковоз, ярмарка, обмен.

The article deals with the main ways of the sale of the finished pottery production, used by the craftsmen of the town of Hlynsk of the Romny District of the Poltava Government in the late 19th century, basing on the published sources.

Key words: pottery, potter, sale, buyer-up, carrier, fair, exchange.

КУПІВЛЯ МОЛОЧНОГО ПОСУДУ ЯК ВИЯВ ЖІНОЧОЇ ГОСПОДАРЧОЇ МАГІЇ

Стаття присвячена обрядодії, яку здійснювали українські жінки, купуючи глечики для молока. Вона була притаманна переважно для Середнього Полісся, Поділля, Буковини та Лемківщини. Семантико-палеонтологічний аналіз показав, що йдеться про вияв архаїчної жіночої господарчої магії, пов'язаний зі стародавніми скотарськими традиціями цих регіонів.

Ключові слова: гончар, гончарство, глиняні вироби, молочний посуд, глечики, пуп, замовляння, торкання, рука, ритуал, магія, символика, традиція.

Молоко і молочні продукти були одним із основних продуктів харчування українців ХІХ – першої половини ХХ століття. Вживали молоко у свіжому та кислому вигляді, в переважній більшості коров'яче, рідше – козяче та овече. Доїли його в дійниці або відерця, потім проціджували й тримали у глечиках (гладущиках). Із відстояного молока збирали вершки, з яких збивали масло, робили сметану. Споживали й кисле молоко – кисляк. Запаси кисляку йшли також на виготовлення сиру. Кисляк у глечиках відтоплювали, щоб відділити сир від сироватки. Потім сир відкидали на чисте полотно, клали під гніт, щоб стікала сироватка.

Виготовлення й зберігання молочних продуктів належало до найдавніших форм жіночого господарства. Важливе місце у ньому посідав глиняний посуд, де зберігали набіл. Тому саме жінки проявляли особливий інтерес до появи в селі гончаря, причому інтерес не тільки практичний. Жіноцтво приділяло вибору посуду під молоко і молочні продукти особливу увагу: щоб молоко в ньому не скисало, а сметана вдавалася рясною і жирною, він мав бути зробленим за допомогою спеціальних магічних прийомів. Купівля горщиків і глечиків для господарських потреб перетворювалася в оцінку магічних умінь гончаря, які полягали, серед іншого, у його здатності впливати на молочне господарство.

В українців Пряшівщини у Словаччині відомі оповіді про відьмаків, за порадою яких жінки купували на ярмарку глиняні вироби. В одній із них, записаній у селі Вапеник Свидницького округу, таким відьмаком ("босором") виступає хрещений батько героїні:

"Моя сестра була на ярмарку в Свиднику а купувала горнець, як то даколи були глиняни горці, а нанашко бил босор та їй повідал:

– Дітино, ти іші горнець не знаш купити.

– Та як мам купувати?

– Дітино – так... так... так... тіко руку вопхаш до горця. Жеби тіко верхлини било, тіко руку вопхаш до горця далеко.

А з руком так до горця пхал. А сестра молода була невіста. Глиняний горнець купувала на молоко"¹.

В іншій бувальщині, також записаній у Вапенику, йдеться просто про чоловіка-відьмака:

"Як оласки циґане ходили на шатрівских возох, кочох, і перини мали, діти з вожі мали, а дзбанки продавали. Єдна купувала дзбанок, а хлоп бил босорош, а гварит їй:

– Ти іші не знаш дзбанок собі купити. Руку вопхай до дзбанка а пообертай х дзбанку, жеби тіко верхлини било, як покаль ті рука гвойде, жебись пообертала.

Як оласки циґане продавали дзбанки, а ґаздині повіли, же слабий дзбанок, а циґан перевернул дзбанок, на нього стал, а повіл:

– Смотьте, же є сильний, кедь я – метровий хлоп на нього станул, а шя не розбил.

А такий сильний бил циґан, дас метровий бил"².

Згадана в цих спогадах особлива обрядодія, притаманна для придбання молочного посуду, потребує аналізу в позафольклорному контексті з точки зору семантичної палеонтології.

Її акціональні аналогії зафіксовані на Лівобережній Україні ще наприкінці XIX століття. У Куп'янському повіті на Харківщині, купуючи новий глечик, його не брали за вінця, а опускали всередину руку і підіймали, мацаючи, чи є на дні “луп” – спеціально зроблене узвишся, оскільки наявність цього “лупа”, за повір'ям, обіцяла хороший збір сметани³. Відомий він і на Правобережжі, зокрема на Середньому Поліссі. Так, у селі Рясно Ємельчицького району на Житомирщині, “як покупають гладушку, то не беруть от так, зверху, а стромляють руку усередину, то вже сметани буде багато”⁴. Такими ж діями супроводжувалася купівля глечиків і на Поділлі. На Черкащині, в селі Громи Уманського району, теж охоче купували гладушки, всередині яких на денці був “лупок”. Казали, що сметана в ньому краще “сідає”. При цьому опускали руку в гладущик і примовляли: “Сметани – поки рукою дістану, а сиру до дна, а сироватки нема”⁵. У Бубнівці Гайсинського повіту на Вінничині, “як купує ладущика, не можна ставити на землю, кілько може рукою засягнути всередину, тільки засягне, та й питає, кілько за цей ладущик – тільки буде в ньому сметани, а гинша не знає, та спитає, кілько за цей ладущик, і пішла, а в гиншого ганчара купує, думає, той буде кращий, чи що”⁶. Існував і трохи відмінний варіант купівлі – із замовлянням: “Як купує ладущика, то бере на руку, кілько рукою засягне, і каже нишком: “До половини сметани, до половини сиру, а сироватки нима, бо з'їст дурна”. І торгуються – ні (як купує), ти взяла в руки, й казав гончар кільки, то ти бери, не торгуйся, і на землю не клади; гинша торгується, вона думає, кілько грошей виторгую, то це їй більше пользи буде”⁷. Гончар із села Ставки Летичівського району на Хмельниччині розповідав, що глечики з “лупом” жінки беруть більш охоче. Продаючи свої вироби на базарах, він неодноразово помічав, що жінки, підійшовши до нього, щоб купити посуд, роблять дуже дивно, ніби вони “відьмачки”. Вони спочатку присядуть над гладущиком, опустять туди човником пальці правої руки так, щоб вони торкались “лупа”, і починають тихо щось шептати. На думку гончаря, вони зверталися до “лупа”, кажучи: “Давай більше сметани”, “Давай більше масла” тощо. Потім жінки вставали, питали, скільки коштує гладущик, і, зовсім не торгуючись, його купували⁸. На Буковині жінки, купуючи глиняні посудини для молока, теж брали їх так, щоб у них увійшла рука⁹.

Дослідники, спираючись на методичку тлумачення символів у психоаналізі, висували припущення, що такі жести імітували акт запліднення. Глечик, згідно з їхнім викладом, слугував символом жіночого начала, жіночого дітородного органу, а рука – символом чоловічого начала¹⁰. Із руками, зокрема з правою рукою, у стародавніх традиціях дійсно співвідносилось благодотворне і запліднююче чоловіче начало, вважалося, що кисті рук несуть чоловічий заряд¹¹. Однак завжди малися на увазі руки чоловічі, а цю акцію при купівлі посуду здійснював не чоловік, а жінка, “луп”, якого торкались, сам, натомість, асоціювався у гончарів із чоловічим началом¹², отже, потрібні більш переконливі витлумачення обрядодії. Принципово інакше її пояснення дає семантико-палеонтологічний підхід. Покладаючи руку на якусь річ чи людину, їх підкорювали, ними користувалися, їх перетворювали на знаряддя. Саме так ритуально закріплювався васалітет. Manus injectio – це прийняття у володіння, жест набуття, яким накладали руку на певну матерію, захоплювали її¹³. Тому в слов'ян до урочистих домовленостей входило потискання руки, а торговельні угоди включали в себе символічну передачу речі з рук у руки, якою вони закріплювалися¹⁴. Людина в традиційному суспільстві не стільки володіла речами, скільки над ними владарювала, як над усім, що складало її особу. Щоб розірвати зв'язок між річчю та її творцем, нейтралізувати можливість шкідливого впливу майстра на річ, а натомість закріпити вплив на виріб людини, що купувала його, і здійснювались спеціальні ритуали. Так установлювався контакт господині зі своєю власністю. Рука у стародавніх культурах була символом захисту, покровительства, влади, панування й керування. Вона містила снагу, життєву силу. За її допомогою передавали фізичну й духовну енергію, надавали всемогутність¹⁵.

Важливим моментом при цьому виступало те, що жіноча рука була нічим не прикритою, голою, адже оголення тіла належало до магічних засобів першої ваги. В українців воно практикувалося у хліборобській магії, в народній медицині, у чаклунській практиці та езотеричних ритуалах, в календарних і okazійних обрядах, особливо тих, які мали стосунок до господарчої діяльності жіноцтва¹⁶. І справа тут не в психоаналітично потрактованій тілесності як онтологічному чинникові, що визначає сутність буття людини. Часткова чи повна нагота виконавиці дуже часто була передумовою магічних маніпуляцій. “Потвердження сьому ми

бачимо в таких обрядах, де магічна сила дії збільшується навіть від часткового роздягання. В цих обрядах навіть окремі частини голого тіла приписується певний вплив на речі, подібний до впливу цілого голого тіла в обрядах з повним роздяганням. Так напр. прибуток з молока зростає, коли жінка доїть корову підтикавши сорочку вище пояса. Подібно як впливає на якість молока, коли корову доїть цілком гола гуцулка на Юрія. Відкриття певних частин тіла для зміцнення магічної сили якоїсь дії дуже часто ускладнюється ще дотиком відкритої частини тіла до об'єкту, на який треба вплинути. Такий характер має практика при посаді капусти на Полісся: посадивши розсаду і умнявши ямку коло рослини, жінка придушує її голим коліном, що має вплинути на ріст і якість капусти¹⁷. Це чари еманациєю відкритого жіночого тіла, які спиралися на міфологічну ідею всеохоплюючої жіночої продуктивності. Оголення було покликано визволити вітальні сили людини й природи, зробити людське тіло могутнім засобом магічного впливу на природу. Так само й глиняний посуд в обрядах купівлі мусив уперше вступити у контакт із рукою як оголеним тілом жінки. “Спільна риса що їх об'єднує – се віра в магічну активну силу людського тіла, творчу або агресивну, і можемо зразу-ж таки додати – власне жіночого тіла”¹⁸. Торкання дна глечика було актом контактної магії, торкнутися – означало закріпити владу, примусити служити тільки собі, зарядити своєю енергією чи передати силу, як при рукопокладанні¹⁹. Рука була каналом, через який ця сила передавалася з тіла або отримувалася²⁰. Тому доторку рукою у народних віруваннях взагалі приписувалася магічна дія²¹.

У народному чаклунстві та знахарстві мають відповідності і магічні формули, які використовувалися при купівлі молочного посуду. Так, наприклад, майже тотожна формула: “Поки ніж сажаю, поти сметану збираю, а сир – до дна, а сироватки нима”, у селі Жерденівці того ж Гайсинського повіту на Східному Поділлі входила до складу замовляння, яке читали, копаючи зілля для лікування корів²². Заклинання, що спрямовувалося на корову як безпосереднього виробника молока, так само мало на меті збільшити кількість збору сметани й сиру. Отже, вербальний супровід купівлі теж був виявом жіночої господарчої магії.

Жінка своєю рукою проводила маніпуляції із низом, дном глечика, сферою темною і небезпечною²³. Обрядодії були покликані закріпити її владу над тим, що міститиметься й утворюватиметься в обмеженій ємності посудини. Недаремно дівчину в оповідці навчає поведженню з глиняним посудом саме її хрещений батько-відьмак, тобто опікун, що первісно представляв материнський рід по відношенню до дитини²⁴. До нього слід було завжди звертатися за допомогою. У міфології тих народів, де скотарство було основою життєзабезпечення, худоба була найбільшим надбанням людей, головним джерелом продовольства й найвищою суспільною цінністю, а молоко дуже цінувалося. Воно слугувало символом прилучення родини, роду, а насамперед жінок-господиць до верховних божеств, до вічної плодючої сили космосу. Існував зв'язок між споживанням молока, родом матері, чередою, що йому належала, і родовою магією. Приготування молочних продуктів було родинною таємницею, що свято зберігалася. Їх утворювалося більше, за уявленнями скотарів, завдяки контакту із сакральним. Посуд для них у ритуальній практиці слугував наочним речовим утіленням багатства й суспільного статусу. Ілюструючи ідею процвітання роду, вмістилища молочних продуктів слугували одночасно його запорукою. Їхній вміст у ході обрядів наділявся, на думку носіїв традиційної культури, особливою силою, яка надавала щастя й плодючість. Надзвичайно високий семіотичний статус посуду для молочних продуктів у ритуалі зберігався і в повсякденній практиці. Причетність цих речей до категорій макрокосму підтверджувалося їхнім становищем у мікркосмі житлового простору. Розташування посуду у житлі співпадало з точками максимальної сакральності, наділеними здатністю позначати ту частину міфологічного простору, де сконцентровані творчі потенції природи. Ставлення до молока й молочних продуктів як до культурних цінностей, як до ознак приналежності до роду, знаків спорідненості надавало їхнім вмістилищам особливого статусу. Вони опосередковували контакт людської спільноти з надприродним, магічним. Будучи елементом надзвичайно місткої картини добробуту людського роду, посудина для молочних продуктів слугувала своєрідним індикатором природного достатку і пов'язаного з ним достатку родини. Посуд-вмістилище молочних продуктів, фігуруючи в сакральних текстах, утілював складний знаковий комплекс ритуально-міфологічного характеру. Обряди з його використанням пов'язували між собою

цілий ряд явищ і понять. Із посудом для молока співвідносилися ідеї сакральної чистоти й маніфестації існуючих суспільних відносин, ідеї прилучення до верховних божеств, небесної сфери і космічних джерел життя. Молочний посуд був символом безперервності людського роду та пов'язувався із центром універсальної космічної структури, вселенським джерелом чистоти, благодаті й життя²⁵. Судячи з етнографічних даних, такі ж уявлення були властиві й українцям. Тому за глечик для молока, як і за посуд, задіяний у деяких календарних обрядах, не торгувалися – його купівля мала бути добровільною пожертвою наділеному магічними уміннями гончареві задля того, щоб краще збиралася сметана²⁶. Небажаним було і його контактування із землею.

В українських звичаях, пов'язаних із купівлею глиняного посуду, і супутніх їм оповідях чітко проглядається зв'язок із відьмуванням. Вимоги не торгуватися, не ставити посуд на землю – характерні магічні прийоми, особливо поширені в практиці замовляння, знахарства, чаклування. Саме чаклуни і знахарі добували необхідний інвентар та сировину з примовками й обрядами. У більшості випадків ці магічні дії, що в сукупності, безумовно, мали високий символічний статус, були притаманні для купівлі глечиків – посуду для молока, який цілком і повністю відносився до жіночої сфери господарчої діяльності. На рівні прагматики вони спрямовувалися на забезпечення приготування молочних продуктів. Унаслідок таких обрядодій мало зніматися більше сметани, відтоплюватися більше сиру. Їхнє знання виглядало навіть необхідною умовою соціалізації жінки. Люди, що зналися на цих діях, зараховувалися до відьом, відьмаків, яким відомі таємниці всього універсуму природного існуючого. Відповідно існувало й особливе світобачення, яке проявлялося у ставленні до задіяного в молочному господарстві глиняного посуду. Територіальне поширення цих звичаїв, у свою чергу, наводить на думку про їхній зв'язок зі скотарськими племенами Поділля, Буковини й Закарпаття доби ранньої бронзи, розселення яких сягало Середнього Полісся, а поодинокі культурні впливи простежуються й на Лівобережжі.

¹ Записала письменниця й фольклористка, доктор філософії Надія Вархол 6 липня 1996 року в селі Вапенник Свидницького округу від Олени Рішко, 1928 р. н. Архів Словесного фольклору Словацького національного музею – Музею української культури в Свиднику, інв. номер 16764.

² Записала Надія Вархол 13 грудня 2000 року в селі Вапенник Свидницького округу від Олени Рішко, 1928 р. н. Архів Словесного фольклору Словацького національного музею – Музею української культури в Свиднику, інв. номер 18 022.

³ Щ[елоковская] В. Пища и питье крестьян-малоросов с некоторыми относящимися сюда обычаями, повериями и приметами // Этнографическое обозрение. – М., 1899. – № 1–2. – С. 273.

⁴ Топорков А.Л. Гончарство: мифология и ремесло // Фольклор и этнография: У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. – Л., 1984. – С. 47.

⁵ Коека М. Гончарство сіл Громи і Томашівка Уманського району Черкаської області // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Книга 2. – С. 147.

⁶ Шульгина Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріяли до етнології. – К., 1929. – Т. II. – С. 169.

⁷ Шульгина Л. Вказ. праця. – С. 169.

⁸ Бобринский А. О двух символах плодородия на украинской керамике // Українське гончарство: Науковий збірник за минулі літа. – К.–Опішне, 1993. – Книга 1. – С. 124.

⁹ Gorovei A. Credinți și superstiții ale poporului român. – București, 1915. – P. 243; Gorovei Artur. Credinți și superstiții ale poporului român. – București, 1995. – P. 175.

¹⁰ Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – С. 230.

¹¹ Оранская Т.И. Производные корня dakṣ в индоарийских языках // Древняя Индия: Язык. Культура. Текст. – М., 1985. – С. 62; Никитина М.И. Древняя корейская поэзия в связи с ритуалом и мифом. – М., 1981. – С. 80 – 81, 83, 89, 247, 256, 259.

¹² Бобринский А. Указ. соч. – С. 123 – 124.

¹³ Кайуа Р. Миф и человек. Человек и сакральное. – М., 2003. – С. 215; Chevalier J., Gheerbrant A. Rječnik simbola: Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi. – Zagreb, 1987. – S. 570; Павлов-Сильванский Н.П. Символизм в древнем русском праве // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1905. –

Июнь. – Часть ССCLIX. – С. 362; Ле Гофф Ж., Трюон Н. История тела в средние века. – М., 2008. – С. 157.

¹⁴ Павлов-Сильванский Н.П. Указ. соч. – С. 351–353.

¹⁵ Ле Гофф Ж., Трюон Н. Указ. соч. – С. 157; Керлот Х.Э. Словарь символов. – М., 1994. – С. 443; Chevalier J., Gheerbrant A. Op. cit. – S. 567–570; Лич Э. Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии. – М., 2001. – С. 66; 28, С. 374, 377; Serrano M. "Por el Hombre que Vendra". – Santiago, 1991. – P. 218; Тресиддер Дж. Словарь символов. – М., 1999. – С. 312–313, 315.

¹⁶ Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленні. Науковий щорічник. – К., 1927. – Вип. 1–3. – С. 10–17; Кагаров Є. Форми та елементи народньої обрядовості // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість та її соціологічні підстави. Науковий щорічник. – К., 1928. – Випуск 1. – С. 33–34; Чернишов В. Оголення при чаклуванні // Там само. – Вип. 2–3. – С. 211–213; Потушняк Ф. Нагота при ворожіню // Літературна неділя Подкарпатського общества наук. – Унгвар, 1942. – P. III. – С. 113–115; Гуменна Д. Благослови, мати: Казка-есеї. – Нью-Йорк, 1966. – С. 211–212.

¹⁷ Грушевська К. Вказ. праця. – С. 18–19.

¹⁸ Там само. – С. 9.

¹⁹ Бидерман Г. Энциклопедия символов. – М., 1996. – С. 227; Купер Дж. Энциклопедия символов. – М., 1995. – С. 259, 279; Кайуа Р. Указ. соч. – С. 213.

²⁰ Cunningham S. Wicca: A Guide for the Solitary Practitioner. – Woodbury, 2007. – P. 44, 92.

²¹ Попов Г. Русская народно-бытовая медицина: По материалам этнографического бюро князя В.Н. Тенишева. – СПб., 1903. – С. 35.

²² [Иващенко П.С.] Следы языческих верований в южно-русских шептаньях (по неизданным материалам). Реферат П.С. Иващенко. – Б.м., б.г. – С. 27.

²³ Свешникова Т.Н., Цивьян Т.В. К функциям посуды в восточнороманском фольклоре // Этническая история восточных романцев: Древность и средние века. – М., 1979. – С. 173, 178.

²⁴ Косвен М.О. Кто такой крестный отец // Советская этнография. – М., 1963. – № 3. – С. 107; Голан А. Миф и символ. – М., 1993. – С. 217.

²⁵ Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. – Новосибирск, 1988. – С. 123, 125–134; Рэдклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. – М., 2001. – С. 36; Эванс-Причард Э.Э. Нуэры: Описание способов жизнеобеспечения и политических институтов одного из нилотских народов. – М., 1985. – С. 26–34.

²⁶ Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера. – Львів, 1928. – С. 97, 133.

Статья посвящена обрядовому действию, которое осуществляли украинские женщины, покупая кувшины для молока. Оно было характерно преимущественно для Среднего Полесья, Подолья, Буковины и Лемковщины. Семантико-палеонтологический анализ показал, что речь идет о проявлении архаической женской хозяйственной магии, связанной со старинными скотоводческими традициями этих регионов.

Ключевые слова: гончар, гончарство, глиняные изделия, молочная посуда, кувшины, пуп, заговор, прикосновение, рука, ритуал, магия, символика, традиция.

The article is devoted to the ritual operation of Ukrainian women, buying milk jugs. It was peculiar predominantly to the Middle Polissya, Podillia, Bukovyna, and Lemko Regions. Its semantic and palaeontological analysis has shown, that the matter concerns the manifestation of the archaic female household magic, connected with the ancient cattle-breeding traditions of these regions.

Key words: potter, pottery, earthenware, milk crockery, jugs, navel, incantations, touch, hand, ritual, magic, symbolism, tradition.

ВИЖІ ТА ВОЗНІ У СТРУКТУРІ І ПРОЦЕДУРАХ МІСЦЕВОГО СУДУ ВОЛИНИ У 1560–1570-х роках

У статті висвітлюється питання суспільного та правового статусу вижив і возних у контексті функціонування інститутів судових виконавців та офіційних свідків на Волині у 60–70-х роках XVI століття.

Ключові слова: судово-правова реформа, гродський суд, земський суд, виж, возний, судові виконавці, офіційні свідки, Велике князівство Литовське, Волинь.

Повноцінним мікрооб'єктом історико-правового дослідження є інститут офіційних свідків та судових виконавців у системі українського права, судочинства і суспільних відносин середини – другої половини XVI ст. У цей період зазначені функції реалізовували вижі та возні.

Возний у правовому полі українських земель Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського (далі – ВКЛРЖ) з'явився внаслідок судово-правової реформи 1564–1566 рр., проведеної на Більському сеймі 1564 р. та Віленському сеймі 1565 р. Його поява закріплювалася оновленням законодавством – Статутом ВКЛРЖ 1566 року. Інститут возництва польського походження; на українських землях Правобережжя він поширився з активізацією польських впливів, що припадають на середину – другу половину XVI ст. Натомість до реформи виконавчим органом місцевих воєводсько-старостинських судів на Правобережній Україні були діцькі та вижі¹. Історичне коріння діцьких та вижив сягає давньоруської доби². На них покладалася також і важлива функція освічувати своєю присутністю розмаїті приватноправові операції, діяти як свідки при певних суспільно значущих діях від імені великокнязівських намісників чи приватних осіб.

У середині XVI ст. вижі та возні як інститути судових виконавців і офіційних свідків та як конкретні службовці, наділені певними правами і обов'язками, зустрілися у часі. Цікавою видається постановка проблеми про порівняння виживства та возництва у період проведення судово-правової реформи на українських землях ВКЛРЖ та у наступне десятиліття після неї. Особливістю періоду було те, що виживство як службу, як суспільний та судовий інститут не було відмінено, воно продовжувало діяти; разом із тим у суспільний та судово-правовий простір легітимно входив уряд возного. Зважаючи на стан збереженості актів гродських і земських судів (а саме шляхетські суди більшою мірою відображають масштабність тогочасних правових новацій) та рівень їх репрезентативності, у даній статті ми розглянемо особливості суспільно-правового побутування та історичної еволюції інститутів вижа і возного на Волині у 60–70-х роках XVI ст.

Дослідники литовсько-руського та староукраїнського права появу інституту возного, його становлення на руських (українських і білоруських) землях ВКЛРЖ переважно розглядають у контексті еволюції суспільно-правової дійсності, ускладнення і удосконалення судово-правової практики. М. Іванішев уважав, що возні замінили старих вижив³. М. Ясинський, аналізуючи перебіг судової реформи у Більському повіті на початку XVI ст., твердив, що возні прийшли на зміну давньоруським діцьким⁴. М. Грушевський діцького і вижа називає помічниками старост і намісників, їх спеціальними слугами. Дослідник зауважує, що їх службові обов'язки не є тотожними, а в ряді випадків суттєво відрізняються. Так, давньоруські діцькі (“децькі”) проголошуються ним прямим прототипом польського службовця-возного, назва і практика якого поширилася в українських землях Правобережжя після судово-правової реформи 1564–1566 рр. Діцькі виконують судові рішення і приводять до суду покликаних. Виж насамперед використовувався для “обдукцій” – оглядів на місці. М. Грушевський вважав, що у першій

половині XVI ст. відбулася механічна заміна старих понять польським відповідником⁵. Історик старобілоруських судових інституцій і права І. Лаппо стверджував, що від злиття вижа і діцького походить “вряд вознівський”⁶.

Вижівство як судову і панську службу та як елемент інституту офіційних свідків на матеріалах луцького гродського суду 50–60-х рр. XVI ст. досліджував В. Поліщук⁷. Особливості діяльності уряду возного на Волині у кінці XVI–XVII ст. вивчала Н. Старченко⁸. Місце вижив і возних у ієрархії судових урядів місцевих судів та у судово-адміністративній системі українських земель Литовсько-Руської держави з’ясовувала у своїх працях Н. Яковенко⁹. Над окремими аспектами проблеми функціонування інституту судових виконавців та офіційних свідків на Волині та інших українських землях ВКЛРЖ у зв’язку із організацією шляхетського двору, діяльністю громадського (копного) судочинства, процедурами кримінального права та соціально-економічними процесами другої половини XVI – першої половини XVII ст. працювали І. Черкаський, І. Ворончук, А. Гурбик, А. Блануца¹⁰.

Нове для староукраїнського права поняття “возний” почало широко застосовуватися у теорії і практиці судочинства Волині та всієї Правобережної України внаслідок уведення у дію Статуту ВКЛРЖ 1566 р.¹¹. Возні Волині походили переважно із дрібної малоземельної чи безземельної шляхти¹². Уряд возного був однією із небагатьох можливостей перевести шляхетське походження у соціально-матеріальний статус. При цьому не страждала родова честь, а носій шляхетського титулу отримував оплачувану службу, пов’язану із обслуговуванням станових і державних потреб.

Разом із возним у актах гродських і земських судів у якості офіційного свідка та судового виконавця продовжують фігурувати вижі, які, в багатьох випадках функціонально уподібнюються возним, виконують подібні повноваження. Головною спільною ознакою і виживства і возництва було те, що вони уособлювали і реалізовували суспільне призначення публічно-правової процедури: обслуговувати правові інтереси сторін, які зверталися до замкового суду-адміністрації. Згадками про діяльність вижив багатий судовий документарій другої половини 60-х років XVI ст. Виж тієї доби особливо схожий із майбутнім возним. Він і оглядає рани, і вислуховує свідків, засвідчує матеріальні збитки та пошкодження, виступає у суді. Подібними є і звороти судово-ділової мови офіційних документів, які позначали форму свідчень та звітності судових виконавців. Залежно від ситуації акти фіксують або “вижово сознанє” чи “визнанє вижово”¹³ або “очевистое возного сознанє”¹⁴.

Навіть побіжний погляд на актову книгу луцького гродського суду за 1566 р. виявляє вижа у різноманітних суспільно-правових контекстах: він повідомляє про збройний напад на маєток і його наслідки, про побиття селян, про крадіжку волів, про псування сільськогосподарського реманенту, про зорання чужих ґрунтів, про потоптання засіяного ґрунту, він вводить у володіння, виступає свідком у справі про втечу селян, про заміну старих межових знаків новими¹⁵. У книзі того ж суду за 1567 р. виж свідчить про відмову сплатити борг, підтверджує факт пограбування і побиття, засвідчує звинувачення в убивстві, доносить рішення копного суду¹⁶. Разом із тим возний, який фігурує у цих же актах, вручає “навпоминальний лист”, проводить огляд знищених межових знаків, засвідчує хворобу особи, є свідком при підписанні заповіту, підтверджує зміст скарги про несплату боргу¹⁷. Виж і возний, таким чином, виконували подібні завдання, виступаючи у ролі офіційних свідків та дрібних судових виконавців. Свідчення вижа і возного, зафіксовані у вигляді судового документа (запис чи випис), ставали першими, а у низці випадків і вирішальними у справі, доказами вчиненого злочину.

Для виявлення рис подібності та відмінності вижа і возного розглянемо документ, що датується 15 вересня 1565 р. У луцькому старостинському (гродському) суді слухали донесення “вижа врядового” про штурм єпископського замку і соборної церкви у Володимирі владикою Холмським¹⁸. Структурно документ поділяється на дві цілісні частини: вступна скарга позивача та свідчення вижа. У кінці акта міститься заява позивача стосовно неправомірності дій обвинуваченого і звучить вимога відшкодувати нанесені матеріальні і моральні збитки. Подібна не лише структура, а й загальна стилістика судових актів, що склалися до і після реформи. В акті знаходимо типову офіційно-ділову (судово-канцелярську) лексику, що відображала перебіг реального судового процесу, відбивала тогочасні суспільні та правові поняття і явища. Так, довідуємося, що позивач пан Василь Борзобагатий Красенський прибув до суду, маючи з

собою вижа, наданого йому підстаростою луцьким Андрієм Русиним. У документі приводиться повне ім'я і прізвище вижа – Кохан Василевич. У пореформені роки возний у судовому документарії згадувався персонально, із зазначенням імені та прізвища. Імена вижив, а потім і возних фігурують у документах поряд з іменами підсудка, судді, старости, його намісників, знатних родовитих магнатів, королівських посланців. Після позову пана Красенського до виступу був запрошений виж, який перед судовими урядниками “стоячи очевисто, тыми словы визналь”. Подібні лексико-сегментні канцелярські формулювання, що мали характер загальноприйнятих ідіом (мовних штампів) збереглися і перебували у широкому вжитку і в пізніші часи. Важливо також відмітити усталеність та послідовність судових процедур, етапність розгляду та фіксації позовів. Свідчення вижа, що слідує відразу після показання-скарги позивача, має на меті підтвердити позовну заяву, визнати правдивість, слухність викладених у ній фактів; це законний аргумент скривдженої сторони, який надає необхідної ваги заявленій правовій позиції. Виж виступає у ролі офіційного свідка та судового посланця, він має відповідний юридичний статус та володіє належними повноваженнями і компетенцією. Як зазначає В. Поліщук, “виживство як служба не мало конкретного посадового закріплення, збігалось з практикою передоручення паном своїх повноважень”¹⁹. Свідчення вижа, як особливу важливу для судового розгляду інформацію, на прохання позивача було занесено до актових збірників: “вижово сознанє до книг записано”²⁰.

У акті є згадки про те, що єписком Холмський, який збройно напав на Володимирський єпископський замок, теж мав із собою вижа, який був присутній на переговорах із паном Красенським. Виж цей, як довідуємося із документу, був узятий у володимирському “уряду замку господарського”. Бачимо, що сторони конфлікту, захищаючи свої інтереси, заручаються присутністю офіційних свідків для підкріплення та обґрунтування своєї правової позиції, для публічного освячення своїх дій.

Прикметно, що окрім вижа, у справі згадуються й інші свідки події, так звані “люди добрі”, яких пан Красенський “в замочку при себе мель”. Це його дворові слуги – дрібні шляхтичі, які виступають у ролі офіційних свідків. Виж і “сторона людей добрих” засвідчили обсяг нанесених збитків: вони присутні при складанні реєстру всіх цінних речей у маєтку. У Статуті ВКЛРЖ 1566 р. присутність “сторони людей добрих” є однією із умов укладання приватноправових угод, публічного виголошення рішень, попереднього слідства, інших справ, що потребували офіційного засвідчення та публічної легітимації. “Сторона людей добрих” є складовою інституту офіційних свідків; у післяреформенний період вона виявляє себе переважно у контексті реалізації возницьких повноважень²¹. У актовій мові це відобразилося у появі таких висловів як “маючи при себе шляхту людей добрих” чи “што я возный шляхтою людьми добрыми вышепоменеными осветчил”²².

Інститут виживства, як цілісна публічно-правова процедура, яскраво і повно проявляється у документах середини та другої половини 60-х років XVI ст. При чому його функції офіційного свідка та службової особи, яка діє за дорученням офіційних осіб та судових урядників залишаються незмінними. 24 липня 1565 р. у земському луцькому суді була заслухана скарга від князя Богуша Корецького, старости Луцького, Брацлавського і Вінницького, на дії пана Ольбрехта Ласького – “жалуючи и оповедаючи про кривды, утиски, гвалти, бої, грабежі мені самому, слугам і боярам і підданам моім”²³. У якості вижа тут виступає королівський дворянин Іван Бурий, який отримав доручення виконувати всі розпорядження князя Корецького (“абых я на вси sprawy и потребы его милости... ехал”). Найголовніша місія королівського дворянина, який виконує вижову службу, полягає у тому, щоб усі матеріальні збитки та шкоди, спричинені розбійним нападом О. Ласького “на реєстр списовати”. Побувавши на місці події, оглянувши обсяг завданих збитків, опитавши свідків Іван Бурий складає детальний звіт про результати своєї поїздки і знайомить з ними князя та суддів. Залежно від службового підпорядкування, від імені яких інституцій чи осіб виж виконував свої обов'язки судові акти та офіційні розпорядження того часу згадують “господарських” (королівських), князівських, старостинських, гетьманських, “городових”, “врядових” вижив.

“Виживрядовий” виступає офіційним свідком, наданим з боку гродського суду Луцька, у справі 15 лютого 1569 р. про стягнення луцькими митниками мита з білоцерківських міщан усупереч королівському привілею (“ставши до книг тыми ж словы сознал”)²⁴. Цікаво, що у

тому ж суді, але вже 17 грудня 1569 р. з'явилося свідчення возного про залагодження конфлікту про несплату мита, яке було занесене до запису із подібним формулюванням: “возний до книг кгородских тыми словы сознал”²⁵.

12 грудня 1564 р. воротний луцький Войтех Красовський взяв з “уряду замку господарського” вижем служебника Матфея Ширея, щоб з'ясувати, чому пан Хомяк Смордовський вигнав з дому свою вагітну жінку і спрямував її до Луцька, до маєтка В. Красовського. На це питання відповів урядник Смордовського: він сказав, що його пан не має жінки, а мав колись лише кухарку, яку “отослалъ, где был взятъ”. Потім він, погрожуючи побиттям киями, грубо запропонував воротному, разом з вижем та присутніми свідками забиратися геть (“а не хочешь ли по доброй воли ехать, тогда з непочтивостью з двора поедешь и кий на себе понесешь”).²⁶ Випадки погроз, побиття і навіть убивства возних під час виконання ними своїх законних обов'язків незабаром стали невід'ємною частиною судово-правової дійсності Волині²⁷. Місія і вижа і возного відтак була сповнена постійних небезпек, вимагала неабиякої мужності. Шляхта, ревниво оберігаючи свої суспільні та економічні переваги, досить жорстко реагувало на намагання судових інстанцій через службових осіб викликати до суду, провести слідство, зібрати свідчення чи матеріальні докази. Такі дії трактувалися як втручання у приватні справи, як порушення станових прав та свобод, захищати які шляхта була готова із зброєю в руках. У цьому проявилася специфічна правосвідомість шляхетської верстви, яка базувалася одночасно на традиційному принципі привілейованості і на модерному розумінні законності як суспільної норми.

12 червня 1565 р. виж Павло Невишський був присутній при складанні паном Романом Гулевичем тестаменту (заповіту) (“при мне, вижу врадovýmь, справовальь тестоменть”)²⁸. Замковий луцький суд в особі підстарости Андрія Русина направляє вижа до маєтку Гулевича. Цікаво, що виж не знайомить суд із змістом заповіту, він лише свідчить про факт його складання. Сам текст тестаменту “покладиль на вряде” з проханням занести його до замкових книг служебник Гулевича Стас.

Незмінна активна участь вижа у фіксації не тільки матеріальних збитків, а й різного роду фізичних каліцтв, побоїв, тілесних ушкоджень. Так, 1566 р. “на оглядане и на осветчане збытя и рань своих” був взятий вижем служебник замку Луцького Остап на прохання Петра Лібицького²⁹. Лібицький зазнав нападу від ігумена Красносельського монастиря пана Богдана Шашка, який “порвавшиися до кия, мене окрутне, збил, змардовал и изранил”. Суттєва деталь: виж оглядає пораненого – “тут же на вряде его оглядал” – і одразу ж після проведення цієї процедури доповідає результати урядникам замкового суду у Луцьку. Реляція вижа Остапа скрупульозно зазначає розміри і види тілесних ушкоджень і ран.

Луцький купець І. Гошкович 1571 р. звертається до володимирського гродського суду з проханням надати йому вижа, аби той вилучив товар (лій) у скринського міщанина, який не заплатив за покупку (“прошу о вижа, абым его арестовал”). Підстароста Михайло Павлович для отримання додаткової інформації у справі “дал ему вижа, слугу своего”³⁰. У 1570 р. горохівський староста звертається до панів Монтовтів, щоб присланий ними виж приїхав “на оглядане ран збитых”³¹.

Виж відіграє провідну роль у процедурі “обволання” – оголошення, оприлюднення офіційних документів, суспільно важливої інформації, повідомлень дотичних до сфери судочинства та правових відносин. У луцьких гродських книгах за 1564 р. збереглося “обволання” вижем імені убивць слуги пана Альберта Ласького Андрія Ожовського. Перший раз він це робить над труною забитого, вдруге – на засіданні замкового суду³². У пореформену добу ці обов'язки переходять до возного. Возний Дем'ян Мокренський у травні 1580 р. публічно оголошує ім'я убивці Бартоша Холоневського на майдані Володимира та у залі гродського суду³³. Грамота короля Сигізмунда III від 15 грудня 1596 р. містила розпорядження місцевій владі донести до суспільства факт ухвалення церковної Берестейської унії (“то все через возного обволать и до ведомости людское привести”)³⁴.

У деяких випадках вижі діють одночасно і разом із возними. До прикладу, на засіданні копного суду від 27 лютого 1568 р. були присутні і брали участь у слідстві обидва урядники³⁵. Виявляється, що коли один з уповноважених підканцлера ВКЛРЖ Остафія Воловича попросив у гродського луцького суду возного, то “в небытности на тотъ часъ на вряде возного”, на місце

події було відправлено вижем “боярина господарського”. Пізніше все ж возний приєднався до розслідування копного суду і свідчили місцевому гродському суду вони вже спільно. Подвійне свідчення, і вижа, і возного, про винесення смертного вироку любецькою копою фіксують луцькі гродські книги 1567 р.³⁶.

Активне залучення вижив у суспільне життя та судовий процес обумовлювалося не достатньою кількістю повітових возних або тимчасовою відсутністю возних у судовій установі. Досить частими були такі випадки як у 1569 р., коли підстароста володимирського гродського суду Павло Оранський на прохання скривджених підданих князя Романа Сангушка дати їм возного, “в нестатку возного на тот час при вряде давал им на то вижа, слугу замкового Грицка Захаревича”³⁷.

Навіть після офіційного введення у судову та суспільну практику уряду возного виж продовжував існувати в правовій свідомості як неодмінний атрибут і учасник публічно-правового процесу. 16 жовтня 1570 р. зем'янин Андрій Киверецький переслідував селян, які чи то за власною волею, чи то за сприяння сторонніх осіб залишили його землі. Досягнувши меж володінь віленського воєводи князя Криштофа Радзивіла і підозрюючи у “викоченні” селян підданих князя, Киверецький переймається правовими підставами засвідчення і фіксації злочину – “хотячи з ними поступовати врядовне, послал по вижа до Олики”³⁸.

Виж, як слуга замкових урядників та як офіційний свідок, згадується у актах Волині не тільки у перші роки після реформи 1564–1566 рр., а й протягом усіх 1570-х рр. До прикладу, 1579 р. підстароста володимирський Василь Павлович надає на “огледане” заподіяних збитків свого службеника Курила Кононовича³⁹. Дослідник шляхетських наїздів на Волині також підтверджує, що вижі фіксували збитки від розбійних нападів аж до кінця 70-х рр. XVI ст.⁴⁰.

Історик шляхетських судів білоруських земель ВКЛРЖ І. Лаппо зазначає, що виж згадується у актах судових Витебська аж до кінця XVI ст. Разом із тим він зазначає, що це траплялося досить рідко, у випадках, якщо у суді був відсутній возний⁴¹. Виж відтак виглядає не як урядник, який виступає від імені судової установи, і несе перед нею і законом відповідальність, а як особа, яка знаходиться у службовому підпорядкуванні, яка виконує доручення свого патрона і перед ним же і звітує. Отже, бачимо, що ситуація на цих білоруських землях, була подібною до тієї, що у загальних рисах склалася і на Волині.

Аналіз характеру і частоти вживання терміну “виж” дає підстави говорити про поступове обмеження використання цього поняття в актовій мові волинських судів. Це лише частково свідчить про занепад інституту служби та звуження суспільно-правової діяльності суддівських службеників. У низці випадків у документах ідеться про ті чи інші місії службеників – “слуг замкових”, які виконували доручення суддів; при цьому назва “виж” для традиційного окреслення суті повноважень, що виконуються, не використовується. Так, у 1578 р. від володимирського суду для засвідчення скарги про несплату грошового боргу за дорученням підстарости виступав “слуга замковий” (в іншій частині тексту – “посланець”) Петро Сушибабинський⁴². Служба та повноваження Сушибабинського прямо не називаються виживством, хоча по-суті відповідають йому. Натомість у документі активно використовується поняття “возний”: саме возного для офіційної фіксації справи спочатку вимагає позивач. Із появою возного у правовому полі українських земель ВКЛРЖ васальний характер виживства, служба та одноразові доручення на певну справу витісняються урядуванням – діяльністю, що базується на принципі надання персонального привілею⁴³.

Про особливу роль возного в офіційному засвідченні певного стану речей (правового становища чи правової дії), у проведенні слідчо-пошукових заходів на місці скоєного злочину у перші роки після реформи 1564–1566 рр. промовисто свідчить документ, що з'явився у володимирському гродському суді 1 травня 1568 р. Це було донесення возного, про те, що він разом з урядником князя Романа Сангушка, священником Юоакимом, їздили до маєтку княгині Настасії Козекіної, де впевнилися, що, справді, з наказу княгині селянина Богдана, який належав Сангушкові, ув'язнили і піддали тілесним тортурам⁴⁴. Присутність на слідстві поряд із возним урядника однієї із сторін, звичного фігуранта судової практики минулих років, доповнюється новими інституційно-правовими та процесуальними акцентами. Ініціативу у слідчому процесі перебирає возний, він особисто проводить усі слідчо-пошукові дії. Змінюється сам зміст і загальна направленість процесу досудового слідства: возний працює у тісному

контакті із постраждалими і свідками події: “поведаль мене, возному”. Урядник, не зважаючи на явне домінування возного, все ж у певний спосіб виявляє себе: супроводжує возного, узгоджує з ним деталі справи. Однак у документі у таких випадках знаходимо важливе застереження: все, що б не робив служебник Сангушка, він робить “передо мною, возним”. Даний судовий акт можна розглядати як документ, який зафіксував момент переходу до іншого етапу, набуття нової якості, який засвідчив новий щабель у еволюції інституту офіційного свідка і судового виконавця. Возний стає основною центральною фігурою на цій стадії судового процесу: він єдиний вповноважений вести слідство і доповісти про їх результати судові. Усі інші особи, особливо матеріально зацікавлені, розглядаються лише як свідки у кожній конкретній справі чи помічники возного на місці подій. Їх роль у слідчій процедурі поступово зменшується. Колишні служебники, що проводили слідство у присутності вижа, переходять у категорію осіб, що мовою офіційного права називаються “сторона повода” чи “сторона позвана”. Вони поступово усуваються від активних слідчо-пошукових дій. Це стало проявом подальшої внутрішньої структуризації шляхетського типу судівництва, глибшого рівня його інституалізації та професійності; це започаткувало тенденцію до проведення більш ретельного і об’єктивного слідчо-судового процесу.

Таким чином, у результаті судово-правової реформи 1564–1566 рр. на Волині, як і на інших українських землях ВКЛРЖ з’явився новий тип офіційного свідка та судового виконавця, що знайшло відображення в інтегрованому понятті “возний”. За умов юридичної і термінологічної кодифікації та інституційної уніфікації закономірним став занепад служби вижа і діцького, обмеження практик їх легального правового застосування. Практика службової дихотомії скорочувалася разом із обранням у кожному повіті, для обслуговування правових потреб дієздатного населення достатньої кількості судових виконавців. З останньої чверті XVI ст. “вижова” служба у цьому регіоні поступово занепадає, виходить з активного ужитку, будучи витісненою “возництвом”, суспільно-правовою діяльністю, що увібрала найкращі досягнення староукраїнського (разом із тим і волинського) судочинства та була доповнена елементами західного процесуального права.

У 1560–1570-х роках відбулося масштабне реформування правових інститутів і понять. Возний не одразу витіснив традиційні староукраїнські назви офіційних свідків і судових виконавців. Водночас цей правовий та функціональний паралелізм тривав не довго. Возництво передусім утверджується як виборний, оплачуваний вид діяльності, як професійне заняття, як уряд, як персональний привілей. Тогочасна судова практика засвідчує, що виж заступає возного у його відсутності, виж знаходиться у видимому службовому підпорядкуванні, виконання виживських обов’язків не носить системного постійного характеру, часто є принагідним і одноразовим виконанням доручення. У цій ролі, як правило, виступають панські слуги чи державні урядники нижньої та середньої ланки.

У цілому можна говорити про уніфікаційну реформу, внаслідок якої возний як судовий виконавець нового типу ввібрав функції і практику своїх історичних попередників: діцьких, вижив, ув’язчих, соків. При цьому возний, перебуваючи у патронально-клієнтарних зв’язках із магнатсько-панською верствою, знаходився все ж у менш жорсткій залежності, мав більш широкий вибір стратегій індивідуальної поведінки, аніж вижі. До того ж відбулося суттєве доповнення, збагачення професійних повноважень і службової практики возного новими, зумовленими історичним розвитком українського суспільства актуальними правничими новаціями. Нова термінологія досить швидко ввійшла до актової мови, а практика була адаптована до українського соціального та правового ландшафту. Разом із тим судово-правова реальність кожної регіону (повіту, воеводства) формувалася із урахуванням впливу місцевих правових традицій та звичаїв.

Зростання суспільної ваги і затребуваності уряду возного відбувалося одночасно з поширенням правової освіти, підвищенням рівня правосвідомості у мешканців краю, із поширенням писаного права, із збільшенням значення писаного документу та публічної експертизи як важливого і необхідного чинника узаконення результатів приватноправових відносин. Інститут офіційних свідків і судових виконавців піддається суттєвій правовій уніфікації, зазнає нормативного та процедурного впорядкування. Тогочасні правовідносини вимагали більш чіткого окреслення ролі і місця офіційного свідка і судового виконавця, як у судовому процесі, так і в житті суспільства в цілому.

- ¹ Крупка О.В. Інститут судових виконавців на Волині у першій половині XVI столітті // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Серія "Історичні науки". – Рівне, 2011. – № 11. – С. 57–61.
- ² Падох Я. Історія українського судівництва // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – Т. 2. – С. 665–666; Поліщук В.В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564 – 1566 рр. // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 124–125.
- ³ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1859. – Ч. I. – Т. 1. – С. 7.
- ⁴ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1889. – С. 142.
- ⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т.V. – К., 1994. – С. 299–300.
- ⁶ Лаппо И.И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI в. – СПб., 1897. – С. 13.
- ⁷ Поліщук В.В. Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.) // Соціум. – 2002. – № 1. – С. 79–109; Поліщук В.В. Офіційні свідки – вижі луцького замкового уряду в 1566–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) // Соціум. – 2005. – № 5. – С. 13–39; Поліщук В.В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. / В.В. Поліщук // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 123–163.
- ⁸ Старченко Н.П. Возні на Волині в кінці XVI – на початку XVII ст.: уряд чи панська служба? // Соціум. – 2008. – № 8. – С. 134–162.
- ⁹ Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 2008.
- ¹⁰ Черкаський І. Поволання над трупом забитого // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1925. – Вип. 1. – 1925. – С. 90–107; Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь // Соціум. – 2004. – 4. – С. 117–133; Гурбик А.О. Звичаєво-правова культура та правосвідомість в Україні XVI ст. // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – Вип. 20. – С. 22–27; Гурбик А.О. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 110–116; Блануца А.В. Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. / Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 103–111.
- ¹¹ Крупка О. В. Возний у структурі судових урядників Волині другої половини XVI ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне, 2000. – Вип. 1. – Ч.1. – С. 130–137.
- ¹² Яковенко Н.М. Українська шляхта... – С. 257.
- ¹³ Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. VIII. – Т. 3. – С. 170; Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – С. 137, 175.
- ¹⁴ Торгівля на Україні... – С. 152, 157, 160.
- ¹⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 2049.
- ¹⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 2042.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Архив ЮЗР. – К., 1959. – Ч. I. – Т. 1 – С. 7–12.
- ¹⁹ Поліщук В.В. Офіційні свідки... – С. 27.
- ²⁰ Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч. I. – Т. 1 – С. 12.
- ²¹ Статут Великого князства Литовского 1566 года // Временник Московского общества истории и древностей российских. – 1855. – Кн. 23. – С. 67.
- ²² Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 51; Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. VIII. – Т.3. – С. 130–131, 133.
- ²³ ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 11–12.
- ²⁴ Торгівля на Україні... – С. 133.
- ²⁵ Там само. – С. 139.

- ²⁶ Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. VIII. – Т.3. – С. 91–92.
- ²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 68. – С. 7–7 зв.; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – Спр. 22356. – Арк. 1–5.
- ²⁸ Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. VIII. – Т. 3. – С. 102–104.
- ²⁹ Там само. – К., 1883. – Ч. I. – Т.6. – С. 56–57.
- ³⁰ Торгівля на Україні... – С. 148.
- ³¹ Селянський рух на Україні... – С. 36–37.
- ³² Марочкін В. П. Значимість “обволання” і роль “кликуна” у суспільно-політичному житті міст України XV – XVIII ст. // Архіви України. – 1991. – № 1 – С.73.
- ³³ ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 22357. – Арк. 1–3 зв.
- ³⁴ Там само. – Ф. II. – Спр. 22568. – Арк. 39.
- ³⁵ Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI. – Т. 1. – С. 59–64.
- ³⁶ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. Спр. 2042. – С. 7.
- ³⁷ Торгівля на Україні... – С. 137.
- ³⁸ Селянський рух на Україні... – С. 42.
- ³⁹ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 69–69 зв.
- ⁴⁰ Блануца А.В. Вказана праця. – С. 104.
- ⁴¹ Лаппо И.И. Вказана праця. – С. 16.
- ⁴² Торгівля на Україні... – С.173.
- ⁴³ Поліщук В.В. Врядове виживство... – С. 79.
- ⁴⁴ Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI. – Т. 1. – С. 64–66.

В статье рассматривается вопрос общественного и правового положения “вижив” и “возних” в контексте функционирования институтов судебных исполнителей и официальных свидетелей на Волыни в 60 – 70-х годах XVI столетия.

Ключевые слова: судово-правовая реформа, городский суд, земский суд, “возный”, “виж”, судебные исполнители, официальные свидетели, Великое княжество Литовское, Волынь.

In the article the problem of public and legal status of “vyzh” and “voznyi” in the context of functioning of institutes of bailiffs and official witnesses in Volyn’ in 1560 – 1570-ies is examined.

Keywords: court reform, court, bailiffs, official witnesses, Great duchy Lithuanian, Volyn’.

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: НОВІ ВИКЛИКИ І ПРОБЛЕМИ (2005–2010 рр.)

Стаття присвячена проблемним аспектам в етнополітичній сфері, які особливо загострилися останніми роками в Україні: етнополітичній ситуації в прикордонних областях, набуття подвійного громадянства, державній політиці в етнокультурній сфері.

Ключові слова: етнічні меншини, етнокультурна політика, етнічний конфлікт, етнічна лояльність, подвійне громадянство.

Державність і етнічні спільноти являються собою суміжні конкуруючі рівні організації соціального життя. Консолідація і громадсько-політична активність етнічних спільнот має за кінцеву мету здобуття державного статусу, тоді як держава намагається контролювати етнополітичні процеси. Від початку 1990-х рр. більш ніж третина держав світу має внутрішні конфлікти, де майже завжди присутня етнічна складова. На думку Моніки Тофт, автора книги “Географія етнічного насильства”, шанс, що етнічний конфлікт переросте у військову протидію з владою вдвічі вище, ніж подібна вірогідність для інших типів конфліктів.

Період 1990-х рр. – початку XXI ст. з етнополітичної точки зору в Україні характеризувався організаційним оформленням громадсько-політичних об’єднань нацменшин, створенням відповідної законодавчої бази, яка гарантує забезпечення прав, свобод і обов’язків представників національних меншостей, не зважаючи на те, що Україна не є багатонаціональною державою. У питаннях забезпечення прав національних меншин Україна гідно поцінована з боку міжнародної спільноти.

Сучасні етнополітичні реалії незалежної України не відносяться до категорії гостро конфліктних, проте вирізняються специфічними особливостями, які є потенційно загрозливими. Останнім часом в Україні формується низка факторів, що сприяють зростанню напруги в етнополітичній сфері. Варто вказати на універсальні ознаки, запропоновані західним аналітиком, Т.Р. Гарром, за якими можливо спрогнозувати наближення етнополітичної напруги. 1) Етнічна меншина вимагає більшої автономії, у порівнянні з існуючим станом. 2) Ризик початку активної боротьби національної меншини особливо зростає (до 60%), якщо в історичному минулому вона мала власну державність. При цьому історичні обставини появи і причини зникнення цієї державності важливої ролі не відіграють. 3) Чим вищий рівень організації меншини (наприклад, об’єднання на релігійному ґрунті), тим більший ризик активізації боротьби за свої національні інтереси. 4) Зростання етнічної напруги, особливо в регіонах з етнічними групами, поділеними між різними державами, найбільш вірогідне за умов наявності розвиненої інфраструктури та інформаційних технологій. 5) Чим вищий є рівень народжуваності етнічної групи в регіоні, тим активніше вона бореться за свої права. 6) Активізація політичної боротьби етнічної групи тим вірогідніша, якщо подібний досвід вже був в історичному минулому¹.

В наукових працях неодноразово вказувалося на існування певного парадоксу: найбільша кількість етнічних конфліктів і протистоянь з’являються в державах, які переходять до демократичних засад державотворення. Мистецтво державного управління етнополітичною сферою полягає саме в тому, щоб існуючі проблеми вирішувати саме демократичними методами.

Аналіз етнополітичної ситуації в Україні у 2005–2010 рр. засвідчує, що джерела етнополітичної напруги не зменшилися, а набули нових імпульсів. Принциповою особливістю нинішньої ситуації є підвищений вплив зовнішньополітичних факторів на етнополітичну ситуацію, особливо в західних регіонах України. Переважне розташування етнічних груп у прикордонних регіонах об’єктивно сприяє активізації регіональних рухів, посилює відцентрові

тенденції. До того ж, Україну відрізняє висока концентрація національних меншин у відповідних ареалах, що є відмінним від інших пострадянських держав. В нашій державі середня чисельність національної меншості, яка має свій етнічний ареал втричі більше, ніж, наприклад, у Росії.

Вступ Румунії до складу ЄС посилив позиції румунської нацменшини в Буковині і Одеській області. Існує досить складний вузол протиріч у міждержавних відносинах України, Молдови і Румунії. Фактично, Україну сьогодні намагаються вивести на шлях перегляду післявоєнного західного кордону. Румунський президент Т. Бесеску, відомий заявами про швидке повернення молдавських земель під руку Бухареста, заявив про необхідність передачі частини Одеської області Кишиневу. Мова йде про колишню фортецю Четатя Албе (Біла фортеця), нині – Білгород-Дністровський. Повернення цього “виходу до моря” давно мусується праворадикальними партіями Молдавії, а також Румунії, що ратують за об’єднання двох країн. Румунами досі не підписано базовий договір з Молдавією. За словами Бесеску, “немає необхідності укріплювати з власної нашої волі наслідки акту часів Другої світової війни”².

Румунія фактично єдина країна, з якою Україна остаточно не розв’язала питання делімітації кордону. Переговорний процес, розпочавшись у 1997 р., завершився у 2000 р. підписанням двох документів. Йдеться про Договір про режим державного кордону й Угоду про розмежування континентального шельфу та виняткових економічних зон у Чорному морі. Тривале протистояння України і Румунії завершилося рішенням Міжнародного суду в Гаазі у лютому 2009 р., який визнав, що о. Зміїний не може вважати частиною берегової лінії України, по якій визначається середина лінія при делімітації континентального шельфу і виключної економічної зони. Суд визнав Зміїний островом, але не врахував це при делімітації морського шельфу. В результаті до Румунії відійшло 79,34% спірних територій у Чорному морі. Геологи цілком обґрунтовано вважають цей район багатим на поклади газу і нафти високої якості. Їх обсяги оцінюються в 100 млрд м³ та 10 млн т відповідно³.

Черговим об’єктом спірних територій, з позицій Бухареста, є острів Майкан в дельті Дунаю. Згідно міжнародного права, коли кордон між державами проходить по річці, то це є лінією фарватеру, якщо не домовлено інакше. Нині фарватер змінився, і судна проходять між Майканом і українським берегом. Існуючий прохід суден через українське русло Бистре економічно більш вигідний як українським суднам, так і іноземним. На цій підставі румунська сторона вимагає передачі о. Майкан Румунії, намагаючись долучитися до економічно вигідного контролю над річковими перевезеннями по Дунаю. З цією метою споруджується дамба, щоб контролювати викид води тільки у румунську Сулимську протоку і тим самим забезпечити прохід суден тільки по румунській дельті Дунаю.

В останні роки посилюються реваншистські вимоги з боку націоналістичних організацій Румунії. 28 листопада 2008 р., з нагоди 90-річчя окупації Буковини Румунією румунська націоналістична організація “Noua Dreapta” (Нові Праві), член Європейського Національного Фронту, провела пікетування Українського посольства у Бухаресті з вимогами припинити “утиски” румунського населення та надати Північній Буковині та Бессарабії (Чернівецька область) статусу автономії. Участь у акціях взяла група буковинських депутатів Чернівецької облради. Румунські націоналістичні організації звинувачують українську владу у застосуванні заходів агресивної асиміляції румунської громади в Північній Буковині, Бессарабії та Південному Закарпатті, зокрема, у ліквідації румунської мови в школах.

У березні 2005 р. було створено міжрегіональне об’єднання “Румунська спільнота України”, що, за висловом лідерів організації, завершило тривалий 12-річний процес “об’єднання в один кулак” найбільш активної частини румунської меншини. До складу об’єднання увійшло 11 румунських національно-культурних товариств⁴.

Все більшого розмаху набуває процес отримання румунських паспортів громадянами України. При цьому румунська сторона враховує не національну належність, а факт проживання на території, яка колись входила до складу Румунії. Ця категорія населення фіксується румунською статистикою як “бесараби” (громадяни України і Молдови). До того ж, їм надається відчутна перевага перед іншими категоріями іноземних громадян. Це дозволяє зробити припущення, що видача громадянам України румунських паспортів проходить не як набуття громадянства, а як відновлення втраченого громадянства. До 1940 р. усі мешканці Північної

Буковини незалежно від національної приналежності були громадянами (підданими) королівської Румунії. Відповідно, усі вони отримали право на відновлення свого втраченого, внаслідок “Великого Політичного Переділу” згідно з пактом Молотова-Ріббентропа, громадянства. Згідно з офіційною статистикою громадяни України і Молдови з 2002 по 2007 рр. включно отримали 3041 паспорт. За неофіційними даними, ця цифра сягає 50 тис.

Відповідно до перепису населення 2001 р. в Україні проживають 190.900 етнічних румун (0,3% населення держави), з них 175.051 (91,7%) вважають румунську мову рідною. Головними місцями компактного проживання румунів в Україні є Чернівецька (114 600) та Закарпатська (32 100) області. Решта румунського населення проживає ще в шести регіонах України. В Україні діє 19 громадських румунських організацій, більшість із яких співпрацюють з місцевою та виконавчою владою держави. За даними 2006 р., на задоволення культурних потреб румунської меншини з державного бюджету України було виділено суму, еквівалентну 1 322 000 доларів США. В Україні зареєстровано 14 регулярних газет, які видаються румунською мовою, дві з них офіційно розповсюджуються по всій території країни, 12 – у межах регіонів, 6 видань друкуються виключно румунською мовою, решта використовує й інші мови. У 2006 р. на підтримку румунсько мовної преси з держбюджету України було виділено суму, еквівалентну 105 тис. доларів США. У Чернівецькій та Закарпатській областях ведуться щоденні трансляції румунською мовою на місцевому телебаченні, включаючи підготовку щотижневих інформаційних та культурологічних програм. Центри румунського мовлення діють у рамках обласних Державних телерадіокомпаній. В Україні працюють 47 румунських дитячих садків, три українсько-румунські дитячі садки, 92 школи та коледжі з румунською мовою викладання на 20 058 студентів, шість румунських художніх шкіл, 13 шкіл з частковим викладанням румунською (на 2746 учнів). 329 учнів вивчають румунську мову як “предмет на вибір”. Державний університет у Чернівцях готує вчителів із румунською мовою викладання практично з усіх шкільних предметів. В Україні культурні права румунської меншини підтримуються національними програмами з культури та освіти. Румунська спільнота має 329 фольклорних колективів та груп, в Україні діє 63 румунські культурні центри та клуби, 88 громадських та 76 шкільних бібліотек. З ініціативи місцевої влади Закарпатської та Чернівецької областей щороку проводяться кілька фестивалів румунського фольклору та мистецтв⁵.

Проте ці державні заходи з підтримки не тільки румунської, але й інших національних меншин значно нівелюються введенням Шенгенської візи і, як наслідок, значним ускладненням в'їзду громадян України в нещодавно достатньо відкриті країни Центрально-Східної Європи. Реалізуючі націоналістичні реваншистські ідеї повернення втрачених земель, в сусідніх державах відбувається відкритий процес порушення українського законодавства щодо заборони подвійного громадянства, активізуються серед населення України настрої приєднання регіонів до сусідніх держав, створення мікро-автономій, що в цілому загрожує територіальній цілісності України. З'являються й інші форми підкреслення етнічної лояльності до громадян України, наприклад, паспорт етнічного поляка, отримати який можна від 2009 р. за умови підтвердження польського походження.

Лояльність до угорців України послідовно демонструє Угорщина, яка спростила для громадян України угорського походження процедуру в'їзду. Прем'єр міністр Угорщини Віктор Орбана активно проводить політику, яку аналітики називають “м'яким націоналізмом” – це ідеї єдності нації та надання прав та громадянства тим угорцям, які перебувають за межами сучасної Угорщини. При цьому про переселення до Угорщини не йдеться: цій політичній силі потрібно, щоб “нові співвітчизники” не покидали свої території. Угорщина активно лобює закон про подвійне громадянство в сусідніх країнах, де проживає угорська спільнота.

На відміну від України, у поправках до нового “Закону про громадянство” (2011 р.) Словаччини передбачена втрата громадянства Словаччини, якщо громадянин на добровільній основі хоче отримати громадянство іншої країни. Це була реакція на ухвалення парламентом Угорщини спрощеної процедури отримання громадянства Угорщини для угорців, які проживають за кордоном. (При цьому подвійне громадянство в Словаччині допускається для громадян, які мають шлюб з іноземцем, для дітей, у яких батьки мають різне громадянство)⁶. З погіршенням соціально-економічної ситуації, найбільшу загрозу угорські ініціативи будуть мати для України, де в Закарпатті проживають до 150 тис. угорців.

Аналогічні кроки здійснює російська влада, яка активно проводить видачу російських паспортів громадянам України, особливо в АР Крим, на основі закону “О государственной политике России в отношении соотечественников за рубежом” (1999 р.).

В цілому такі кроки урядів сусідніх держав порушують головний принцип демократичного державотворення – рівність прав всіх громадян перед законом.

За нинішніх умов ще більше актуалізується проблема здобуття автономії національними меншинами. Пропагується ідея створення “солотвинської автономії” для румунів. У березні 2009 р. з України були вислані працівники посольства Румунії, за повідомленням преси, звинувачені, окрім іншого, у здійсненні зусиль щодо поширення у румуномовному середовищі України уніоністських і сепаратистських настроїв, прихованому фінансуванні громадських організацій й культурологічних товариств, що пропагують антиукраїнські ідеї⁷.

Часом місцеві адміністрації підтримують регіональні рухи, які все більше демонструють свою антидержавну позицію. У березні 2007 р. Закарпатська обласна рада прийняла рішення про визнання окремої національності “русин” і внесення її до переліку національностей краю. За переписом 2001 р. русинами у Закарпатській області визнали себе 10 тис. із 1 млн 253 тис. населення області. Згодом русинська мова увійшла в атлас ООН до переліку зникаючих мов, які потребують особливої опіки. Наприклад, на 2-му Європейському конгресі підкарпатських русинів було прийнято “Акт відновлення русинської державності”, в якому йшлося про те, що русинському народу неможливо надалі зберігати свою національну особливість в складі України, влада була звинувачена в етнознищенні і дискримінації з ознаками геноциду та ін.⁸ Це при тому, що приїзд частини делегатів, котрі стали учасниками русинського конгресу, оплачували районні державні адміністрації⁹.

Про доволі сильні позиції русинського руху в місцевій владі свідчить дискусія навколо ухвалення прапора Закарпатської області. Частина делегатів облради відстоювала, фактично, проект Народної Ради русинів Закарпаття: російській триколон з історичним гербом краю – ведмедем.

У зверненні УРП “Собор” до Президента України наголошувалося, що ці барви побутували на Закарпатті у 20-х роках минулого століття під впливом представників білоемігрантського руху, які знайшли прихисток в Ужгороді й робили все можливе, для того, щоб утвердити “російськість” краю. Натомість історичними барвами Закарпаття, зафіксованими у численних історичних джерелах, були синя й жовта. Такий прапор був затверджений на сесії Закарпатської облради 27 лютого 2009 р.

Які головні вимоги висувують національні меншини до державної влади? Вони не повною мірою задоволені станом справ, що склався у сфері діяльності органів державної влади із забезпечення їхніх інтересів, реалізації потреб і культурно-духовних запитів. У цьому аспекті, наприклад, угорська етнічна спільнота передусім звертає увагу на неналежне виконання чинного законодавства України в частині, що стосується регулювання міжнаціональних відносин і забезпечення інтересів нацменшин.

Подальшої гармонізації вимагають питання освіти. Представників угорської меншини непокоїть нестача вищих навчальних закладів з угорською мовою навчання, а існуючі – Ужгородський національний університет (факультет угорської філології) та Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II, м. Берегово (до викладання у цьому закладі запрошуються викладачі з м. Ніредьхазы, Угорщина) не враховують усього спектру потреб етнічних угорців. Поряд із цим їх не задовольняють умови вступу до українських вузів, які впродовж останнього часу ускладнилися і стали нерівними для українських і угорських дітей¹⁰.

Все голосніше лунають вимоги про парламентське представництво за національною ознакою. Угорська національна меншина розглядає доцільність присутності своїх представників у парламенті України за зразком інших європейських держав. При обговоренні проблем толерантності і національно-культурних потреб нацменшин все частіше апелюють до досвіду Косова. Нагадаємо, що Угорсько-українська декларація про забезпечення прав національних меншин була підписана ще у 1991 р., в якій сторони домовились виступати в подальшому проти будь-яких кроків, спрямованих на звуження прав національних меншин. 17 липня 2007 р. в Будапешті відбулося підписання протоколу XIII засідання українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, де йдеться про вивчення сторонами “питання щодо забезпечення представництва національних меншин у парламентах обох країн”¹¹.

Нові непорозуміння виникли у зв'язку з введенням в Україні загального тестування. Вимоги представників нацменшин межують з порушенням українського законодавства. Зокрема, з'являються рекомендації для випускників угорсько мовних шкіл Закарпатської області створити в Закарпатській області Регіональний центр оцінювання якості освіти угорською мовою, українську мову в школах для нацменшин є пропозиції перевести до категорії іноземної. Скандальних відтінків набула проблема вивчення угорською нацменшиною в Україні української мови. Невдоволення цієї найбільшої в Закарпатті спільноти виникло через наказ Міністерства освіти, яким збільшується кількість годин викладання українською мовою в школах нацменшин. Учителі нарікають, що для багатьох угорсько мовних дітей українська взагалі є "іноземною", вони її не розуміють і викладати якісь предмети цією мовою з початкових класів нереально. Але називають абсурдною й іншу ситуацію в освіті – коли громадянин України, хоча це стосується не лише угорської спільноти, належно не знає державної мови. З іншого боку, чимало представників угорської нацменшини скаржаться, що через недосконале володіння українською у них виникали проблеми зі здобуттям вищої освіти чи працевлаштуванням¹². Нині триває вдосконалення системи ЗНО щодо побажань громадських організацій національних меншин, зокрема розглядається питання щодо запровадження з 2012 р. зовнішнього тестування з мови та літератури тих національних меншин, на мовах яких здійснюється освіта в Україні.

Для росіян – як найбільшої етнічної групи в Україні, мовне питання, за даними соціопитувань, займає "золоту середину". Серед невідкладних питань цю проблему відзначили в цілому по Україні 14,3% громадян. На Сході України – у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Харківській областях ці проблеми невідкладними вважає тільки кожний восьмий опитаний, або 13,1%. За даними соціологічних опитувань, проведених американськими, українськими та російськими фахівцями у трьох містах України (Львові, Києві, Сімферополі), 54% опитаних росіян у Львові і 65% у Києві згодні з тим, щоб їхні діти навчалися в українських школах, і майже всі росіяни у Львові й Києві (відповідно 96 і 91%) визнають, що їхні діти повинні вільно володіти українською мовою. Неможливість навчатися рідною мовою є актуальним для 16,6% росіян, відсутність можливостей для розвитку національної культури – 6,9%¹³.

За даними Книжкової палати України у 2008 році річний тираж книг та брошур складав українською мовою 32 606 тисяч примірників, або 56%, а російською – 22 535 тисячі, або 38,7%. Що ж стосується газет, то у 2008 році із загального тиражу 3 966 113 тисяч примірників, російськомовні становили 2 647 385 тисяч, або 66,7%, українською мовою вийшло 1 141 877 тисяч примірників, що становить 28,7%¹⁴. Тільки у Києві, наприклад, в освітніх закладах викладається 24 мови¹⁵.

Процеси глобалізації змушують переходити на якісно новий рівень у мовній політиці: інтеграція у світове товариство вимагає володіння, як мінімум, трьома мовами: материнською, державною, англійською. Проте для всіх громадян України важливе розуміння того, що на даному етапі державна мова має отримувати належну підтримку в силу історичних обставин і умов її функціонування. Розуміння такого підходу може зняти суспільну напругу з питань мовних пріоритетів.

В цілому треба зазначити, що в етнополітичній сфері у 2005–2010 рр. не спостерігалася консолідація національних меншин навколо держави. Цьому сприяє не тільки складна соціально-економічна ситуація, але й слабкість ідейного стрижня сучасного процесу державотворення. Національні товариства і громади підтримуються державою на низькому рівні, що змушує їх все більше орієнтуватися на допомогу з боку інших держав (Туреччини, Польщі, Румунії, Ізраїлю, Росії та ін.).

Те, що сусідні держави активізували свою політику в не толерантних формах свідчить про необхідність якнайшвидшого реагування України на ці процеси, в першу чергу шляхом посилення гуманітарної політики, поглибленої державної роботи з національними меншинами, формування юридичних механізмів для регулювання проблеми подвійного громадянства, створення гідних соціально-економічних умов проживання українського суспільства.

- ¹ <http://www.podrobnosti.ua/analytics/2005/03/17/188146.html>
- ² Румуни зазіхають на південь України // Независимая газета – 2008. – 21 квітня.
- ³ Суд ООН решил спор вокруг острова Змеиный http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_7867000/7867537.stm
- ⁴ Румунська спільнота України збирається до купи 14.04.05 (16:01) // <http://news.uzhgorod.ua/novosti/10594>
- ⁵ Актуальний коментар. Неурядова організація “Права людини без кордонів” провела порівняльний аналіз захисту національних меншин в Румунії і в Україні // www.ukrinform.ua/ukr/order/?id=798188
- ⁶ Парламент Словакии запретил двойное гражданство // <http://ua-reporter.com/novosti/89744>
- ⁷ <http://www.pravda.com.ua/news/2009/3/5/90869.htm>
- ⁸ Мартин В. Барліг для Балогі // Дзеркало тижня. – 2008. – 1–8 листопада. – №№ 41 (720).
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Жосан О. Деякі аспекти сучасного стану, проблем і перспектив для національних в Україні на прикладі угорської спільноти як складової українського суспільства // Форум націй. Газета національних громад України. – 2009. – 3/82 // <http://uzhgorod.net.ua/news/31357>
- ¹¹ Фенич В. Капітуляція – перед ким? “Несвоєчасні” роздуми про сучасні українсько-угорські відносини / <http://orthodoxy.org.ua/uk/2008/09/11/19092.html>
- ¹² Петрів Н. Якої мови більше потребують угорці в Україні? 23.09.2008 // Радіо Свобода // radiosvoboda.org
- ¹³ Музика Л., Тищенко Ю. Як живеться росіянам в Україні? // <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/04/23/3899542/>
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Образование для устойчивого развития: на пути к обществу знания: Национальный доклад Украины, представленный на Международный форум “Развитие системы образования в Украине в 1995–2004 гг.” <http://cis.bsu.by/second.aspx?uid=51&type=Article>

Статья посвящена проблемным вопросам в этнополитической сфере, обострившимся в последние годы в Украине: этнополитической ситуации в приграничных областях, получения двойного гражданства, государственной политике в этнокультурной сфере.

Ключевые слова: этнические меньшинства, этнокультурная политика, этнический конфликт, этническая лояльность, двойное гражданство.

The article is devoted to the problematic questions in ethnic policy, which to intensify during the last years in Ukraine: ethno-policy situation on the western borders, reception of dual citizenship, public policy in ethno cultural sphere.

Keywords: ethnic minorities, ethno cultural policy, ethnic conflict, ethnic loyalty, dual citizenship.

СЕМАНТИКА ДОРОГИ В ТРАДИЦІЙНІЙ ВЕСІЛЬНІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядаються звичаї та вірування, пов'язані з семантикою дороги в традиційному весільному обряді українців другої половини XIX – початку XX ст. Аналізуються мотиви дороги та долі у весільній обрядовій пісенності.

Ключові слова: весілля, обряд, символіка, дорога, доля, весільні пісні, народні вірування.

У традиційному народному світогляді українців дорога вважалася сакральним місцем. Згідно з міфологічними уявленнями, вона є одним із різновидів межі між “тим” і “цим” світом. Вірування у її зв'язок із потойбіччям вплинули на те, що в народній свідомості закріпилося ставлення до дороги як до чужої та небезпечної зони. Символічне значення даного локусу проявляється у перехідних ритуалах, до яких належить і обряд весілля¹. Український весільний обряд освячував зміну статусу хлопця та дівчини (їх перехід до нової соціально-вікової групи), символізував розлучення з домівкою і входження в чужу родину (перехід дівчини в сім'ю чоловіка або зрідка – хлопця в сім'ю дружини)². В етнологічній науці весільний обряд українців висвітлений досить детально і широко (починаючи з подорожніх записів Г.Л. де Боплана XVII ст. і закінчуючи сучасними ґрунтовними працями Н. Здоровеги, В. Борисенко та ін.). Однак, тільки в останнє десятиліття з'являються дослідження, присвячені окремим елементам весільної обрядовості (вивчається символіка дерева, весільного рушника, короваю тощо). Оскільки традиційний шлюбний ритуал українців відбувався у певній просторовій дислокації (дім молодого, дім молодої, церква) і передбачав ритуальний рух між цими об'єктами, тому важливим у даному контексті є вивчення семантики дороги. Одним із головних джерел для розгляду нашої проблематики є весільна обрядова пісенність, яка має багатозначну символіку, що досі залишається малодослідженою.

Весільна обрядовість українців формувалася протягом довгого періоду часу і увібрала в себе елементи дохристиянських та християнських вірувань. Традиційне українське весілля незалежно від етнорегіональної специфіки окремих частин обряду можна умовно поділити на три етапи: передвесільний, власне весільний та післявесільний³. Традиційно шлюбний обрядовий комплекс починався зі сватання. Для того щоб справа увінчалася успіхом, в домі парубка старостів частували та благословляли в дорогу. Зазвичай сватання відбувалось пізно ввечері⁴. За свідченнями П. Литвинової-Бартош, це допомагало уникнути висміювання людьми у разі відмови парубку⁵. Але на Закарпатті старостів засилали вдосвіта, щоб ніхто не перейшов дорогу з порожніми відрами⁶. За народними віруваннями така зустріч передвіщала невдачу у справі⁷. Тема дороги фігурує у зверненнях старостів до батьків молодої, в яких вони називають себе чужинцями, котрі здійснили довгу подорож і втомилися з дороги⁸. Мотив чужої сторони присутній у рядках однієї з весільних пісень, яку виконують під час заручин:

...Сватають мене старостоньки
Да з чужої стороньки...⁹

Дружки молодого також називають себе людьми “дорожніми” і розповідають про важкий шлях, який вони подолали: “Мы на безпутыци одынь другого ратовалы й руки свои помазалы...”¹⁰.

Найбільш ранніми в обрядовій пісенності були символи, що виникли на основі міфологічних уявлень. Однією із найдавніших весільних пісень, що дійшли до нас, де зустрічається образ

дороги як життєвого шляху, є пісня, в якій молодий звертається до Дажбога:

Поміж трьома дорогами рано-рано,
Поміж трьома дорогами ранесенько,

Там здивався князь з Дажбогом, рано-рано,
Там здивався князь з Дажбогом, ранесенько,

Зверни мені з доріженьки, рано-рано,
Зверни мені з доріженьки, ранесенько.

Бо ти богом рік од року, рано-рано,
Бо ти богом рік од року, ранесенько.

А я князем раз на віку, рано-рано.
А я князем раз на віку, ранесенько¹¹.

Символіка дороги семантично пов'язана з такими важливими атрибутами традиційного весільного обряду українців як рушник та коровай. Функції весільного рушника досить різноманітні. Рушник символізував собою поєднання двох доль у життєвій дорозі. Згідно з українськими народними віруваннями смуга полотна є символом дороги, долі, захисту¹². Ритуальне використання рушника та інших тканих виробів (хустки, поясу) спостерігаємо на всіх етапах весільного обряду: рушником перев'язували старостів, пов'язували руки нареченої та нареченого, розстеляли його в церкві під ногами молодих, застеляли ним весільний коровай тощо. На думку дослідниці семантики ткацтва у віруваннях українців О. Боряк, основною функцією рушника як ритуального символу слід вважати медіативну, тобто таку, за допомогою якої відбувається контакт між різними семантичними сферами (своїм і чужим світом, світом живих та світом мертвих). У цьому розумінні, як вважає автор, показовою є семантика полотна як дороги¹³. На Львівщині рушник як символічну доріжку клали від порогу до весільного столу, щоб по ній пройшло молоде подружжя¹⁴. На Гуцульщині дорогу молодому у домі молодої аж до весільного стола встеляли ліжниками (домотканою вовною)¹⁵.

Одним із найважливіших підготовчих моментів в українському весіллі був обряд випікання короваю. Коровай також символізував собою щасливу спільну дорогу подружжя. За народними віруваннями, цей обрядовий хліб віщував долю молодим, тому до процесу його випікання ставилися дуже обережно¹⁶. На Чернігівщині під час випікання короваю співали: "Хитається коровай не допечени чи далеко доріженька до печи дайте мені пирожечка пудпіраця, щоб до печи доріженьки допитаця"¹⁷. У записках Є. Рудницького про весілля на Підляшші зафіксована така шлюбна прикмета: "Якщо весільний коровай спечеться удачно, то життя молодих складеться щасливо. Коли ж коровай порепається, то життя подружжя буде нещасне". В даному регіоні також був поширений звичай ховати коровай у комору, а не ставити на стіл, як робили по всій Україні. Ця функція відводилася старшому брату молодої, який повинен був нести коровай, підскакуючи дорогою. Його супроводжували музики та дружки, які співали:

Питався коровай стежки
Битої дороженьки
Із нової світлоньки
До нової комороньки¹⁸.

Наступним етапом у підготовці до шлюбу був обряд запрошення гостей на весілля. Згідно з українською народною традицією, не прийнято було звати гостей на весілля під час випадкових зустрічей на вулиці. З приводу цього в народі широко побутувало прислів'я: "Просили на дорозі, щоб не були на порозі"¹⁹. Однак за деякими іншими свідченнями, навпаки, запрошували всіх, кого зустрічали на вулиці в селі. На думку Н. Здоровеги, цей звичай є пережитком родового ладу²⁰. Традиційно молода збирала дружок і разом з ними йшла запро-

шувати гостей на своє весілля. У фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського зберігається чимало записів весільних пісень початку ХХ ст., що стосуються даного обряду, і в яких відображений мотив дороги. Наведемо деякі з них:

Йа Ганночку мати родила,
Місяцем обгородила,
Сонечком підперезала,
В доріженьку випроводжала.
Гу, гу!

Благослови, мати,
Вийти з цеї хати,
Село обходити,
Усіх обпросити²¹.

Місяцю – ріжку,
Світи нам доріжку
Світи нам дорогу
Ми йдемо до дому.
Місяць ни світлий
Дороги не знати:
Бідна наша головонько
Де ми будем ночувати.
Не біймося ночі:
Господь до помочі,
Господня мати
Буде з нами ночувати²².

В піснях, які співали під час обряду прикрашання весільного гільця, присутні мотиви далекої дороги та чужої сторони:

Місяцю над горою...
Місяцю над горою,
Світи нам дорогою,
Щоб з дороги не збиться,
В сусіди не проситься,
Бо нічка темненькая,
Дорога далекая²³.

Рубане гилечко
В чужій стороні.
Та привезли його
Бояри на коні.
Поставили на столі
На вишитій скатерці²⁴.

Центральний цикл обрядодій, що включає в себе вінчання молодих у церкві, покривання голови нареченої та її переїзд у дім чоловіка, найбільшим чином пов'язаний з семантикою дороги. Важливе значення надавалося вибору дороги, по якій повинні були їхати молоді з дому до церкви на вінчання і назад, оскільки в народній свідомості цей шлях співвідносився із життєвим шляхом молодого подружжя. Згідно з міфологічними уявленнями українців та інших слов'янських народів, дорога – це “нечистий” локус, місце прояву демонологічних персонажів²⁵. У зв'язку з цим, за українською народною традицією, перед від'їздом до церкви молода просила благословення у батьків, брала за пазуху сіль, шматок хліба та цукру як обереги²⁶. Молодий

перед тим, як вирушити до молодої, також отримував благословення від своїх батьків. Весь шлях молодого до хати нареченої супроводжувався співом. У весільних піснях знову простежується мотив довгої та небезпечної дороги: “Попидь лисомъ быта дороженька. Туда ихав Ивась изъ боярамы”²⁷.

Низом, кониченьки, низом,
Закидана доріженька хмизом.
У Андрійка кінь вороненький
Перескочив хмиз зелененький²⁸.

Да поїдеш у доріженьку;
В доріженьку да далекою
По Варочку молоденькою;
В доріженьку да ще й щасною
По Варочку да й прекрасною²⁹.

У молодої вдома, чекаючи на хлопця, також співали:

Ой розповрвся новий черевичок на нозі
Ой забавився молодий Степанко в дорозі
Ой зрівняй, Боже, гору й долину рівненько
Чи не приїде молодий Степанко хутенько³⁰.

Виходячи до шлюбу з хати, “віддавали честь” порогу чи топірцями (на Гуцульщині), чи гільцем. Молоді мусили переступити поріг правою ногою на знак вшанування домашнього вогнища. На Полтавщині молодий, вийшовши з хати, за порогом кланявся на всі чотири сторони. Дослідниця Н. Здоровега пов’язує цей звичай з давніми магічними віруваннями³¹. На Підляшші перед від’їздом молодих до церкви на вінчання батько молодої обов’язково кропив їх водою, а мати обсипала хмелем і вівсом з побажанням щастя й достатку. Іноді брати молодої також клали їй в черевики житню устілку та гроші. Є. Рудницький припускає, що ця устілка замінила давній слов’янський звичай устеляти дорогу молодим житньою соломою³². Для того, щоб уберегти дітей від зурочень, батьки давали їм зав’язану у вузлик сіль або сипали її нареченому у кишеню (Холмщина та Підляшшя)³³. На Коростенщині наречена брала за пазуху мак (“щоб не було корости”) і залізний ключ чи просто шматок заліза (“щоб ніхто не наврочив”). Залізо з цією ж метою брав і наречений³⁴. За народними віруваннями, для захисту від злих духів молодий та молода також повинні були мати дві голки на спині, ввіткнуті навхрест в одяг³⁵.

Головним сюжетом весільних пісень даного циклу є далека дорога, яка веде молодих до шлюбу: “В далекою дороженьку їхати до шлюбоньку”³⁶. По дорозі до церкви співали:

Свиты мисяцю рижку
Освиты намъ дорижку
Нашому Молодому
До божого дому...³⁷

Ще один мотив, який простежується у весільній пісенній обрядовості – це мотив долі.

Від стола до порога
Й удоптана дорога;
Родина ї доптала,
Молоду дарувала –
Ні золотими, ні червоними,
Лише щістїчком та й здоров’їчком,
Доброю доленькою³⁸.

Проводжаючи молодих до шлюбу, співали такі пісні:

Жегнет Матюнка кони
 Проси у Бога долі
 Щоб Бог щастив
 Дитято зносив
 В далеку дороженьку
 Їхати до шлюбоньку.

Ой попе, попе, батьку наш
 Одчини церковку проти нас,
 Одчини церковку й ворота,
 Бо їде до шлюбу сирота.
 А вона батенька не має
 У Бога доленьки жадає³⁹.

Таким чином, у традиційній весільній пісенності українців образи дороги та долі уподібнюються.

За народними віруваннями, не бажано було, щоб хтось переходив дорогу молодому подружжю:

Мої мили вороженьки
 Вступите з дороженьки
 Молодій молодому
 До Божого дому⁴⁰.

Хоча, наприклад, на Вінниччині зафіксовано звичай, за яким молодим влаштовували “перейми” біля церкви родичі молодого чи молоді та церковники⁴¹.

Після вінчання у церкві також заборонялося переходити шлях молодому подружжю. Про це свідчить записана у 1920-х роках на Вінниччині пісня, яку дорогою співали дружки: “З дороги вороги, з дороги, не переходьте дороги. Нехай іде родина, щоб була щаслива година”⁴². Отже, вважалося, що в даний період молодята як лімінальні суб’єкти (учасники “обряду переходу”) найбільшим чином підлягали впливу з боку демонічних сил. Тому в народі використовували різні обереги: мак, хліб, сіль, залізні предмети. Іноді із захисною метою намагалися повертатися з церкви додому іншим шляхом⁴³. За народними віруваннями, які наводить П. Чубинський, для того, щоб щастя ніколи не залишало молодих, вони повинні після вінчання вийти з церкви в інші, бічні двері⁴⁴. На Чернігівщині молоді після виходу з церкви не повинні були кланятися, дякувати за привітання і взагалі розмовляти⁴⁵. На Гуцульщині, за традицією, молодий та молода повертались окремо кожний до себе додому⁴⁶.

За народними віруваннями другої половини XIX – початку XX ст., церковний шлюб не вважався головним підтвердженням створення нової родини. Фактично освячення молодого подружжя відбувалося під час посаду молодих у домі молоді та розподілу короваю.

Іде Маруся на посад,
 Стрічає її Господь сам
 Із долею щасливою,
 Із доброю годиною⁴⁷.

Міфологічна семантика та ритуальні функції дороги найбільшою мірою проявляються у звичаях, пов’язаних із переїздом молоді у дім молодого, входженням її до нового роду. Наприкінці XIX ст. в традиційному українському весіллі, як вважає В. Борисенко, можна виділити дві побутуючі схеми руху весільного поїзда молодого: з дому молодого – в дім молоді – разом до церкви – в дім молоді – повернення до свого дому – знову почтом зі свого дому – в дім молоді – назад у свій дім з дружиною. Коли вінчання у церкві не було обов’язковим,

існувала більш проста схема: зі свого дому – в дім нареченої – в свій дім з дружиною⁴⁸. Формуванню весільного поїзду в українській народній традиції надавалося важливе значення. Вирядження нареченого за дружиною супроводжувалося низкою магічних та захисних дій: мати обсіпала сина житом, батько кропив водою, здійснювали триразовий обхід почету з гострими металевими знаряддями праці тощо.

Ой, кропи, батьку, водою,
Щоб із щастям, із долею, –
Куди ми обіцяли,
Щоб щасливо заїхали⁴⁹.

Ой сип, мати, гречку,
Озьми коня за гнуделечко.
Козьми коня за гнуделечко,
Виведеь його за воротечка,
Перехрести дорогу,
Да з богом у дорогу⁵⁰.

В деяких регіонах мати проводжала весільний поїзд у вивернутому кожусі (Чернігівщина)⁵¹. Основним мотивом даного циклу весільної обрядової пісенності українців знову виступає далека дорога, повна небезпек та перешкод⁵².

Не їдь, Степанку сюди й туди –
Тобі дороженька туди й сюди
Тобі дороженька перекопана
Сріблом, золотом пересипана
Тобі Гануля перекопала
Сріблом, золотом пересипала⁵³.

...Їж, коню, траву зелененьку,
Пий, коню, воду холодненьку
Та поїдеш у доріженьку.
Та поїдеш у доріженьку
Не в близькую, та в далекую.
Не в близькую, та в далекую,
По Марійку молоденькую⁵⁴.

Ой місяцю-ріжку
Світи нам доріжку,
Просвіщай дорогу
До милої двору⁵⁵.

В деяких місцевостях в народі вірили, що знахарі або чаклуни могли перетворити весільний поїзд у вовків – “пустити весілля вовкулаками” (польсько-українське порубіжжя, нині Полісся)⁵⁶.

Обрядом зближення двох родин була зустріч поїзду нареченого, яка починалася біля воріт молодої. За народною традицією, відбувався символічний викуп дівчини родиною парубка⁵⁷. У прощанні молодої зі своєю родиною простежуються мотиви чужої сторони, блукання, неходженої стежки, невідомої дороги, непевної долі:

Чи тобі не жаль, молода Ганулю,
Твого дівоцтва буде,
Ой як ти підеш од матінки
Межи чужії люде?
Ой там стеженьки позаростали,

То ти будеш блудити,
 А сусідоньки незнакомії
 Будуть тебе судити.
 А я стеженьки попродоптаю
 Та й не буду блудити.
 С сусідоньками обізнаюся,
 То й не будуть судити⁵⁸.

Ой тестеньку, ти наш батеньку,
 Не гай нас, виряжай нас!
 Тепер нічка та темненькая,
 Доріженька та далекая...⁵⁹

Ой, місяць дороженьку освитивъ;
 Ой братъ сестрыцю выпроводивъ:
 Отце тобі, сестрыце, дорога,
 Ідь до свекорка здорова⁶⁰.

Брат сестрицю проводжав,
 Доріженьку указав:
 “Це тобі, сестрице, дорога,
 Їдь од батенька здорова.
 Будь здорова як вода,
 Будь багата як земля,
 Будь пригожа як рожа,
 Красна як весна!”⁶¹.

Оце тобі, сестрице, дорога,
 Ой їдь од мене здорова.
 Оце тобі, сестрице, битий шлях,
 Ой їдь од мене да й не плач⁶².

Батьки благословляли молодят і бажали сімейного щастя: “Щаслива вам, дитки, годинонька в дорогу ихать; щаслива доріженька нехай стелеться перед вами”⁶³. У весільних піснях мотив дороги переплітається з образом долі, яку символізує собою коровай:

Міясцю-рогоженьку...
 Міясцю-рогоженьку,
 Світи нам дороженьку,
 Щоби ми не заблудили,
 Коровай не загубили⁶⁴.

В народі вважалося, що не можна переходити дорогу весільному поїзду.

Одступіте ся, вороги!
 Не переходьте дороги,
 Нехай перейде родина,
 Щоб наша дорога щаслива!

На дорозі парубки робили “перейми” весільному поїзду. В такому випадку поїзд звертав на іншу дорогу, намагаючись об’їхати усі перешкоди, або молодий платив викуп⁶⁵.

Що то за варта стала,
 Що нам коні полякала?

Наші коні – воронії,
Перезв'яни – молодії.

Що то за варта в дорозі?
Кварта горілки на возі.
Що дати, то дати,
Аби довго не стояти.

Чи їхати, чи не їхати?
Щось у свата теліпається –
Горілочка у барилочку,
А печеня у кошлику.

Перейма на дорозі,
А горілка є в возі.
Скільки дати, то тра дати,
Аби довго не стояти⁶⁶.

На Чернігівщині на рубежі XIX–XX століть побутував давній звичай перевозити молодих через вогонь, який розкладали біля воріт. Називався він “підсмалювати молоду”, що могло означати очищення молодої як чужої особи⁶⁷. В матеріалах, зібраних етнографом Є. Смолинською на Уманщині в першій половині XX ст., також зафіксована подібна традиція, за якою в день шлюбу або на другий день вранці “пропалювали стежку”, по котрій повинна була йти молода⁶⁸. Звичай перевозити молодих через вогонь зберігався також на Поліссі⁶⁹ та в Центральному регіоні⁷⁰. Крім того, іноді дорогу поливали водою (Південь України). Дані обрядодії деякі дослідники пов'язують із давніми віруваннями у магічну, очищувальну силу вогню та води⁷¹.

Батьки молодого зустрічали подружжя хлібом і житнім зерном⁷². У домі молодого церемонія зустрічі невістки супроводжувалася рядом заходів магічного характеру з метою охорони дому від появи “чужої” особи, а з нею – і “злих” сил. Залежно від місцевих традицій свекруха зустрічала невістку у вивернутому кожусі, молодий переносив дружину через поріг, переводили молоду через поріг, тримаючи за пояс тощо⁷³. Післявесільні обряди були спрямовані на зміцнення зв'язку між двома родами та полегшення пристосування молодої до життя у новій родині⁷⁴. Особливістю заключного етапу весільної обрядовості холмщан були ряджені та імітація поховальних голосінь, що пов'язувалося з ритуальною смертю дівчини, яка переходила нині у новий статус (збереження архаїчних елементів ініціацій)⁷⁵. Про зв'язок у народній свідомості весільного та поховального обрядів як перехідних ритуалів свідчить вірування, що побутувало на Львівщині у кінці XIX ст.: “Люди кажуть, що коло котрого поля стане похорон там буде весіле. Коли стане весіле там буде похорон”⁷⁶.

Отже, дорога є одним із центральних образів в традиційному українському шлюбному ритуалі другої половини XIX – початку XX ст. Її міфологічна символіка проявлялася на всіх етапах весільного обряду, головною ознакою якого було переміщення молодят у просторі за схемою руху по колу (дім молодого – дім молодої – церква). В традиційній свідомості українців семантика дороги пов'язувалась з такими сакральними атрибутами традиційного українського весілля, як коровай та рушник. У варіантах весільних обрядових пісень з різних регіонів України виявляється символічне значення дороги як життєвого шляху молодого подружжя, їх спільної щасливої долі.

¹ Геннеп А., ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. – М., 1999. – С. 9.

² Борисенко В.К. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000. – С. 125.

³ Там само. – С. 126.

- ⁴ Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974. – С. 65–66.
- ⁵ Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського пов. у Чернігівщині // Материяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 72.
- ⁶ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1988. – С. 20–23.
- ⁷ Наукові архівні фонди рукописних матеріалів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського (далі – ІМФЕ). – Ф. 1–6. – Од. зб. 684. – Арк. 22.
- ⁸ Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 230.
- ⁹ Литвинова-Бартош П. Вказ. праця. – С. 75.
- ¹⁰ Маркович М. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1991. – С. 111–112.
- ¹¹ Весільні пісні у двох книгах. – К., 1982. – Кн. 2. Волинь, Поділля, Буковина, Прикарпаття, Закарпаття – С. 219.
- ¹² Яковлева О. Рушник як символ когнітивної моделі праукраїнців // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 3. – С. 33.
- ¹³ Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1997. – С. 145–150.
- ¹⁴ Здоровега Н.І. Вказ. праця. – С. 154.
- ¹⁵ Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / П.І. Арсенич, М.І. Базак, З.Є. Болтарович та ін. – К., 1987. – С. 312.
- ¹⁶ Борисенко В.К. Традиції... – С. 138.
- ¹⁷ ІМФЕ. – Ф.1–6. – Од. зб. 674. – Арк. 113.
- ¹⁸ Рудницький Є. Українське весілля на Підляшші. (В селах Гнойні, Борсуках, Старім Бублі й Луковисках, Константинопольського повіту, Седлецької губернії). (Передмова д-р. іст. наук, проф. Валентини Борисенко) // Етнічна історія народів Європи. – 2003. – № 15. – С. 107.
- ¹⁹ Борисенко В.К. Весільні... – С. 60.
- ²⁰ Здоровега Н.І. Вказ. праця. – С. 85.
- ²¹ Весільні пісні у двох книгах. – К., 1982. – Кн. 1. Полісся, Наддніпрянщина, Слобожанщина, Степова Україна. – С. 158.
- ²² ІМФЕ. – Ф.1–5. – Од. зб.420. – Арк. 22.
- ²³ Весільні пісні у двох книгах. – Кн. 1.– С. 127.
- ²⁴ Там само. – С. 135.
- ²⁵ Левкиевская Е.Е. Дорога // Славянские древности. – М., 1999. – Т.2. – Д – К. – С.124.
- ²⁶ Рудницький Є. Вказ. праця. – С. 112.
- ²⁷ ІМФЕ. – Ф. 29–3. – Од. зб. 360. – Арк.15–16.
- ²⁸ Весільні пісні у двох книгах. – Кн. 1.– С. 331.
- ²⁹ Там само. – С. 289–290.
- ³⁰ ІМФЕ. – Ф. 1 – 5. – Од. зб. 483. – Арк. 55.
- ³¹ Здоровега Н.І. Вказ. праця. – С. 100.
- ³² Рудницький Є. Вказ. праця. – С. 134.
- ³³ Холмщина та Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження / В. Борисенко, Г. Вишевська, Ю. Гаврилюк та ін. – К., 1997. – С. 296.
- ³⁴ Борисенко В. К. Весільні... – С. 72.
- ³⁵ Здоровега Н.І. Вказ. праця. – С. 110.
- ³⁶ Рудницький Є. Вказ. праця. – С. 112.

- ³⁷ ІМФЕ. – Ф. 29–3. – Од. зб. 360. – Арк. 16.
- ³⁸ Весільні пісні у двох книгах. – Кн. 2. – С. 367.
- ³⁹ Рудницький Є. Вказ. праця. – С. 112.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ ІМФЕ. – Ф. 1–7. – Од. зб. 691. – Арк. 101.
- ⁴² ІМФЕ. – Ф. 1–5. – Од. зб. 447. – Арк. 30.
- ⁴³ Борисенко В. К. Весільні... – С. 72.
- ⁴⁴ Чубинський П.П. Мудрість віків: (Укр. народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн.: – К., 1995. – Кн.1. – С. 141.
- ⁴⁵ Литвинова-Бартош П. Вказ. праця. – С. 106.
- ⁴⁶ Гуцульщина... – С. 311.
- ⁴⁷ Литвинова-Бартош П. Вказ. праця. – С. 123.
- ⁴⁸ Борисенко В. К. Весільні... – С. 70.
- ⁴⁹ Там само. – С. 41, 73–75.
- ⁵⁰ Весільні пісні у двох книгах. – Кн.1. – С. 419.
- ⁵¹ Литвинова-Бартош П. Вказ. праця. – С. 112.
- ⁵² Борисенко В.К. Весільні... – С. 41, 73–80.
- ⁵³ Рудницький Є. Вказ. праця. – С. 119.
- ⁵⁴ Весільні пісні у двох книгах. – Кн. 1. – С. 416.
- ⁵⁵ Там само. – Кн. 1. – С. 422.
- ⁵⁶ Конєва Я. Хтонічний світ холмщаків та підляшуків // Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження/ В. Борисенко, Г. Вишенська, Ю. Гаврилюк та ін. – К., 1997. – С. 314.
- ⁵⁷ Борисенко В.К. Весільні... – С. 76.
- ⁵⁸ ІМФЕ. – Ф. 1–5. – Од. зб. 483. – Арк. 108.
- ⁵⁹ Весільні пісні у двох книгах. – Кн. 1. – С. 632.
- ⁶⁰ Маркович М. Вказ. праця. – С. 135.
- ⁶¹ Литвинова-Бартош П. Вказ. праця. – С. 141.
- ⁶² Весільні пісні у двох книгах. – Кн. 1. – С. 617.
- ⁶³ Чубинський П.П. Вказ. праця. – С. 173.
- ⁶⁴ Весільні пісні у двох книгах. – Кн. 2. – С. 356.
- ⁶⁵ Литвинова-Бартош П. Вказ. праця. – С. 142.
- ⁶⁶ Весільні пісні у двох книгах. – Кн. 2. – С. 457–458.
- ⁶⁷ Литвинова-Бартош П. Вказ. праця. – С. 143.
- ⁶⁸ Смолинська Є. Пережитки примітивної обрядовості в українському побуті. (Передмова д-р. іст. наук, проф. Валентини Борисенко) // Етнічна історія народів Європи. – 2003. – № 15. – С. 89.
- ⁶⁹ Чубинський П.П. Вказ. праця. – С. 174.
- ⁷⁰ Борисенко В.К. Весільні... – С. 41, 73–99.
- ⁷¹ Здоровега Н.І. Вказ. праця. – С. 101–102.
- ⁷² Литвинова-Бартош П. Вказ. праця. – С. 144.
- ⁷³ Холмщина та Підляшшя... – С. 298.
- ⁷⁴ Борисенко В.К. Весільні... – С. 41, 73–80.

⁷⁵ Холмщина та Підляшшя... – С. 300–301.

⁷⁶ ІМФЕ. – Ф. 29–3. – Од. зб. 170. – Арк. 4.

В статье рассматриваются обычаи и верования, связанные с семантикой дороги в традиционном свадебном обряде украинцев второй половины XIX – начала XX в. Анализируются мотивы дороги и судьбы в свадебной обрядовой песенности.

Ключевые слова: свадьба, обряд, символика, дорога, судьба, свадебные песни, народные верования.

Article deals with the customs and beliefs related to the semantics of the road in the traditional wedding ritual of Ukrainians in the second half of the XIX – in the beginning of the XX centuries. The motifs of road and fate are analyzed in the wedding ritual songs.

Key words: wedding, ritual, symbols, road, fate, wedding songs, people's beliefs.

ПРИДОРОЖНІЙ ХРЕСТ У ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ: ФУНКЦІЇ ТА СЕМАНТИКА

У статті, що ґрунтується на архівних та польових етнографічних матеріалах Полісся та Волині, розглянуто семантику та функції придорожніх хрестів.

Ключові слова: оберег, придорожній хрест, обрік, “фігура”, “криж”.

Важливе місце в повсякденному житті українців займають різноманітні обереги, що використовуються для захисту індивіда та його оточуючого середовища від усіляких негативних явищ. Окремого дослідження потребують обереги, що застосовуються для захисту загального середовища певного соціуму, тобто захищають спільний простір, призначений для постійного перебування індивідів, наприклад, населеного пункту, вулиці тощо. Найпоширенішими серед спільних оберегів є придорожні хрести, які встановлюються усією громадою для захисту населеного пункту від хвороб та епідемій, війн і стихійних лих та, звісно, нечистої сили.

Щодо історіографії проблеми, то у 1865 році професор російської церковної історії Іван Малишевський опублікував статтю про придорожні хрести¹. Саме ця праця може слугувати зразком комплексного підходу до проблеми встановлення хрестів на теренах колишньої Російської імперії. Дослідник систематизував хрести за функціональною ознакою, виокремивши хрести при дорогах, на роздоріжжі, перехресті, у лісі, на полі, на пагорбах, біля водоймищ, на околицях населених пунктів². Найбільше уваги автор приділяє дослідженню витоків цієї традиції. На його думку, християни, маючи на меті уберегти себе від спокуси, встановлювали хрести для постійного нагадування про розп'ятого Ісуса Христа³. Окрім того, придорожні хрести слугували знаменням про початок впровадження християнства в країні, перемоги христової віри над невір'ям та нагадували про місця хрещення людей⁴. Свою думку автор підкріплює повідомленням Нестора Літописця про встановлення Св. Андрієм Первозванним хреста на київських пагорбах⁵. Левову частку статті Малишевський присвячує визначенню місця встановлення хреста. Так, дослідник прослідковує взаємозв'язок придорожніх хрестів з надмогильними і зазначає, опираючись на археологічні матеріали, що на місцях, де розташовуються придорожні хрести, археологи часто знаходять залишки старих кладовищ⁶. Автор припускає, що хрестовстановлення на роздоріжжі, відбувалося саме на тих місцях, де у язичників на стовпах стояли урни з прахом померлих. З цією традицією пов'язане уявлення про те, що на перехрестях збираються душі померлих⁷. Хрести встановлювали також на місці зруйнованої церкви, зокрема, вівтаря, місцезнаходження якого вважається чистим і святим. Такі хрести були огорожені перилами⁸. Крім того, дослідник робить припущення, що при дорозі ховали утоплеників, самогубців чи вбитих грабіжниками, тому молитва перехожих слугувала помилуванням тих, хто помер “наглою” смертю⁹. При в'їзді до населеного пункту хрести ставили ті, в кого один з членів сім'ї загинув на війні, з метою поминання померлого¹⁰. Однак започаткування традиції встановлення “фігур” при в'їзді Малишевський відносить до періоду татарських набігів, зазначаючи, що хрести встановлювали як подяку за визволення населеного пункту від татар. Автор наголошує на тому, що хрест – це символ заселення земель після набігів¹¹.

На рубежі XIX–XX століть придорожнім хрестам свої розвідки присвятили Микола Сумцов¹², Іван Беньківський¹³, в яких вони зазначають ареал розповсюдження “фігур”, намагаються прослідкувати їх походження, крім того описують вірування пов'язані з ними. Хведір Вовк зробив спробу окреслити придорожні хрести Волині в контексті дослідження дерев'яної сакральної архітектури. Так, етнограф описує вигляд тогочасних хрестів, зазначаючи, що досить

часто “фігури” мають до п’яти і більше метрів у висоту, і прикрашаються розп’яттям Ісуса Христа разом зі знаряддями його тортур: губкою і списом, кліщами, цвяхами, молотом, іноді з тридцятьма срібниками та драбиною¹⁴. Також дослідник звертає увагу на “одягання” хреста в сорочку померлої дитини або фартух, який спеціально шиється для “фігури”, як подяка за одужання дитини¹⁵.

З приходом радянської влади на західноукраїнські землі традиція встановлення придорожніх хрестів була перервана: “хрестів було багато, то комуністи позрізали їх, ні одного не полишили, ні церкву, нічого... в дев’яностому році почалось вже перестройка, почалась оця вже свобода релігії, в нас церкву построїли, і хрести вже зразу поставили, на том же місці, поставили хрести, там де наші діди ставили, батьки, вже ми діти їхні, то ми поставили ті хрести, та де вони стояли і це не тільки в нашому селі, ви проїдтесь по всіх сьолах, де вони були, так вони там і поставили”¹⁶. Окрім того, зафіксовані знущання більшовиків над “фігурами”, такі як стріляння в хрест¹⁷, що мало на меті показати зневагу до релігії взагалі та церкви зокрема. За свідченнями респондентів, хрести почали знову встановлювати в період перебудови та на початку 90-х років ХХ століття за ініціативи місцевих громад та церкви.

Щодо сучасного вивчення придорожніх хрестів, то, на жаль, на сьогодні не існує ґрунтовного дослідження, яке б сповна висвітлило дану проблематику. Серед сучасних етнографів, які зацікавилися питанням “фігур”, потрібно згадати Олексія Нагорнюка, котрий розглядає поліські придорожні хрести як один з елементів народної топографії, що вирізняє місця, в яких відбувається контакт з “іншим” світом¹⁸. Окремі аспекти висвітлила етнолог Ірина Ігнатенко, яка в одній із своїх статей розглянула роль, функції та значення придорожніх хрестів на Поліссі. Як зазначає сама дослідниця, її стаття передусім є розвідкою, базованою на польових етнографічних матеріалах, зібраних в Житомирському (Лугинський і Брусилівський р-ни) та Рівненському (Рокитнівський р-н) Поліссі¹⁹.

Територіально придорожні хрести зустрічаємо переважно на Правобережній Україні, зокрема Волині, Галичині, Поліссі, Поділлі, Прикарпатті, де “фігури” фіксуються ще у ХІХ столітті²⁰, як дослідниками, так і подорожжучими²¹.

На Волині широкоживаною назвою придорожнього хреста є “фігура”, однак на Поліссі, зокрема, у дослідженому нами Зарічненському районі Рівненської області, побутує назва “хрест” або “криж”²², остання нагадує про близькість даної місцевості до україно-білоруського кордону.

Слід зазначити, що звичай встановлювати хрести не є суто українським, адже встановлення придорожніх хрестів спостерігається в інших європейських країнах та є характерним для Мексики і США²³. Холлі Еверет вважає, що в США ця традиція прийшла через південні штати з Мексики, а в останню – разом з іспанськими колоністами з Європи²⁴. Для означення хрестів у повсякденній лексиці американців навіть використовується іспанський термін “descanso”²⁵ (“для відпочинку” – прим. А.Н.). Однак, на території Центральної та Північної Америки хрестами позначають лише місця смерті (нещасні випадки, аварії на дорогах, катастрофи тощо)²⁶. Так як раніше основним місцем поховання самогубців були перехрестя, то хрести окрім нагадування про трагедію виконують і захисну функцію, оберігаючи інших осіб від привидів, тобто духів померлих²⁷. Отже, звідси можна зробити висновок, що саме християнська Європа стала місцем зародження даної традиції, а вже звідти остання поширилася разом з європейськими переселенцями до Америки.

Зупинимось на місцях встановлення хрестів. Зазвичай ними стають перехресні (“крижові”) дороги²⁸, подекуди в’їзди до населеного пункту. Крім того “фігури” встановлюють в так званих “нечистих” місцях, тобто тих, на яких часто трапляються лиха або аварії: “як їдеш на Костополь, по ліву сторону, там хрест стоїть. Отам дуже-таки страшна дорога, там щороку дві-три аварії робиться з смертним ісходом. І влади́ка Ворфоломій тоді Ровенський був, благословив зробити хресний хід по цій дорозі від Мирного до Костополя і посеред дороги на Рівне поставити хрест, тому що шофери мені розказували, що їдемо в машині й ні з того ні з чого, каже, раз – стіна. По тормозах тормозиш, ну щастя, що нікого спереди немає або тебе не доганяє, а от на ня і аварія була б”²⁹. Також хрест встановлюють як нагадування про християнські принципи життя: “в нас на жаль є така біда як п’янка, то ставимо на таких місцях, де п’яниці чи дебошири живуть, на етот самий “криж”, щоб людина дивилася...”³⁰, або “як символ нагадування тут

християни живуть, люди православної віри, які хреста шанують, шанують Христа розп'ятого, Спасителя розп'ятого"³¹.

Сам процес виготовлення "крижа" має сакральний зміст, адже відбувається вночі і має закінчитися до схід сонця: "звечора заготовляли кросна, ткали ручника за ніч, нитки, все, основу. Сходилося усе село. І самі майстрині, ніхто не спав тоді. І витикався цей рушник, слався цей рушник, раніше це було, то казала мати, що всі корови переступали, перегонили через його, з усього села до сходу сонця мусило. Но ми як зробили цей перший хрест, значить, чоловіки в цей час вночі дуба заготовляють, оце обтесують його, обрізують і ставлять, упокують. І тоді все село до сходу сонця, ми даже чуть-чуть і не встигли, вже щитай сонце й сходило, бо ми вже коло восьми годин зимою це зробили"³². У встановленні "фігури" бере участь вся громада, таким чином приналежність до оберегу має весь соціум. Дерев'яний хрест виготовляється, як правило, з сосни або дуба³³, зрідка зустрічаються і кам'яні (більш давніші)³⁴ або нові залізні хрести³⁵.

Шанобливе ставлення до хреста проявляється у постійному догляді за ним: "щороку перед Паскею, в чистий четвер, те знімаємо, да тиї палема ленти чі кого, а гетіє вішаємо"³⁶, "коли приходить Паска, там він вбирається, приматують ленти, малюють його, красять, як воно положено, раніше бідні люди жили, то там рушничка повісив, фартушика повісив, знаєте, а тепер оно, стали багаті: красять, вже й іконки даже міняють, там вона почорніла, то другу ставлять, купляють хорошу, чіпляють"³⁷. Придорожні хрести також ушановуються через перехрещування або уклін перехожого "оці старші люди перехрещуються"³⁸, "хто вірує в Бога, той перехрещується, а хто ні – то так пройде, або голову наклонить"³⁹. У XIX столітті побутувала думка про те, що особа, яка не вклоняється або не перехрещуються, проходячи повз хрест, є злодієм або розбійником⁴⁰. Іван Малишевський подає переказ про єврея, який найняв для перевезення в інше місто чоловіка, але останній не перехрестився, проїжджаючи повз "фігуру", тому єврей відмовився від послуг цієї особи⁴¹.

В другій половині XIX століття розповсюдженими явищем було прикрашання православних "фігур" римо-католицькою символікою⁴², яку помітив генерал-губернатор Південно-Західного краю при об'їзді територій, якими він опікувався. Це питання навіть виносилося на розгляд ради Київського Свято-Володимирського братства в 1866 році. На засіданні було вирішено просити Духовну Консисторію, щоб остання попідкувалася про викорінення у своїх благочинних округах "латино-польських прикрас", мались на увазі різні фігури Спасителя і янголів, крім того, наступним кроком була заміна написів на "фігурах" з латинських на слов'янські⁴³. Між дослідниками XIX століття точилися суперечки щодо римо-католицького, уніатського чи православного походження придорожніх хрестів. Так, Іван Малишевський опонує своїм колегам, які вбачають латинські корені у даній традиції, і доводить, що звичай є також православним, опираючись на згадки про встановлення хрестів на українських землях ще за часів княгині Ольги⁴⁴ і про VII вселенський собор, де згадувалися хрести при дорогах⁴⁵, що, на його думку, засвідчує про давність цієї традиції. Зауважимо, що Малишевським, який, закінчивши у свій час Київську духовну академію та співпрацюючи з православною церквою, звісно, мав суб'єктивну точку зору на це питання, але згадаємо загальновідомий факт про те, що VII вселенський собор відбувся в Нікеї в 787 році, а Велика схизма, тобто розкол християнства на католицизм та православ'я, лише у 1054 році. Тому вважаємо, що ця думка Малишевського є доцільною. Наші колеги мистецтвознавці, також цікавляться взаємозв'язком та коренями цього звичаю. Петро Кузенко вбачає в українських придорожніх хрестах тісне сплетіння місцевих давньоукраїнських тенденцій із проявами західноєвропейської, передусім польської культури⁴⁶. На думку польської дослідниці Ганської спільним для обох сусідніх культур є те, що і у поляків і в українців придорожні хрести встановлювалися як обереги⁴⁷. Помилково вважали цю традицію виключно римо-католицькою і чиновники. За Синодальним наказом від 1732 року, що забороняв скульптуру, яка ніби проникла в Росію з Польщі, знищувалися і "фігури", передусім на Волині, особливо після придушення антиросійського повстання 1831 року⁴⁸.

З придорожніми хрестами також нероздільно пов'язане поняття "обрік" – дар або певна обіцянка, яка дається людиною задля збереження здоров'я, життя, миру або з метою зміни свого життя на краще. Іноді саме встановлення хреста слугує "оброком": "якось смерть за смертю і люди, щоб уже обрєктися на здоров'є, щоб не вмирали так, не помирили люди

вирішили новий поставити хрест⁴⁹, “во время войны це такий обрік давали перед богом – ставили хрести, щоб оця деревня, бо ж ходили і як вони колись казали бульбашину, шото вночі ходили з лісу, то щоб оберегав деревню”⁵⁰, “і холера була, всякая разна хвороба була. Важка така, шо людина не могла пережити. І ставляли оброки, крести, їздили, за ніч в мене в хаті робили он де. Брали льон, прали еті нитки і до днє, щоб направи і того і основали і шоб виткали і до дня шоб креста зробили, шоб креста зробили і повисили. І так було, шо прали, і ткали, і креста зробили і до дня повисили, і хвороба прикрилася”⁵¹.

“Обрік” підкріплюється “одяганням” на хрест рушників, хусток, стрічок⁵², що є запорукою здійснення задуманого: “то такі жонки, шо чоловіки в них в армії були ще, а то в войну, то вони збирались в одну хату звечора, зносили льон, пряли ето за ніч, того льну начешуть, нарядуть оснують, і витчуть ручника і поки сонце зійде, вони на “криж” його вішали, того ручника, для оброку, шоб і та война успокоїлась, і шоб поворочались люди додому та то оброки”⁵³, “хто іде в армію, солдат мусить повісити стрічку чи що-небудь. Хто зараз, от протягом року, може, одружується чи шо, обично чи хусточку, чи квітку, но мусово туда”⁵⁴, “рушники і хустки все вішають ето. Ото од Бога все, просим Бога, шоб всьо наше село було осторожене, мир Божий, ой тоді робилось”⁵⁵, “кристи, да високі кристи ставляли. Ну на їх люди обріки вішають ошо обрічеться люди чи хворі як то чи шо-небудь таке, то шо-небудь, шоб одужав чи полотно, чи ручника обрічного. Ну і так, шоб оберігав село тоже от всекого всього: від пожару, од етих буранів”⁵⁶.

Поширеними були так звані “холерні хрести”, зафіксовані Хведором Вовком в с. Заліси Ковельського повіту, які встановлювалися на чотирьох виїздах з села для відвернення епідемії холери від населеного пункту, тобто безперечно з метою захисту⁵⁷. В с. Бражинець Новоград-Волинського повіту в 1895 році “фігуру” встановили як подяку Богу за відступ холери від села⁵⁸.

Наприкінці XIX століття Сквирський земський суд рапортував про наміри жителів с. Волиця Зарубинецька (нині Андрушівський район Житомирської обл. – А.Н.), які готувалися до перепоховання на роздоріжжі двох односельчан, котрі стали першими жертвами епідемії холери та були поховані на православному кладовищі⁵⁹. Зрештою, відкривши могили, і, побачивши незіпсовані тіла, в які було забито осикові кілки, могили знову були засипані землею і освячені місцевим священиком⁶⁰. На нашу думку, цей непоодинокий випадок свідчить про віру в зв'язок між хворобою і першою її жертвою, яка є уособленням початку епідемії. Тобто, проводиться чітка паралель між ліквідацією першої жертви і подоланням хвороби⁶¹. Практики вбивання кілків у тіло утопленика фіксувалися і для боротьби з засухою⁶², а самогубців відмовлялися ховати на цвинтарі через боязнь неврожаю⁶³.

Ще одним способом боротьби з епідемією холери є оборювання населеного пункту за допомогою знарядь праці, наприклад, сохи. Один з таких випадків був зафіксований у м. Чорнобиль Радомисльського повіту Київської губернії у 1848 році. Близько сорока молодих місцевих дівчат, роздягнувшись та розплівши волосся, зі свічами та іконою у руках, йшли навколо села, запряжені в соху, маючи на меті попередити епідемію холери⁶⁴. Як зазначає російська дослідниця Світлана Толстая, оборювання дороги, вулиці, перехресть, роздоріж є характерним обрядом для Житомирщини⁶⁵. Саме оборювання села – це своєрідне магичне замикання кола, що має на меті боротьбу зі стихійними лихами та хворобами або їх профілактику⁶⁶.

Крім того, обходження населеного пункту виконувалося як захист від війни: “то як война начиналась, тоді обходили кругом села з булкою хліба, то я от помню ще мала була, шоб наше село минула война... з образом, старії люди ходили і вже до хреста ходили, обвішували його хто шо мав”⁶⁷.

Серед зібраних свідчень привертає увагу “криж” встановлений спеціально для худоби в с. Старі Коні: “а на тій стороні старенький, то для худоби, шоб велась худоба. На тому хресту на Юрія вішають обрік”⁶⁸. Саме цей хрест, на нашу думку, наочно показує важливу роль тваринництва у житті селян і необхідність захисту худоби. Російський дослідник Анатолій Журавльов зазначає, що охоронні обряди, які здійснюються під час масового мору худоби або для його попередження нічим не відрізняються від інших обрядів під час засухи, неврожаю, епідемії⁶⁹ тощо. Найпоширенішим серед них є оборювання поселення, що має зупинити падіж⁷⁰. Також худобу переганяли через обрічне полотно, після чого його спалювали⁷¹.

З “фігурами” також пов’язані чисельні вірування. До таких можемо віднести стріляння мисливцем в придорожній хрест на Благовіщення, яке має на меті привертання удачі під час ловів⁷². Саме стріляння в хрест, за уявленнями українців, свідчить про укладання договору з нечистим, який і постачає дичину мисливцю⁷³. Осквернення Божого символу, хреста, автоматично засвідчує зречення християнства і перехід на сторону нечистого.

На початку ХХІ століття придорожні хрести набувають широкого розповсюдження на теренах Лівобережжя. Цікавим є той факт, що раніше на даній території такої традиції зафіксовано не було, про що дізнаємося з розвідок Миколи Сумцова, який зазначав, що на цих землях існувала традиція встановлювати хрести лише над криницями⁷⁴ та над могилами чумаків⁷⁵. Через територію Лівобережної України, зокрема Слобожанщини, проходили надзвичайно важливі шляхи. Так, Муравський шлях, який використовували чумаки з кінця ХVІІ століття з метою торгівлі, більш ніж протягом двох століть виконував важливу стратегічну функцію, поєднуючи Крим з кордонами Московської держави⁷⁶. Заживши слави небезпечного, Муравський шлях часто ставав місцем останнього спочинку чумаків, над могилами яких і встановлювали хрести⁷⁷. Отже, можна зробити висновок, що на Слобожанщині обабіч доріг ще в ХVІІ столітті стояли надмогильні хрести як згадка та вшанування померлих чумаків, але зазначимо, що ці хрести не виконували захисної функції. Сьогодні ж на Слобожанщині придорожні хрести встановлюються не громадою як на інших територіях, а місцевою адміністрацією переважно у співпраці з Українською православною церквою. Припускаємо, що розширення ареалу появи хрестів у східних областях, пов’язано з переселенням на цю територію жителів регіонів, що постраждали від аварії на ЧАЕС, тобто Полісся, і крім того, встановленню хрестів сприяє православна церква. Отже, відбувся своєрідний експорт традиції, хоча, як зазначалося вище, при шляхах на Слобожанщині теж встановлювали хрести, що мали іншу семантику.

На закінчення зазначимо, що придорожній хрест, який займає важливе значення в розглянутому середовищі, має, передусім, захисну функцію і спрямований на захист певного соціуму від різних категорій небезпеки. Нерідко хрести виконують і комунікативну функцію, об’єднуючи громаду задля досягнення спільної мети. Кожен елемент хреста, наприклад, напис, також має запобіжну функцію і відвертає будь-які несприятливі для громади події, наприклад, епідемії, війни⁷⁸. Крім того, з самим “крижем”, пов’язані вірування, традиції та обряди, що свідчить про значне місце придорожного хреста в повсякденному житті поліщуків та волинян. Зауважимо, що, безперечно, дослідження даної теми потребує продовження і розширення ареалу вивчення.

¹ Малышевский Ив. О придорожных крестах // Труды Киевской Духовной Академии. Т. 3. – К., 1865. Отд. отт. С. 1–106.

² Там само.

³ Там само. – С. 6.

⁴ Там само. – С. 42–43.

⁵ Там само. – С. 7.

⁶ Там само. – С. 19, С. 56.

⁷ Там само. – С. 54.

⁸ Там само. – С. 56–57.

⁹ Там само. – С. 57.

¹⁰ Там само. – С. 58.

¹¹ Там само. – С. 59.

¹² Сумцов Н. Культурные переживания. Полевые кресты или фигуры // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – С. 64–68.

¹³ Беньковский Ив. Стрелянье в кресты // Там само. – 1892. – Т. 77. – № 6. – С. 161–162.

¹⁴ Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волыни // Материалы по этнографии России. – Т. 1. – СПб., 1910. – С. 37.

- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України. – Спр. А. Ніколаєва – 06. – Арк. 26. Записано автором від Гарковець М.О. в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ¹⁷ Дяків В. Прояви народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х років. // Вісник Львівського університету / Серія філологія. – 2010. – Вип. 43. – С. 172, 174.
- ¹⁸ Нагорнюк О. Народна топографія // Етнокультура Рівненського Полісся / Упор. В.П. Ковальчук. – Рівне, 2009. – С. 253.
- ¹⁹ Ігнатенко І. “Фігури” та оброчні хрести у духовній культурі українців Полісся (на польових етнографічних матеріалах) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр.: – К., 2009. – Вип. № 30. – С. 39–44.
- ²⁰ Волков Ф. Вказ. праця. – С. 37; Беньковский Ив. Вказ. праця. – С. 161–162; Сумцов Н. Вказ. праця. – С. 64; Щербаківський Д. Українське мистецтво. – Київ – Прага, 1926.
- ²¹ К. М. Путевые очерки Подолии // Киев. старина. – 1885. – Т. 12. – С. 652; Регорь Фр. Из Коломыи в Косов // Там само. – 1896. – Т. 52. – С. 304.
- ²² Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 10. – Арк. 24. Записано автором від Приходько В.В. в с. Заозер'я Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ²³ Everett, Holly J. Roadside crosses in contemporary memorial culture. – University of North Texas Press. – 1968. – 151p.
- ²⁴ Там само. – С. 21 – 26.
- ²⁵ Barrett Grant. The official dictionary of unofficial English: A Crunk Omnibus for Thrillionaires and Vampots for the Ecozoic Age. – 2006. – P. 84 – 85.
- ²⁶ Everett, Holly J. Roadside crosses in contemporary memorial culture. – University of North Texas Press. – 1968. – P. 22.
- ²⁷ Там само. – С. 20.
- ²⁸ Державний архів міста Києва. – Ф. 14. Киевское Свято-Владимирское братство. – Оп. – 1. – Спр. 6. Протокол заседания совета Св. Владимирского братства, 1866 г. – С. 5.
- ²⁹ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 02. – Арк. 63. Записано автором від Дубинця П.Є. в с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³⁰ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 05. – Арк. 5–6. Записано автором від Отця Івана Кучинського в с. Перекалля Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³¹ Там само.– Спр. А. Ніколаєва – 02. – Арк. 62. Записано автором від Дубинця П.Є. в с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³² Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 02. – Арк. 32. Записано автором від Корнійчук Т.М. в с. Мутвиця Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³³ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 07. – Арк.42. Записано автором від Миколайчика М.І. в с. Кухітська Воля Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³⁴ Малина Валерій. Структура і функції кам'яного хреста. – С. 34–46.
- ³⁵ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 03. – Арк. 13. Записано автором від Кулікович Т.П. в с. Прикладчики Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³⁶ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 03. – Арк. 33. Записано автором від Романовської Л.Л. в с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³⁷ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 06. – Арк. 27. Записано автором від Гарковець М.О. в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³⁸ Там само. – Арк. 15. Записано автором від Мітчук І.В. в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³⁹ Там само. – Арк. 27. Записано автором від Гарковець М. О. в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁴⁰ Малышевский Ив. Вказ. праця. – С. 103.

- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Державний архів міста Києва. – Ф. 14. Киевское Свято-Владимирское братство, оп. 1, спр. 6. Протокол заседания совета Св. Владимирского братства, 1866 г. – С. 5.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Малышевский Ив. Вказ. праця. – С. 78.
- ⁴⁵ Там само. – С. 77.
- ⁴⁶ Кузенко Петро. Ладшафтні хрести України та Польщі: до питання взаємозв'язку традицій. // Україно-польські культурні взаємини. – Вип. 2. – К. 2008. – С. 22 – 29.
- ⁴⁷ Ганская О. Народное искусство Польши. – М., 1970. – С. 137.
- ⁴⁸ Теодорович И. Н. Волынь в описании городов, местечек и сел. Староконстантиновский уезд. – Почаев, 1899. – С. 186.
- ⁴⁹ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 03. – Арк. 13. Записано автором від Кулікович Т.П. в с. Прикладчики Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 14. – Арк.40. Записано автором від Полюховича І.Д. в с. Соломир Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵¹ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 11. – Арк.16 – 17. Записано автором від Пташлікович О.Т. в с. Нобель Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵² Толстая С.М., Белова О.В. Почитание крестов в Полесье // Живая старина. – 1996. – № 3. С. 44–45.
- ⁵³ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 06. – Арк.51. Записано автором від Вакулич А.Г. в с. Новосілля Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵⁴ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 02. – Арк. 32. Записано автором від Корнійчук Т.М. в с. Мутвиця Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵⁵ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 14. – Арк.2. Записано автором від Ковтунович Є.Ф. в с. Вовчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵⁶ Там само. – Спр. А. Ніколаєва – 16. – Арк.19. Записано автором від Конечна Н.Ф. в с. Омит Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁵⁷ Волков Ф. Вказ. праця. – С. 38.
- ⁵⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 2205. – Волинське церковно-археологічне товариство, оп. 1. – Од. зб. 411. – Арк. 3.
- ⁵⁹ Там само. – Ф. 442. – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства, оп. 159. – Од. зб. 534. – Арк. 1.
- ⁶⁰ Так само. – Арк. 2.
- ⁶¹ Див.: Ігнатенко (Колодюк) І. Прихованні магічні коди у практиці “вигнання” холери // Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. – Вип.19. – Одеса, 2008. – С. 24–31.
- ⁶² ЦДІАК України. – Ф. 442. – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства. – Оп. 532. – Од. зб. 57. – Арк. 1.
- ⁶³ Там само. – Оп. 537. – Од. зб. 77. – Арк. 1.
- ⁶⁴ Там само. – Оп. 159. – Од. зб. 512. – Арк. 1.
- ⁶⁵ Толстая С.М. Материалы к Полесскому этнолингвистическому атласу. Опыт картографирования // Славянский и балканский фольклор. Генезис. Архаика. Традиции. М., 1986. – С. 19.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Архів ДНЦЗКСТК. — Спр. А. Ніколаєва –10. — Арк. 17. Записано автором від Кутасевич К.Д. в с. Задовже Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁶⁸ Там само. – Арк. 45. Записано автором від Пожарської Л.Н. в с. Старі Коні Зарічненського р-ну Рівненської обл.

- ⁶⁹ Журавлев А.Ф. Охранительные обряды, связанные с падежом скота, и их географическое распространение // Славянский и балканский фольклор. Генезис. Архаика. Традиции. М., 1978. – С. 71.
- ⁷⁰ Там само. – С. 73.
- ⁷¹ Там само. – С. 87.
- ⁷² Беньковский Ив. Вказ. праця. – С. 161–162.
- ⁷³ ЦДІАК України. – Ф. 2205. – Волинське церковно-археологічне товариство. – Оп. 1. – Од. зб. 368. – Арк. 54.
- ⁷⁴ Сумцов Н. Культурные переживания. Полевые кресты или фигуры // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – С. 64.
- ⁷⁵ Сумцов М.Ф. Очерки народного быта (Изъ этнографических экскурсий 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) // Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані твори / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М.М. Красикова. – Харків. – 2008. – С. 205.
- ⁷⁶ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, – 1993. – С. 19.
- ⁷⁷ Сумцов М.Ф. Очерки народного быта (Изъ этнографических экскурсий 1901 г. По Ахтырскому уезду Харьковской губернии) // Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані твори / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М.М. Красикова. – Харків. – 2008. – С. 205.
- ⁷⁸ Budge Wallis E.A. Amulets and superstitions. London: Oxford University Press. – 1930. – P. 351.

В статье, которая базируется на архивных и полевых этнографических материалах Полесья и Волыни, рассмотрена семантика и функции придорожных крестов.

Ключевые слова: оберег, придорожный крест, обет, “фигура”, “крыж”.

The semantics and the functions of the roadside crosses are observed in the article that is based on the archival and field ethnographic materials of Polissia and Volyn’.

Key words: talisman, roadside cross, vow (promise) “figure”, “kryzh”.

ГОРНО 1920-х РОКІВ З ОКОЛИЦЬ ОПІШНОГО ДЛЯ ВИПАЛЮВАННЯ ІГРАШОК

Про розкопки горна для випалювання іграшок, під час яких знайдено значну кількість фрагментів глиняних фігурок, виготовлених у формах. В статті подається опис та план горна, а також характеристика знахідок.

Ключові слова: горно, фігурки, гончар, випалювання, розкопки.

Опішненський гончарний осередок – один з найбільших в Україні, тому знахідки залишків гончарних горнів на території Опішного та навколишніх сіл непоодинокі. Кілька таких споруд, різних за конструкцією й розмірами, призначених для випалювання посуду (мисочні, горщечні), було розкопано співробітниками Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному¹. В деяких з них виявлено іграшки та їх фрагменти, адже гончарі часто випалювали ці вироби разом з посудом. З етнографічних матеріалів відомо, що в даному осередку існували й горни невеликих розмірів, призначені виключно для випалювання іграшок. Нині їх можна побачити у майстрів – Василя Омеляненка, Ганни Діденко, Насті Радченко, Юрка Пошивайла на колишніх садибах гончарів Івана Порохівника й Петра Омеляненка, гончарки Олександри Селюченко – теперішня територія Меморіального музею-садиби гончарки Олександри Селюченко.

У жовтні 2003 року археологічною експедицією Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України було проведено охоронні розкопки горна для випалювання іграшок в селі Попівка (на межі з селом Малі Будища). Скупчення фрагментів глиняних іграшок та перепаленої глини, що вказувало на наявність горна, було виявлене жителем Опішного Олексієм Андрейченком під час оранки городу.

На розкопаній території було знайдено залишки горна і яму для скидання попелу (мал.1). Горно мало вигляд видовженої ями чотирикутної форми довжиною – 1,9 м, шириною 0,85 м і глибиною – в середньому 0,4 м. Випалювальна камера зруйнована, від череня залишилося кілька його великих фрагментів, дослідження яких засвідчило, що він був виліплений з глини і спирався на залізні пруту та фрагменти верхніх частин трьох макітер. На одному фрагменті вціліла дучка діаметром 0,04 м. У заповненні топкової камери, серед попелу і залишків череня, знайдено фрагменти 11 видів фігурок та фрагменти вінець від трьох макітер, на які опирався черень й невеликий фрагментований горщик з білою глиною. Пригребниця розміщувалась глибше від челюсті топкової камери на 0,20 м. У її заповненні знахідок було значно більше. У верхньому шарі виявлено велику кількість дрібних фрагментів гончарного посуду – горщиків, макітер, квітників і мисок першої чверті ХХ ст., а також фрагменти фаянсової миски з тавром "...ТРЕСТ... ис шкло" (друга половина 1920-х років), уламки віконного скла, металевих предметів. Ці знахідки свідчать, що пригребниця після закінчення користування горном певний час використовувалась для звалища сміття. На відстані 0,3 м (на схід) від горна знаходилася яма округлої форми діаметром 0,9х0,8 м і глибиною 0,4 м, заповнена попелом, фрагментами глиняних виробів і сміттям. Складається враження, що після випалювання в пригребницю і яму вигрібали з горна попіл з бракованою продукцією.

Серед знахідок кількісно переважали уламки виготовлених у формах глиняних фігурок. Форми, найімовірніше були гіпсовими, адже саме такі знаряддя використовували окремі опішненські гончарі кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст.². Залишків самих форм у горні не знайдено, але результати дослідження фігурок засвідчують, що вони склалися з двох частин. Можна

вважати, що глина затовкувалась у форми і лише незначна частина виробів відливалася з рідкої маси. Всього у горні було виявлено фрагменти більше ніж 250 фігурок, виготовлених у 21 формі. Лише дві фігурки знайдено цілими, решта – фрагментовані. Спільним для них є наявність плоскої підставки в нижній частині. Варто зазначити, що жодної фігурки, виготовленої у традиційній для Опішного технології (ліпленої), у горні не виявлено.

Цілі фігурки та їх фрагменти можна поділити на дві групи:

- антропоморфні (жіночі фігури);
- зооморфні (тварини і птахи).

Фігурки першої групи за розмірами діляться на:

- великі: висота приблизно 16 см, діаметр основи від 5 до 4,6 см;
- середні: висота 9–11 см, діаметр основи – від 4 до 3 см;
- малі: висота 6 см, діаметр основи 2,2 см.

Фрагментів великих фігурок – дівчина в українському народному одязі з відром – виявлено 34 шт. Серед опішненських гончарів виготовлення таких фігурок було поширене в кінці XIX – на початку XX ст.³ Варто сказати, що такий сюжет – зображення дівчини з відром біля криниці, було традиційне й для українського народного малярства першої половини XX ст.⁴

Середніх за розміром знайдено 31 шт. За формою їх можна розділити на 4 типи: жінка з дитиною (мал. 2:1), жінка в довгому зимовому одязі (шубі?) (мал. 2:2), дівчина з квітами (мал. 2:3), жінка в хустці (мал. 2:4), жіночі фігурки невеликих розмірів у зимовому одязі (мал. 2:5).

Серед усіх антропоморфних фігурок найякісніше виготовлена – жінка з дитиною одягнена в традиційне українське вбрання – спідниця, фартух, юпка. На шиї – намисто і хрест. Про головний убір сказати важко тому, що голова фігурки відбита. Оскільки на спині помітно дві стрічки, можна припустити, що її голову прикрашав вінок. Дитина одягнена у довгу сорочку чи свитку. На голові у неї шапка. Якісно виготовлено й більшість фігурок, що зображають – “дівчину з квітами”. В інших – деталі одягу, й риси обличчя передано не чітко. Це можна пояснити тим, що форми, у яких вони відливались, були більш зношеними.

Зооморфні фігурки – у вигляді котів (мал. 3:1; 2), собак (мал. 4:1; 2), коней і баранів (мал. 5:1; 2; 3), оленя (мал. 6), голуба і півня (мал. 7:1; 2), зайця (мал. 8) за розмірами можна розділити на два види.

Великі – (висота 16–9 см) (мал. 3:1, 4:1, 5:1, 2; 6; 7:1,2; 8), і малі – (висота 6,5–4 см) (мал. 3:2; 4:2; 5:3). Ці фігурки переважно виготовлені якісно. Лише на окремих малого розміру (мал. 4:2), деталі зображень передано не чітко. Всі цілі фігурки і їх фрагменти – теракотові, світло-коричневого або білого кольору, що свідчить про використання майстром двох видів глин. Відзначимо, що більшу кількість фігурок білого кольору знайдено у нижній частині заповнення пригребиці. Всі знахідки з горна датуються переважно 1920-ми роками.

Отже, в охарактеризованому горні випалювали нетрадиційні для Опішненського гончарного району іграшки, виготовлені у гіпсових формах, які у опішнянському гончарстві використовувалися з кінця XIX ст. Зокрема, в 1912–1919 роках в гіпсових формах виготовляли глиняні вироби в Опішненському гончарному навчально-показовому пункті⁵. Не виключено, що частина цих форм (зокрема, із зображенням жінки в українському вбранні, «дівчини з квітами», коней, півня, оленя) були виготовлені саме в цьому гончарному навчальному закладі. Можна припустити, що майстер, якому належало горно, навчався чи працював в цьому навчально-показовому пункті. На жаль, прізвища власника горна дізнатися не вдалося. Можливо, подальші дослідження допоможуть дати відповідь на це питання.

¹ Троцька В. Дослідження гончарних горнів кінця XVIII – початку XX століття на території Опішного та його околиць на Полтавщині // *Интеграция археологических и этнографических исследований: Сборник научных трудов* – Одеса, Омськ, – 2007. – С. 180–184; Міщанин В. Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX–XX століття) – Опішне, 2005. – С. 172–178; Троцька В.І. Дослідження гончарних горнів у Опішному // *Український керамологічний журнал*. – 2001. – № 2. – С. 40–43; Троцька В. Знахідка гончарного горна в Опішному // *Український керамологічний журнал*. – 2002. – № 1. – С. 17–19.

² Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – С. 221, 223.

³ Пошивайло О. Вказ. праця. – С. 221–223.

⁴ Полтавський художній музей: Альбом. – К., 1982. – С. 51, мал. 43.

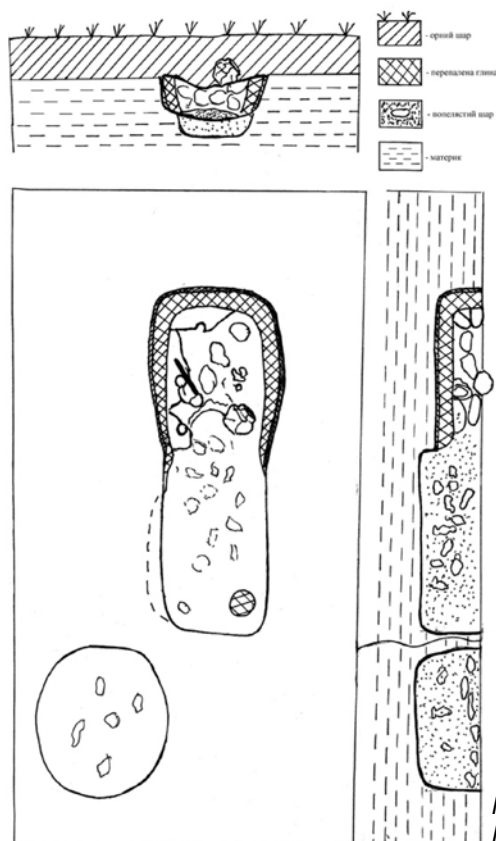
⁵ Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX–XX століть. – Опішне, 1989. – С. 39.

О раскопках горна для обжига игрушек, при которых было найдено значительное количество фрагментов глиняных фигурок, изготовленных в формах. В статье дано описание и план горна, а также характеристику находок.

Ключевые слова: горно, фигурки, гончар, обжиг, раскопки.

Article deals with the excavations of a kiln for baking of figurines, where a lot amount of fragments, made in moulds, were found. The description, the scheme of a kiln, and the characteristics of finds are given in the article as well.

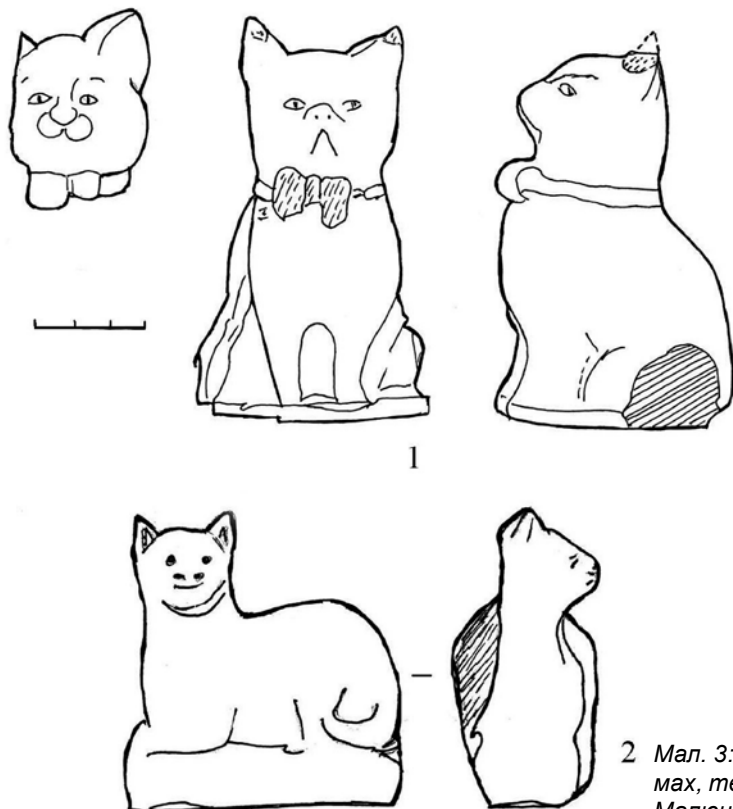
Key words: kiln, figurines, potter, burning, excavations.

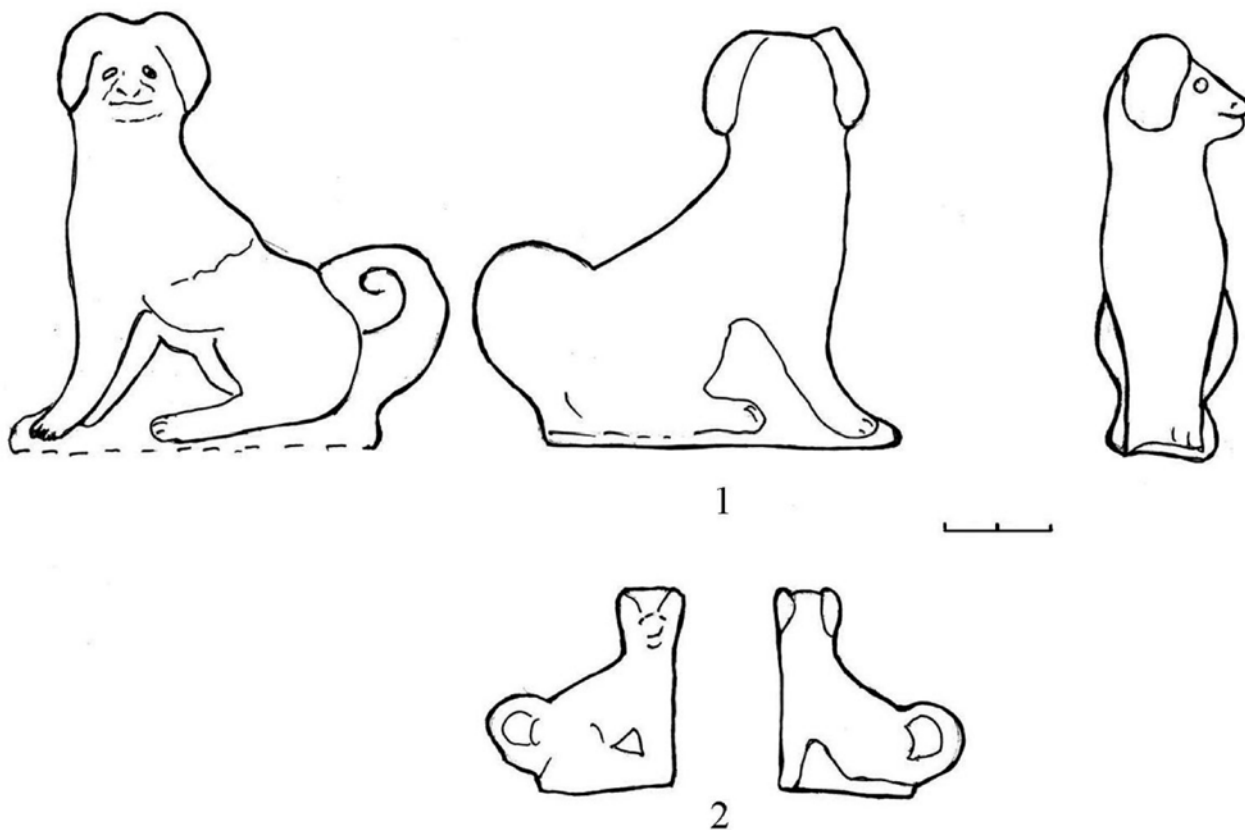
Мал. 1. План розкопаного горна. Попівка. Полтавщина. 1920-ті роки. Малюнок А. Щербаня.

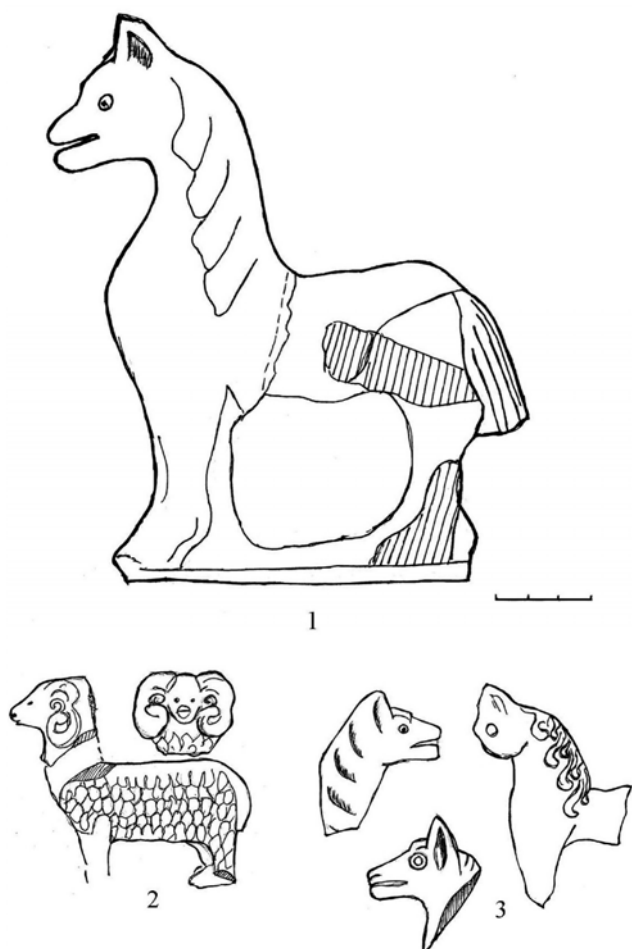
Мал. 2: 1-5 – Жіночі фігурки (фрагменти та цілі вироби). Глина, відливання у формах, теракота. Попівка. Полтавщина. 1920-ті роки. Малюнок Л. Меткої.

2 Мал. 3: 1-2 – Фігурки котів. Глина, відливання у формах, теракота. Попівка. Полтавщина. 1920-ті роки. Малюнок Л. Меткої.

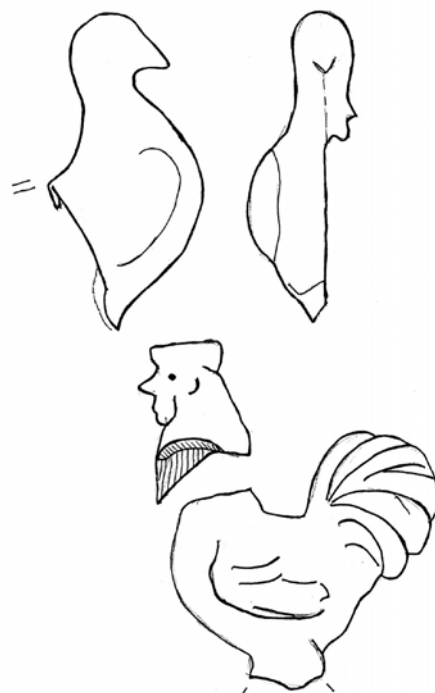
Мал. 4: 1-2 – Фігурки собак (фрагменти та цілі вироби). Глина, відливання у формах, теракота. Попівка. Полтавщина. 1920-ті роки. Малюнок Л. Меткої.

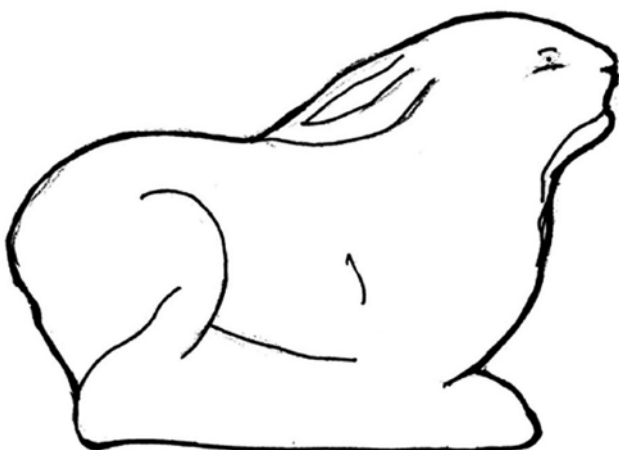
Мал. 5: 1,3 – Фігурки коней; 2 – баранів (фрагменти). Глина, відливання у формах, теракота. Попівка. Полтавщина. 1920-ті роки. Малюнок Л. Меткої.

Мал. 6. Фігурка оленя (фрагмент). Глина, відливання у формах, теракота. Попівка. Полтавщина. 1920-ті роки. Малюнок Л. Меткої.

Мал. 7:1 – Фігурки голуба і півня (фрагменти). Глина, відливання у формах, теракота. Попівка. Полтавщина. 1920-ті роки. Малюнок Л. Меткої.

Мал. 8. Фігурка зайця. Глина, відливання у формах, теракота. Попівка. Полтавщина. 1920-ті роки. Малюнок Л. Меткої.

ОПОВІДНІ ДЖЕРЕЛА РЕЛІГІЙНОГО ЗМІСТУ НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ЧАСОПИСУ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ

У статті подано огляд оповідних джерел з історії релігійного і культурного життя України XV–XVIII ст., вміщених на сторінках наукового часопису “Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца” (1879–1914).

Ключові слова: оповідне джерело, релігія, культура, науковий часопис, Історичне товариство Нестора-літописця.

Серед писемних джерел, опублікованих у часописі “Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца” (далі ЧИОНЛ), значну частину становлять оповідні. На відміну від документальних джерел, які висвітлюють державне і громадське життя, діяльність офіційних установ і осіб, оповідні джерела є продуктом творчості людей¹. Їх умовно можна розділити на дві підгрупи: джерела релігійного змісту та світського характеру. Варто сказати, що термін “релігійні джерела” досить умовний і, на думку В. Колесника та І. Смутка, об’єднує не лише матеріали релігійного змісту, а й ті джерела, які були написані духовними особами. Світські джерела включають прозові та віршовані твори, наукові праці, особисті матеріали: листи, щоденники, мемуари тощо².

Публікацією оповідних джерел на сторінках ЧИОНЛ займались С. Голубев, П. Голубовський, М. Дашкевич, Є. Де-Вітте, М. Істомін, І. Каманін, А. Криловський, О. Лазаревський, О. Левицький, С. Маслов, В. Перетц, М. Петровський, О. Соболевський, А. Стороженко та ін.

У 1891 р. дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця, О. Соболевський видав на сторінках ЧИОНЛ декілька списків найдавнішого, на його думку, літопису³. На розсуд читачів він представив ряд первісних текстів більш-менш переpracуєних переписувачами, часто з такими варіантами, які дозволяють розуміти одне й те саме по-різному.

Товариство вважало публікацію цих джерел досить корисною для дослідників історії. На засіданні, яке відбулося 22 квітня 1890 р., М. Дашкевич зачитав доповідь О. Соболевського з вказаної проблеми. В обговоренні повідомлення брали участь І. Малишевський, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов і В. Завитневич⁴.

Розбираючись у варіантах літопису, О. Соболевський використав відомі на той час друковані видання Археографічної Комісії: Іпатіївський з Хлебніковським (1871) і Лаврентіївський з Троїцьким, Радзівіловським та Академічним (1872). Вчений також користувався скороченим варіантом літопису в Новгородському літописі (1888) і у так званому Літописці Переяславському (1851)⁵.

Представлені О. Соболевським списки літопису містять згадки про річки Дніпро, Десну, Сейм, Сулу, Сож, Буг, Дністер та про розселення вздовж них полян, сіверян, кривичів, дреговичів, в’ятчів, древлян, радимичів, уличів, тиверців, бужан та інших слов’янських племен. Згадуються взаємовідносини між ними, їх побут, поховальні обряди та воєнні походи деяких князів (Олег, Мстислав). Є згадка також про походження Руської землі від варяг, про нормана Рюрика, братів Кия, Щека, Хорива й заснування Києва.

Зіставляючи тексти різних списків, О. Соболевський намагався відтворити початковий зміст літопису та в кінці кожного розділу висловлював особисту думку відносно цього. Він прийшов до висновку, що жоден варіант не має права на визнання його оригіналом, який вийшов з під пера літописця⁶. Щоб якомога точніше відтворити історичні події, слід брати до уваги всі списки та проводити порівняльний аналіз.

У 1892 р. на сторінках шостої книги ЧИОНЛ Товариство Нестора-літописця надрукувало “Древний помянник Киево-Печерской лавры” кінця XV – початку XVI ст.⁷. Згодом у 1903 р. у сімнадцятій книзі ЧИОНЛ Товариство запропонувало на розгляд дослідників пом’яник XVI–XVII ст. іншої стародавньої святині Києва – Михайлівського Золотоверхого монастиря⁸. Ця публікація стала продовженням до першого джерела.

Наукове значення цих пам’яток обґрунтував С. Голубєв у передмові до Лаврського пом’яника. В кінці кожного джерела додається історико-генеалогічний коментар, що був складений дійсним членом товариства Нестора-літописця Є. Де-Вітте.

С. Голубєв дослідив чимало пом’яників, які зустрів у відомих на той час сховищах документів – Імператорській Публічній Бібліотеці, Московському Рум’янцевському Музеї, бібліотеках духовних академій, бібліотеках і архівах при стародавніх церквах та при монастирях.

Молитви за померлих та звернення з цією метою за допомогою до церкви, були звичним явищем, починаючи з часів Київської Русі. Піклування людей про спасіння своєї душі та душ близьких людей після смерті завжди ставились на перший план. З’явилися такі письмові пам’ятки як пом’яники (синодики, субітники). Це книга, в яку записувались імена осіб, пом’янути яких віруючі просили церкву. Книги були різних форматів і завжди доволі об’ємні, ретельно переплітались. Їх ведення доручалось довірєній від монастирської братії особі, для якої з часом навіть були вироблені деякі інструкції. Книги вели ретельно та вимагали бережливого ставлення до них. Суворо заборонялось заносити імена в пом’яник без відома братії. Книга поділялась на відділи: один містив імена духовних осіб – патріархів, митрополитів, єпископів, архімандритів; другий – княжі, боярські, дворянські роди; далі – міщанські та козацькі роди тощо.

Деякі пом’яники прикрашали розфарбованими картинками, на яких було зображено останні хвилини життя праведників та грішних, сорокаденні митарства, що проходить душа після відокремлення від тіла, страшний суд тощо. У пом’яниках зустрічались вірші з роздумами про смерть, про необхідність молитися в церкві за померлих та вірші з молитвами до Господа про спасіння душі померлих, записаних в синодик⁹.

Людям, які бажали занести у пом’яник імена своїх родичів і знайомих, монастирська братія пропонувала робити “доброхотные даяния”. Ці пожертви були досить різноманітними. Багаті жертвували монастирям цілі села, земельні угіддя, розкішне храмове начиння (хрести, ікони, посуд тощо) для церкви. Менш забезпечені особи робили пожертви грошима або продуктами чи речами – медом, житом, воском, сукном, дровами тощо. Якими різноманітними були дрібні пожертви за поминання видно зі згаданого Лаврського синодика¹⁰.

Тривалий час історики вважали, що пом’яник Києво-Печерської лаври XV–XVI ст. загинув під час пожежі 1718 р., яка охопила лавру¹¹. Полум’я знищило тоді чимало рукописних скарбів. Але наприкінці XIX ст. він несподівано був знайдений в одній з лаврських ризниць¹². Нині його оригінал зберігається в Державній історичній бібліотеці України¹³. Це об’ємна книга у шкіряній палітурці, написана на товстому папері, сторінки якої не пронумеровані.

Під час дебатів, які проходили в Історичному Товаристві Нестора-літописця з питання про стародавній говір Південної Русі, зокрема Києва, вказаний пом’яник визнаний був письмовою пам’яткою, яка представляє важливий матеріал для рішення цього суперечливого питання. Та обставина, що в ньому висвітлені деякі маловідомі історичні факти, привела Товариство Нестора-літописця до думки про публікацію його у повному обсязі зі збереженням всіх орфографічних особливостей. Видання обумовлювалось не історичним, а філологічним значенням. С. Голубєв, який готував матеріал до видання, обмежився деякими зауваженнями стосовно історичного значення цієї пам’ятки, залишивши подальше право оцінки його філологічного значення за фахівцями.

У передмові до пом’яника Києво-Печерської Лаври невідомий автор повідомляє про історичні події, які відбулися саме в той час коли її почали писати. В книзі вказано, що відбулося це під час нашестя на Київ “безбожного царя Менкирея с поганними агоряны”, коли Києво-Печерська обитель була спустошена, а всі святі книги (в тому числі й попередній стародавній пом’яник) та ікони спалені¹⁴. Частина монастирської братії розбіглась, інша була взята в полон. Згодом монахи, яким вдалося звільнитися з полону, почали писати нову книгу. Відновлення пам’ятки відноситься до тих часів, коли настоятелем в печерській обителі був архімандрит Феодосій.

За допомогою вказаних у пом'янику відомостей було визначено, що книга була заведена приблизно у 1483–1490 рр. В Лаврському пом'янику одна з рубрик присвячена майже всім Києво-Печерським архімандритам (окрім Никифора I), починаючи з Іоанна II, який жив наприкінці XIII ст. та закінчуючи попередником Феодосія – Іоасафом. Згодом до книги було занесено імена ще п'ятьох настоятелів, що були після Феодосія. В джерелі згадано про невідомого Феодосія II, який був настоятелем між Філаретом та Сильвестром. Таким чином, “Древний помянник Киево-Печерской лавры” повідомляє ім'я нового, на той час невідомого Києво-Печерського архімандрита Феодосія II і приблизно зазначає час його настоятельства (XVI ст.)¹⁵.

Також у джерелі згадується про рід київського воєводи, пана Романа Єлизаровича, ім'я якого не згадано у переліку правителів міста Києва в числі київських воєвод. Таким чином, “Помянник” засвідчує існування київського воєводи Єлизаровича, що був поставлений безпосередньо після князя Дмитра Путятича (кінець XVI ст.)¹⁶.

У лаврському пом'янику зустрічаються імена інших осіб, що посідали важливі пости, а на момент видання цієї книги Товариством Нестора-літописця були невідомі з інших джерел. Згадуються дворянські роди, відомостей про які не містить жодна інша пам'ятка. Отже, хоч видання цих матеріалів Товариство обумовлювало філологічним значенням, історичне значення їх очевидне.

“Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря” XVI–XVII ст. був підготований до друку на сторінках ЧИОНЛ Є. Де-Вітте. Починається пам'ятка з передмови під назвою “Поминание святого Михаила Златоверхого” в якій згадується засновник монастиря святий Семіон, пояснюється величезна користь цієї книги та дається благословення читачам¹⁷.

За типографськими умовами при виданні Михайлівського пом'яника було застосовано гражданський шрифт; нарядкові літери вміщені в рядку і відмічені лише дужками; скорочення слів залишені без відновлення всіх літер, тому що й так зрозумілі; такі літери церковнослов'янського алфавіту, як “зело”, “ксі”, великий та малий “юси”, “ук” та “омега” замінені однозвучними літерами гражданского алфавіту; нарядковий “пайок” замінено комою, що поставлена над літерою; для зручності читачів була введена сучасна для тих часів пунктуація.

Не зважаючи на те, що збереглося чимало пом'яників, науковці XIX ст. при історичних дослідженнях майже зовсім не зверталися до такого роду письмових джерел, вважаючи їх недостатньо інформативними. С. Голубев не поділяв такої думки, він вважав, що ці письмові пам'ятки для історика можуть бути досить корисними. Особливо якщо записані в пом'яник імена (що іноді зустрічалось) супроводжуються короткими зауваженнями, у яких зазначено, наприклад, дата смерті покійного; місце поховання; тривалість їх життя; послуги, які людина надала церкві та державі; родинні стосунки з особою, на прохання якої імена заносили в пом'яник тощо. Крім того, у синодиках зустрічаються короткі примітки літописного характеру, наприклад: про спустошливі урагани, які лютували в різних місцях та спричиняли величезну смертність; про набіги ворогів, що супроводжувались чисельними жертвами та ін. Особливо важливі відомості зустрічаються у передмовах, які містились майже у кожному синодику. В них нерідко міститься згадка про обставини за яких була заведена ця книга, про настоятелів тих часів, а іноді повідомляються й історичні відомості про самі обителі¹⁸.

Якщо взяти до уваги, що деякі відомості, котрі зустрічаються в пом'яниках, представляють іноді єдине джерело за допомогою якого можна підтвердити той чи інший історичний факт, то не можна не визнати, що це важливі письмові пам'ятки, які представляють значний інтерес для історичних досліджень.

Духовний Собор Києво-Печерської лаври дозволив Товариству Нестора-літописця опублікувати на сторінках свого видання рукопис “Описание иконописи Киево-Печерской лавры”, який зберігався в лаврській бібліотеці¹⁹. Друкувалось це джерело під наглядом І. Каманіна, до публікації матеріали готував М. Істомін за допомогою бібліотекарів лаври: отця Димитрія та колишнього отця Ігнатія.

Як повідомляє М. Істомін, рукопис складався з 69 аркушів та ще з двох, пришитих позаду, на яких іншим почерком і чорнилами було зроблено доповнення місць більш давнього оригіналу, пропущені переписувачем XVIII ст.; також в рукописі не було трьох перших та заголовного аркушів²⁰. На папері є водяний знак – малий двохголовий орел з короною, який

зустрічався в рукописах XVIII ст. Формат рукопису – четверта частина аркушу паперу. Палітурка складалась із шкіряного корінчика та паперових дощечок. Рукопис містить опис іконопису на стінах Великої Соборної лаврської церкви, а за часом написання відноситься до 1712 або наступних найближчих років, хоча за змістом він має бути віднесеним до більш віддаленого часу, а деякі його частини, можливо, до перших століть існування святої обителі.

У рукописі також викладено перелік коротких історичних відомостей про ігуменів, архимандритів, засновників, меценатів Києво-Печерської лаври та запис від 14 серпня 1729 р. про освячення Великої Лаврської церкви²¹. Ця пам'ятка є цінним джерелом для дослідників історії церкви.

Відомо, що у середньовічній Україні основні центри освіти розміщувались у монастирях, при церквах. Культурна сфера життя була тісно переплетена з духовною. Тому серед писемних пам'яток того часу значне місце займають релігійні джерела, зокрема релігійні твори. Складність релігійного життя в Україні в XVI–XVII ст. викликала до життя такий жанр літератури, як полемічний. Справжніми шедеврами вважались твори Кирика Ружинського, Мелетія Смотрицького, Івана Вишенського²². На сторінках часопису ЧИОНЛ вміщено такі полемічні твори, як “Святого Кирилла, эксарха Александрийского, ігумена, Наука о противной уни, против благочестивых священников православных ясное указание”, проповіді Георгія Кониського і Манасія Максимовича²³.

Однією з пам'яток релігійної полеміки XVI ст., опублікованої на сторінках ЧИОНЛ, є послання прота Афонської гори 1534 р.²⁴. Пам'ятка була підготована до друку М. Дашкевичем.

Почесний член Історичного товариства Нестора-літописця і почесний доктор університету Св. Володимира А. Петрушевич, відомий львівський вчений, влітку 1900 р. передав через М. Дашкевича у подарунок для Київського університету декілька старовинних рукописів, сподіваючись, що вони привернуть до себе належну увагу, будуть ретельно досліджені та оприлюднені²⁵.

Виконуючи бажання високоповажного вченого, М. Дашкевич вирішив видати перш за все невеличку пам'ятку XVI ст., яка збереглася в одному з пожертвованих рукописів і має відношення до першої половини XVII ст. Цей рукопис представляє собою збірник, зміст якого викладено у статті А. Петрушевича²⁶. Саме цей рукопис і покладено було М. Дашкевичем в основу опублікованого джерела. Всі надрядкові літери взяті в квадратні дужки, а титли позначені рисками. Внизу сторінки наведені різночитання за списком Михайлівського монастиря. Обидва списки є оригінальними, тому відновити на основі їх порівняння початковий текст не було можливості.

Про це джерело вже згадував А. Петрушевич у вказаній статті, в якій помістив і послання “Януша Краля Агорского чрез свого логофета” Лацка, на яке відповідав прот Афонської гори. Професор М. Петров також повідомляв про це джерело в одній зі своїх статей, помістивши в ній витяги з послання логофета та відповіді прота²⁷.

На той час, коли М. Дашкевич готував до публікації цей документ, відповіді прота на запитанні Лацка у повному обсязі ще жодного разу не видавалися. Не було й детального дослідження подробиць цього джерела. А повне пояснення його можливе лише при зіставленні різних списків з іншими даними.

Ця пам'ятка представляє значний інтерес не лише своєю літературною стороною, а й обставинами виникнення та вказівками, вміщеними в ній, на релігійний рух в Україні у XVI ст.

Перш за все М. Дашкевич наголошує на тому, що це один з перших творів ортодоксальної полемічної літератури XVI ст.

Для нас ця пам'ятка важлива, по-перше, як одне із свідчень тієї ролі, яку відігравав Афон в релігійному житті південнослов'янського світу XV та XVI ст. Афону належало на той час велике значення у православному світі. Зокрема для південної Русі це значення підтверджується посланнями Івана Вишенського²⁸. Можливо в даному випадку ми маємо перед собою відповідь, редаговану слов'янською мовою якимсь українцем.

М. Дашкевич вважав, що імовірно, як протосінкел, так і багато учасників собору були греками, але переклад грецького тексту на слов'янську мову було безумовно зроблено українцем. Особливо близький до народного говору текст списку, який належав Золотоверхому Михайлівському монастирю. Текст рукопису А. Петрушевича більш суворо дотриманий церковнослов'янських форм, хоча рукопис належав, як вказує М. Дашкевич, до більш пізнього періоду.

По-друге, джерело свідчить про те, що в Угорщині та на Афоні тих часів слов'янська мова була одним із знарядь письмових взаємовідносин. Ця обставина є підтвердженням значимості слов'янського елемента в старій Угорщині. Обґрунтування цього значення криється в споконвічному співіснуванні мадяр і слов'ян, у постійному дотиканні мадяр з Україною починаючи з XII і до XV ст.

По-третє, на думку М. Дашкевича, цей твір можна визнати одним з перших письмових пам'яток південно-руської полемічної літератури XVI ст. Послання Афонського прота, з'явившись з ініціативи Угорського короля та призначаючись для "Крала Януша" і "ко всем государям римським даже и до самого Папы", як видно зацікавило й південно-руських читачів незабаром після свого виникнення. Рукописний збірник Михайлівського монастиря відноситься до кінця XVI – початку XVII ст. та випереджає на півстоліття збірник А. Петрушевича.

Як видно з джерела, полемічна частина послання, що спрямована проти латинян (на відміну від протиставленої нововведенням Лютера) носить переважно легендарно-історичний характер, але вирізняється різкістю²⁹. Однак, вона суттєво вплинула на наступні полемічні твори Західної Русі, спрямовані проти католицизму і просунула значно далі питання про розходження найголовніших християнських віросповідань.

Послання прота 1534 р. знайомить нас лише із початком підйому богословської думки, що відстоювала самобутність греко-слов'янського Сходу проти прагнень Заходу до поневолення непідкорених визнаними вождями західної культури, якими були середньовічне католицизм та реформаційний рух XVI ст.

Пам'ятка полемічної літератури XVII ст. під назвою "Святого Кирилла, эксарха Александрийского, игумена, Наука о противной унии, против благочестивых священников православных ясное указание" була запропонована на сторінках ЧИОНЛ дійсним членом товариства Нестора-літописця А. Криловським, який взяв її з рукописного збірника Рум'янцевського музею³⁰. Цей збірник майже повністю написаний скорописом одним почерком, що був дрібним і дещо недбалим, іноді чітким, а іноді нерозбірливим.

До збірника було внесено "Поучение патриарха Иоакима" (1688) та декілька документів 80-х рр. XVII ст. Це дало можливість вченому прийти до висновку, що упорядник збірника можливо жив у Москві наприкінці XVII ст. Дослідивши вказаний збірник, А. Криловський прийшов до висновку, що його автор був освіченою людиною, знав грецьку мову та латину, любив "щегольнуть" особистими приписками. Між списаними ним статтями є такі, які відносяться до боротьби православ'я з католицизмом та унією, декілька документів по справі патріарха Никона, декілька проповідей на різні випадки життя, уривок зі вступу до курсу латинської мови, книга про те, як солдатам володіти зброєю тощо. Не виключена думка, що приписки на полях могли бути зроблені одним з читачів, або останнім власником збірника³¹.

Запропонована А. Криловським на сторінках ЧИОНЛ пам'ятка на час видання була невідома, тому дослідник вирішив опублікувати її повністю. Вона цікава не стільки як історичний документ, що повідомляє нові факти з історії унії та боротьби православних з нею, але як літературна пам'ятка. Це полемічний твір про унію, побудований на основі історичних та легендарних переказів про неї та народних поглядів православних, у кінці якого додаються перераховані "латинские заблуждения", що нагадують "обличительные пункты" І. Вишенського на унію³².

Вивчивши пам'ятку детально, А. Криловський прийшов до висновку, що цей твір не належав перу Кирила Лукариса, а просто пущений у хід під його прізвиськом для більшого авторитету, що було звичайним явищем для давніх книжників. Дійсним автором твору, на думку вченого, був "западно-русс", як видно з його мови та неприязні до папізму та єзуїтів, що нанесли відчутний удар по православ'ю в Україні. Автор пам'ятки навряд чи був людиною з систематичною шкільною освітою; він був "начётчик и притом из простецов, хотя читавших довольно много"³³.

У творі зустрічається декілька незрозумілих виразів, можливо невдало перекладених переписувачем росіянином, недостатньо знайомим з "западно-руським наречіем", відтворити які тепер складно.

При виданні "Науки" А. Криловський розкрив кожну титлу, а в кінці слів проставив твердий та м'який розділові знаки скрізь де не було цих букв в рукописі. Пам'ятка супроводжується вступною статтею вченого³⁴.

У 1908 р., розбираючи рукописи, що належали Історичному Товариству Нестора-літописця, С. Маслов знайшов декілька невідомих на той час проповідей Георгія Кониського, чотири з яких найбільш зацікавили вченого: “Слово в день Живоначальня Троицы”; “Слово на принесение мощей преподобного отца нашего Феодосия Печерскаго, произнесенного 14 августа 1751 г. в Киево-Печерской лавре”; “Слово в день Рождества Христова”; “Слово в день святителя Христова Николая, в Свято-Никольском монастыре”. У 1909 р. С. Маслов видав їх на сторінках ЧИОНЛ у додатках до опису рукописів Товариства Нестора-літописця³⁵.

Проповідницька діяльність Георгія Кониського відома переважно з тих слів та промов, які відносяться до могилевського періоду його діяльності (1755–1795). Проповідей попереднього, київського періоду збереглося мало. Зі слів та промов, які виголосив Кониський будучи Могилевським архієпископом, були відомі 77, по київському періоду було відомо лише 8 повчань, причому 2 з них збереглись в уривках. Київські проповіді досить важливі для з'ясування процесу поступового розвитку проповідницького таланту Кониського.

Час, до якого відноситься перша знайдена С. Масловим проповідь, у рукописі не зазначений. Три інші були промовлені Кониським у той період, коли він був префектом Київської Духовної Академії (1747–1751). С. Маслов розумів, що ці повчання суттєво заповнюють пробіли в існуючих виданнях проповідей Кониського, тому вважав доречним надрукувати їх повністю, як додаток до “Описания рукописей Исторического Общества Нестора-летописца”.

Після проповідей Кониського С. Маслов відразу помістив “Слово...” архідиякона Манасія Максимовича, сказане ним при обранні в гетьмани Кирила Розумовського в Глухові 22 лютого 1750 р.³⁶

Манасій (в миру Михайло) Максимович був наступником Георгія Кониського на посаді ректора та професора богослов'я у Київській Академії. В історії духовної літератури він відомий, як перекладач, проповідник та автор декількох догматичних трактатів.

“Слово на избрание гетмана...” Манасія Максимовича, незалежно від своїх літературних особливостей, цікаве ще й описанням тих історичних подій, під час яких було проголошене.

Публікуючи проповіді Георгія Кониського та Манасія Максимовича, С. Маслов намагався зберегти всі особливості мови та найважливіші особливості правопису списків цих джерел, змінив лише графіку та пунктуацію оригіналів. Приписки, які в рукописі були на полях і над строками, вчений ввів у текст, взявши їх у прями дужки. Лише рукопис першої проповіді мав задовільний стан. У текстах рукописів інших повчань були пропуски, повтори, спотворення окремих слів та цілих виразів, які С. Маслов при публікації професійно відновив. При цьому вставки видавець, як зазвичай, взяв у квадратні дужки. Всі ж інші зміни С. Маслов обумовив у підстрочних примітках.

Ще чотири проповіді Георгія Кониського, які мали відношення до київського періоду його діяльності, з'явилися завдяки С. Маслову на сторінках ЧИОНЛ у 1911 р.³⁷. Вчений використав різні списки проповідей, взявши їх з трьох рукописів XVIII ст.

Один з таких рукописів С. Маслов придбав у квітні 1909 р. Написаний він був скорописом різними почерками у 50–60-ті рр. XVIII ст. і складався з кількох окремих зошитів.

До рукопису входять 56 проповідей. Деякі анонімні, інші належать відомим церковним ораторам – Іоану Златоусту, Феофану Прокоповичу та ін. Більша частина проповідей, вміщених у рукописі, відноситься до періоду розквіту церковного красномовства часів імператриці Єлизавети Петрівни і належить Тимофію Щербацькому, Арсенію Могилянському, Гедеону Антонському, Георгію Кониському та ін.³⁸

Також С. Маслов використав збірник Київського Михайлівського монастиря та збірник, що належав полковнику В. Шереметевському. В цих рукописах були різні списки проповідей Георгія Кониського, що були варіантами до тих само проповідей у рукописному збірнику, придбаному С. Масловим у 1909 р. Саме цей рукопис був взятий вченим за основу при виданні чотирьох маловідомих проповідей Георгія Кониського. Це повчання на день Георгія, на день Варвари та два на день Воскресіння Господня³⁹.

Варіанти проповідей інших рукописів були частково включені С. Масловим у основний текст, частково наведені у підрядкових примітках. Незначні орфографічні відмінності вчений не змінював. Він намагався відтворити всі особливості мови та найважливіші особливості правопису списків, допускаючи зміни лише у графіці та пунктуації. Приписки на полях та над

рядками, які були написані в рукописі однією рукою, вчений ввів у текст, виділивши їх прямими дужками; свої вставки та доповнення відмітив квадратними дужками; про всі інші зміни дав пояснення у примітках.

На сторінках ЧИОНЛ дійсний член товариства Нестора-літописця О. Соболевський у 1895 р. опублікував пам'ятки південно- та західно-руського письма XVI–XVII ст.⁴⁰. Серед загальної кількості цих пам'яток значна частина – це списки церковнослов'янських богослужбних книг і життя та творіння святих отців з більш або менш слабким місцевим відтінком мови. Зрозуміло, що вони мають певну цінність для історії літератури та мови, особливо ті з них, які є або перекладом церковнослов'янських текстів на західно-руське “наріччя”, або оригінальним твором тією ж мовою.

Вивчаючи ці пам'ятки, О. Соболевський розумів, що їх значення для науки безперечне. Нажаль, у науці того часу більша їх частина майже зовсім не використовувалась. Тому для публікації на сторінках ЧИОНЛ вчений з певної кількості досить цікавих, маловідомих на той час писемних пам'яток XVI–XVII ст. вибрав вісім з них, серед яких: псалтир Московського Рум'янцевського музею XVI та другої половини XVII ст.; тлумачний псалтир Санкт-Петербурзької Духовної Академії 1609 р.; збірник московської синодальної бібліотеки другої половини XVI ст.; збірники московського Рум'янцевського музею другої половини XVI–XVII ст., а також “Олександрія” московського Рум'янцевського музею (зібрання І. Беляєва) 1697 р.⁴¹.

Публікуючи вказані вище джерела, О. Соболевський використав їх як матеріал для спеціального дослідження, опублікованого у відповідному другому розділі дев'ятої книги ЧИОНЛ. Тексти окремих рукописів вчений подав зі збереженням мови оригіналу та церковнослов'янського шрифту. Деякі матеріали він видав повністю, а деякі лише в уривках. Дослідження супроводжують примітки і невелике вступне слово.

Цінне джерело було підготовлене до друку у ЧИОНЛ В. Перетцем – записка митрополита Лаодікійського Парфенія про невільників 1698 р., яку супроводжувала вступна стаття під такою ж назвою⁴².

Поява в російських та українських землях грецьких духовних осіб, часто високих ієрархічних ступенів, у XVII ст. не представляла нічого особливого та незвичного. Грецькі монахи, архімандрити, єпископи та патріархи час від часу з'являлися протягом XVI–XVII ст. за матеріальною підтримкою. Вони отримували більш-менш багаті дари і поверталися назад на батьківщину. Іноді ж залишалися у Москві, отримуючи різні церковні посади.

Не припинились такі поїздки в Росію й за часів царювання Петра I. Завойовницькі прагнення російського імператора породили думку про швидке звільнення православного Сходу від турецького ярма, в чому впевнений і митрополит Лаодікійський Парфеній, чолобитну якого й було надруковано у ЧИОНЛ, як історичний матеріал. Взята вона була В. Перетцем зі збірника творів митрополита Парфенія у зібранні рукописів Погодіна⁴³.

Збірник був надзвичайно старий і починався уривком першого аркушу чолобитної, яку й підготував до друку В. Перетц. Далі йде переклад статті, яка містить пророкування падіння влади турків з допомогою росіян грекам. Як пояснює В. Перетц у примітці до джерела, переклад було зроблено Гавриїлом, митрополитом Назарета Галилейського, патріархом Константинопольським, який бував у Москві у 1651 р.⁴⁴.

Видно Парфенію належать вірші до патріарха Геннадія і “Вірші на перемогу злочестивого Мустафи, султана турецького”, уривки з яких також були видані В. Перетцом у ЧИОНЛ. Вони починаються так:

“Петре, ты царю избранный
От Христа Бога посланный.
Приял еси ты крест в руки
Им же гонишь враги турки...”.

Автор віршів не жаліє чисельних докорів на адресу султана:

“Ты же враже наш и льстивый
Дьявол ты научивый
Мустафа еси обманец
И злодей ты избранец...”.

Далі віщується перемога Петру, описуються гоніння на християн. В кінці є підтвердження, що ці вірші складені Парфенієм, митрополитом Лаодикійським у квітні 1698 р. Очевидно що, переклад цих віршів також належав митрополиту Гаврилу. У вірші зустрічаються українізми:

“Бога бо мы упрощаем
Единогласно волаем”⁴⁵.

У примітках В. Перетц зазначив, що за розміром – це восьмискладний вірш, досить звичний для українських релігійних пісень XVI–XVII ст.

До уваги читачів на сторінках ЧИОНЛ В. Перетц помістив останню статтю збірника – чолобитну, вірніше доповідну записку, митрополита Парфенія. В ній Парфеній зупиняється на своїх заслугах, які полягають головним чином у тому, що з його допомогою звільнилось з полону багато росіян та особливо українців. Крім того, він влаштував для невільників церкву із службою російською мовою та допоміг посланцю царя виплутатися з біди. Метою Парфенія, як це видно із записки та інших статей збірника, було спонукати Петра до війни з турками.

В кінці тексту вказані імена невільників, серед яких українці Петро Перехрест, Дмитро Мельник з дружиною, Андрій Козак з матір'ю та дружиною й багато ін.⁴⁶

В. Перетц видав вказане джерело повністю у третьому відділі п'ятнадцятої книги ЧИОНЛ, у супроводі пояснювальної вступної статті з примітками. При публікації джерела вчений використав сучасну на той час орфографію та пунктуацію, приписки позначив квадратними дужками, в окремих місцях зберіг слова зі старослов'янським шрифтом, виділивши їх жирним курсивом. У вступній статті у вигляді цитат були використані фрагменти віршів.

Дуже популярними в Україні були агіографічні твори (життя святих та мучеників), а також панегирики і похвали на адресу тієї чи іншої особи. У цих жанрах найповніше проявилось мистецтво красномовства освічених людей минулих часів. Крім того, агіографічні твори містять і цінні історичні відомості. Ряд матеріалів такого характеру було відібрано і опубліковано на сторінках ЧИОНЛ О.Соболевським⁴⁷. Цікава писемна пам'ятка під назвою “Неизданное произведение Варлаама Ясинского”, текст якої було взято з Рум'янцевського Хронографу XVII ст.⁴⁸. Як зазначав О.Соболевський, на той час було відомо ще два списки цього джерела – список Уварова XVIII ст. та список XVII – початку XVIII ст. Російського Археологічного Товариства. На останньому не було підпису автора.

Саме джерело нагадує щось схоже на донос Варлаама Ясинського царю і має відношення до війни Москви з турками із-за Дорошенка, яка почалася у 1671 р. У цій пам'ятці автором повідомляється про небесне знамення, яке спостерігалось в угорському місті Кашау у 1671 чи 1672 р., а пояснюється воно, як передвісник перемоги над турками.

Оригінал Ясинського містить у собі не лише текст, але й малюнок, які запозичені були ним з одного з багаточисельних на той час летучих листків, які заміняли сучасникам Ясинського нинішні газети (німецькою або польською мовами).

Проявом національної гідності, а також повагою до національних святинь виділяються такі пам'ятки минулого, як панегирики і вірші, присвячені І. Балабану, Б. Хмельницькому, І. Підкові, взяті дослідниками з підручника риторики, яким користувалися учні Києво-Могилянської академії. Це свідчить про інтерес до минулого українського народу освічених кіл XVIII ст.

“Похвала Исаие Балабану” з'явилась на сторінках ЧИОНЛ у 1894 р. і була підготована до видання О. Соболевським⁴⁹. Досліджуючи фонди бібліотеки Московського архіву Міністерства Іноземних справ, він знайшов список слов'янського перекладу твору Федора Авукара проти еретиків, євреїв і магометан, списаний в Острозькому греко-слов'янському училищі 23 березня 1611 р. Це були ті часи, коли православна церква в Україні, залишившись без більшої частини своїх святителів, знаходилась майже у відчаї. Перекладач, як було звично для тих часів, прикрасив свій твір посвятою одній з тих поважних духовних осіб, які залишилися відданими православ'ю, а саме Ісаї Балабану. У творі вказано, що “Исаиа Балабан, архимандрит уневский и дерманский, строитель острозским монастырем княжатиих милослей и блюститель епископии лвовския”⁵⁰.

Працюючи над перекладом твору, перекладач детально, хоча й дуже обережно, змалював положення церкви тих часів.

Особисті погляди перекладача на спосіб перекладу з грецької мови на слов'янську стали причиною того, що малочислені, але важливі історичні факти були розпорошені ним по всьому твору. Ця обставина спонукала О. Соболевського опублікувати зі списку усе те, що належало перекладачу: заголовок, посвята та звернення до читача.

Про ім'я та особистість самого перекладача О. Соболевський нічого не знав. Єдине, що сам переписувач повідомляє про себе, що він один з вихованців Острозького училища. Більше того, інтонація, з якою перекладач говорить з Балабаном, вказує на те, що він поважний і вже не молодий чоловік, який має неабиякий вплив, але не втручається в події. Саме ця інтонація дозволяє думати, що він назвав себе вихованцем Острозького училища лише тому, що колись закінчив його курс, а під час роботи над перекладом твору мав до училища безпосереднє відношення.

Рукопис написаний урочистим уставом XVII ст. Зберігся він настільки бездоганно, що у О. Соболевського склалось враження, ніби у нього зовсім не було читачів. Видаючи цю пам'ятку, вчений не зберіг скорочення, "придыхания", наголоси тощо, але зберіг орфографію оригіналу. Про це повідомляє вступна стаття О. Соболевського та примітки з поясненнями, які додаються до джерела.

Наративні пам'ятки релігійного змісту, вміщені на сторінках часопису ЧИОНЛ, загалом висвітлюють церковну історію та історію української культури, характеризують діяльність окремих навчальних закладів, є цінним матеріалом для вивчення історії України XV–XVIII ст.

-
- ¹ Павленко С.Ф. Джерела оповідні / Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998. – С. 31–32.
- ² Колесник В.Ф., Смуток І.І. Писемні джерела з історії України на сторінках журналу "Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца" / Вісник Київського університету. Історія. Вип. 34. – К., 1996. – С. 7.
- ³ Соболевский А.И. Несколько мест Начальной Летописи // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. II. – С. 1–10.
- ⁴ Сведения о заседаниях в Историческом Обществе Нестора летописца за 1890 г. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. I. – С. 7.
- ⁵ Соболевский А.И. Вказ. праця. – С. 1.
- ⁶ Там само. – С. 9.
- ⁷ Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (XV–XVI вв.) // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – Отд. III. – С. 1–88.
- ⁸ Де-Витте Е.И. Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII вв.) // ЧИОНЛ. – К., 1903. – Кн. 17. – Вып. I. – Отд. III. – С. 3–76.
- ⁹ Поминание и мольба к Богу о православных христианах, о патриархах и царях, о архиепископах и епископах, о князьях, и о воинах, и о всякой душе христианской // ЧИОНЛ. – К., 1903. – Кн. 17. – Вып. I. – Отд. III. – С. 6–76.
- ¹⁰ Голубев С.Т. Вказ. праця. – С. 1–88.
- ¹¹ Де-Витте Е.И. Вказ. праця. – С. 3–76.
- ¹² Голубев С.Т. Вказ. праця. – С. I–XIV.
- ¹³ Ісаєвич Я. Пом'яники (синодики, субітники) / Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К., 2001. – С. 610–611.
- ¹⁴ Голубев С.Т. Вказ. праця. – Приложение. – С. VIII.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само. – С. XIV.
- ¹⁷ Де-Витте Е.И. Вказ. праця. – С. 5.
- ¹⁸ Голубев С.Т. Вказ. праця. – Приложение. – С. V–VI.
- ¹⁹ Истомин М. Описание иконописи Киево-Печерской лавры // ЧИОНЛ. – К., 1898. – Кн. 12. – Отд. III. – С. 34–89.

- ²⁰ Там само. – С. 34.
- ²¹ Там само. – С. 89.
- ²² Колесник В.Ф., Смуток І.І. Вказ. праця. – С. 3–10.
- ²³ Крыловский А.С. Святого Кирилла, эксарха Александрийского, игумена, Наука о противной унии, против благочестивых священников православных ясное указание // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 9–28; Маслов С.И. Еще четыре проповеди Георгия Конисского // ЧИОНЛ. – К., 1911. – Кн. 22. – Вып. I–II. – Отд. III. – С. I–XIV; 1–66; його ж. Неизданные проповеди Георгия Конисского и Манассии Максимовича. (Приложения к “Описанию рукописей Исторического Общества Нестора-летописца”) // ЧИОНЛ. – К., 1909. – К. 21. – Вып. I–II. – Отд. III. – С. 33–94.
- ²⁴ Дашкевич Н.П. Послание прота Афонской горы 1534 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. III. – С. 189–201.
- ²⁵ Дашкевич Н.П. Один из памятников религиозной полемики XVI века // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. III. – С. 179–188.
- ²⁶ Петрушевич А.С. Ответы и вопросы. – Письмо III. Переписка Иоанна Запольского Угорского короля с протом Афинских монастырей Гавриилом с 1534 г. // Слово. – Львов, 1873. – Ч. 21–23.
- ²⁷ Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1897. – Вып. II. – С. 150–155.
- ²⁸ Франко І. Иван Вишенський і його твори. – Львів, 1895. – С. 446.
- ²⁹ Дашкевич Н.П. Послание прота Афонской горы 1534 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. III. – С. 189–201.
- ³⁰ Святого Кирилла, эксарха Александрийского, игумена, Наука о противной унии, против благочестивых священников православных ясное указание // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 9–28.
- ³¹ Крыловский А.С. “Наука о противной унии” – памятник полемической литературы, составленный около 1626 г. // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 6.
- ³² О разности костельной з святою апостольскою церковью. // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 26–28.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Крыловский А.С. Вказ праця. – С. 5–7.
- ³⁵ Маслов С.И. Неизданные проповеди Георгия Конисского и Манассии Максимовича // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21. – Вып. I–II. – Отд. III. – С. 33–94.
- ³⁶ Слово на избрание гетмана в Глухове, сказанное архидиаконом Манасиею Максимовичом // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21. – Вып. I–II. – Отд. III. – С. 84–94.
- ³⁷ Маслов С.И. Еще четыре проповеди Георгия Конисского // ЧИОНЛ. – К., 1911. – Кн. 22. – Вып. I–II. – Отд. III. – С. I–XIV.
- ³⁸ Там само. – С. II–III.
- ³⁹ Слово на день великомученика Георгия, Георгием Конисским проповеданное; Слово, проповеданное в день святого Воскресения Господня префектом Академии Киевской Георгием Конисским 1749 года; Слово в день святой великомученицы Варвары, Конисским проповеданное; Слово в день пресветлого Воскресения Христова, проповеданное пречестным иеромонахом, господином Георгием Конисским, Академии Киевской префектом // ЧИОНЛ. – К., 1911. – Кн. 22. – Вып. I–II. – Отд. III. – С. 1–66.
- ⁴⁰ Соболевский А.И. Заметки о малоизвестных памятниках юго-западно-русского письма XVI–XVII вв. // ЧИОНЛ. – К., 1895. – Кн. 9. – Отд. II. – С. 3–24.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Перетц В. Записка митрополита Лаодикийского Парфения о невольниках // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 24–33.
- ⁴³ Там само. – С. 25.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само. – С. 26.

⁴⁷ Соболевский А.И. Замечания о памятниках древнерусской литературы, посвященных Владимиру Святому // ЧИОНЛ. – К., 1888. – Кн. 2 – С. 7–14.

⁴⁸ Соболевский А.И. Неизданное произведение Варлаама Ясинского // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14. – Вып. I. – Отд. III. – С. 26–28.

⁴⁹ Соболевский А.И. Похвала Исаие Балабану 1611 г. // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. III. – С. 29–38.

⁵⁰ Там само.

В статье дан обзор повествовательных источников по истории религиозной и культурной жизни Украины XV–XVIII вв., помещённых на страницах научного журнала “Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца” (1879–1914).

Ключевые слова: повествовательный источник, религия, культура, научный журнал, Историческое Общество Нестора-летописца.

The narrative records on the religious and cultural history of Ukraine of the 15th–18th centuries are described in the article. These written sources were published in the historical journal “Readings in the Historical Society of Chronicler Nestor” for the first time in 1879–1914.

Key words: narrative record, religion, culture, historical journal, Historical Society of Chronicler Nestor.

НАШІ АВТОРИ

Байлема Тетяна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи ВСЕІ Університету “Україна”, Вінниця.

Гаєриш Лариса – молодший науковий співробітник науково-пошукового відділу керамологічних джерел Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, здобувач Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Доморослий Валентин – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Уманського національного університету садівництва.

Капелюшна Марина – магістр права, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Капелюшний Валерій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коваль Андрій – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Надія – кандидат історичних наук, професор кафедри медико-біологічних дисциплін ДВНЗ “Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди”.

Коцур Юлія – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Круглова Людмила – кандидат історичних наук, головний зберігач фондів Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Крупка Олександр – викладач кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету.

Кудінов Дмитро – кандидат історичних наук, виконуючий обов'язки доцента кафедри педагогіки та інноваційних технологій Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Метка Людмила – кандидат історичних наук, керамолог, завідувач Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології, завідувач Відділу етнографії гончарства Музею гончарства в Опішному.

Ніколаєва Анна – магістр кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Образцова Наталія – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рахно Костянтин – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства Національної академії наук України.

Рудь Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Скляр Володимир – доктор історичних наук, професор кафедри політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”.

Сорока Юрій – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Терес Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Троцан Дарина – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Троцька Валентина – старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Щербань Анатолій – кандидат історичних наук, завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства Національної академії наук України.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 34

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

Підписано до друку 20.05.2011. Формат 61x86/8.
Гарнітура Agial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 12.
Тираж 300.